

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ZÖHRƏ FƏRƏC QIZI FƏRƏCOVA

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Zöhrə Fərəc qızı Fərəcova**

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmləri doktoru, professor:
Alxan Bayram oğlu Məmmədov

Bakı – 2019

Mündəricat

Giriş	3
-------------	---

I Fəsil

“İrşad” qəzetinin yaranmasını şərtləndirən tarixi ictimai-mədəni amillər

1.1. Qəzetin nəşri tarixindən	12
1.2. “İrşad”ın müəllif kontingenti onun mövzu və ideya zənginliyini şərtləndirən amillərdən biri kimi	33

II Fəsil

“İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri tarixilik və müasirlik kontekstində

2.1. Qəzetdə klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri	54
2.2. “İrşad” qəzeti və dövrün ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri	71
2.3. Qəzetdə ədəbi tənqid məsələləri	117

III Fəsil

“İrşad” qəzetində bədii tərcümə və ana dili problemi

3.1. Qəzetdə dünya ədəbiyyatından tərcümələr və onlara münasibət	130
3.2. “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri	143
Nəticə	163
Ədəbiyyat	167

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Əsrlər boyu bədii əsərlərin ən etibarlı saxlanma yeri xalqın yaddaşı olmuşdur. Ədəbiyyatın tələblərinə cavab verən ciddi ədəbi-bədii nümunələr zamanın sınağından keçərək, yaddaşdan-yaddaşa köçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Yazı meydana çıxdıqdan sonra ədəbiyyatın üslub və ifadə formalarına yeni çalarlar əlavə olunmaqla yanaşı, bədii əsərlərin təqdimat üsulu da zənginləşmiş və bundan sonra söz sənəti yalnız şifahi şəkildə deyil, həm də yazılı olaraq yayılmağa başlamışdı. Kitab çapının kəşfindən sonra mətbuat orqanlarının yaranması da ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan vermişdi. Təqdirəlayiqdir ki, qəzet və jurnallar dərc olunduğu dövrün ab-havasına köklənməklə bərabər, tarixdən də üz çevirmir. Bütün bunlar mətbu orqanların səhifələrində yer alan nəzm və nəsr nümunələrində öz əksini tapır. Bu mənada hər bir xalqın tarixinin, ictimai-siyasi, sosial həyatının, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ətraflı və dərinlən öyrənilməsində onun mətbuatının da geniş tədqiqata cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mətbuat orqanlarında dərc olunmuş yazılar müəlliflərinin mütərəqqi fikirləri, onların bəhs etdikləri çoxşaxəli aktual mövzular həmin dövrün tarixi salnaməsini gözlərimiz önündə canlandırır. Eyni zamanda, müxtəlif hadisələrlə əlaqədar verilmiş xəbərlərdə adıçəkilmiş insanların çoxunun bu günün prizmasından baxanda bir millətin, yaxud ümumilikdə bəşəriyyətin tarixində müəyyən rol oynamış şəxsiyyətlər olduğunu görə bilirik. Millətsevər ziyalıların ölkəsinin, xalqının keçmişi, müasiri olduğu dövr və gələcəyi ilə bağlı milli-maarifçi düşüncələri, mülahizələri, məqsəd və arzuları da qəzet və jurnallarda yer verilmiş materiallarda öz əksini tapır. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan mətbuatı tarixində, ictimai fikrində müstəsna yeri və xidmətləri olan “İrşad” qəzetinin xalqımızın ötən əsrdə bilavasitə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi-mədəni mühitinin dərinlən öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınmaqla geniş tədqiqata cəlb olunması xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki bu qəzətdə mütəmadi yer verilən nəzm və nəsr nümunələri, bədii publisistik yazılar yalnız bir mətbu orqanı

araşdırmaq baxımından deyil, bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində formalaşmaqda olan Azərbaycan ədəbi fikrinin öyrənilməsi yönündə çox əhəmiyyətlidir.

“İrşad”da dərc edilən yazılar ədəbi janr cəhətdən müxtəlif olduğu kimi, mövzu dairələri də genişdir. Həmin yazıları birləşdirən ortaq nöqtə isə onların hər birində millətin gələcəyindən narahatlıq, nigaranlıq, eləcə də vətən sevgisi, təəssübkeşlik duyğularının əksini tapmasıdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki qəzetin əksər müəllifləri XX əsr Azərbaycan ziyalılığının, ədəbi fikrinin nəhəng simaları, böyük millətsevərləri idi. Əhməd bəy Ağaoğlu (1909-cu ilədək bütün əsərlərində, eləcə də “İrşad” qəzetində imzası Əhməd bəy Ağayev yazılmışdır. Burada məqalə, dissertasiya və monoqrafiya adlarından başqa, bütün mətnlərdə “Ağayev” əvəzinə, Ağaoğlu işlənmişdir) və onun qəzetin ətrafına topladığı digər görkəmli şəxsiyyətlər, istedadlı qələm sahibləri – Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə, Haşım bəy Vəzirov, Abdulla Sur, Sultan Məcid Qənizadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, İbrahim Tahir Musayev, Mirzə Ələkbər Sabir, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd Hadi, Süleyman Sani Axundov, Hüseyn Cavid Rasizadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Münir İbrahimov, Həsən bəy Ağayev, Molla Mahmud Çakər Naxçıvani, Həsən Səbri Ayvazov, Seyid Hüseyn Sadiq, Məhəmməd Sadiq Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, Hacı İbrahim Qasimov, Əliqulu Qəmküsar, Əhməd Kamal, Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Ağazadə Səid, Fərhad Ağazadə, Qara bəy Qarabəyov, Axund Yusif Talıbzadə və b. “İrşad”ın fəaliyyətində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan mətbuatı tarixində öz parlaq imzalarını qoymuşlar.

Bu qəzetin və cəfakəş müəlliflərinin fəaliyyətini, onların “İrşad” vasitəsilə ictimai-siyasi mühitimizə, dünyabaxışımıza göstərdikləri təsiri, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın tərəqqisi yolunda xidmətlərini ətraflı şəkildə araşdırmaqla, fikrimizcə, bütövlükdə XX əsrin ilk illərinin tarixi şəraitini, siyasi-ictimai ab-havasını, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi vəziyyətini daha dərinlən öyrənmək və nəticələr çıxarmaq mümkündür.

“İrşad” qəzeti Azərbaycan mətbuatı tarixində böyük bir ənənənin, yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Qəzet çox çətin şəraitdə fəaliyyətə başlamış,

maddi sıxıntılara, ən müxtəlif səviyyələrdə təşkil edilmiş hücumlara məruz qalmışdır. Belə bir şəraitdə nəşr edilən “İrşad”ın müəllifləri millətə xidmətdən usanmamış, mətbuatımızın tarixində iz qoymağı, həm müasirləri, həm də sonrakı nəsillər üçün nümunə olmağı bacarmışlar. Onların bu qəzetdəki fəaliyyətini doğma xalqın hüququnun qorunması, milli kimliyinin müəyyənləşdirilməsi yolunda göstərdikləri misilsiz xidmətlərin bir hissəsi kimi dəyərləndirmək olar. Bu ziyalıların hər birinin istər “İrşad”da, istərsə də başqa mətbu orqanlarda dərc etdirdikləri yazıların çoxu ədəbiyyatımızın, ədəbiyyatşünaslığımızın, eyni zamanda, jurnalistikamızın ciddi və cəsarətli nümunələri kimi tədqiq olunub öyrənilməyə layiqdir.

Etiraf edək ki, həmin qələm sahiblərinin bəziləri müxtəlif səbəblərdən diqqətdən kənar qalsalar da, bir çoxunun həyatı və yaradıcılığı haqqında sovet hakimiyyəti illərində elmi tədqiqat aparılmışdır. Lakin ədəbi irsi araşdırılan ədib və şairlərimizin əksəriyyətinin “İrşad”dakı fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmışdır.

Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərində bəzi mətbu orqanlar dönə-dönə araşdırılıb, haqqında çoxsaylı elmi əsərlər yazıldığı halda, bəzilərinin adı ya çəkilməmiş, ya da tənqid müstəvisində “yada salınmış”, elmi obyektivlik gözlənilməmişdir. “İrşad” sonunculardan olmuşdur. Uzun illər sanballı elmi araşdırmalar müstəvisindən kənar qalan bu qəzetin fəaliyyətindən ayrı-ayrı araşdırıcılar yalnız bəzi əsərlərində, elmi məqalələrində səthi şəkildə söz açmaqla işlərini bitmiş hesab etmiş, məsələyə daha çox yazıldığı dövrün siyasi-ideoloji tələblərinə uyğun yanaşmışlar.

Sovet ideologiyasının təsiri ilə “İrşad” mürtəcə burjua mətbu orqan, baş redaktoru və ayrı-ayrı əməkdaşları pantürkist, panislamist adlandırılaraq damğalanmışdılar. Böyük maarifpərvər qələm adamı Ə.Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinə sovet dövründə az sayda məqalə həsr olunmuşdu. İstisna olaraq, ötən əsrin 80-ci illərində nəşr edilmiş “Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları)” kitabında yer verilmiş tanınmış tədqiqatçı Əziz Mirəhmədovun “Əhməd bəy Ağayev” adlı portret-çerki maraqlı faktlarla zəngindir [159, s.81-95]. Digər bir ədəbiyyatşünas alim Kamal Talıbzadə “Əhməd

Ağaoğlu” adlı portret-oçerkində Əhməd bəyin həyatı və çoxşaxəli yaradıcılığı barədə əhatəli məlumatlar vermişdi. XX əsrin sonlarına yaxın *“Bu “təpədən-dırnağa qədər azərbaycanlı” olan şəxsiyyəti biz, məlum səbəblər üzündən həm az öyrənmiş, az təbliğ etmiş, həm də ona bir çox hallarda obyektiv yanaşmamış, birtərəfli münasibət bəsləyərək bir çox həqiqətləri deyə bilməmişik”* [214, s.24] fikrini isə təkcə K.Talıbzadənin deyil, sovet hakimiyyəti illərində yaşayıb-yaratmış tədqiqatçı alimlərin çoxunun etirafı kimi qəbul etmək olar.

XX əsrin sonlarında, sovet hakimiyyəti tarixə çevrildikdən sonra başqa bir etirafı Ə.Mirəhmədov *“Təqsirimi yumaq istəyirəm”* adlı müsahibəsində etmişdi: *“Və adama ən ağır gələn budur ki, biz əslində, klassik olan ədəbiyyatçı səlflərimizi yeni nəsilə əyri güzgüdə təqdim edirdik, vulqar, sosioloji qiymətlərə əl atıb onların yaradıcı rolunu müxtəlif yollarla aşağı endirirdik. Bizim, demək olar, hamımız – mən və qələm yoldaşlarım – istisnasız belə edirdik. Dəhşətdir, elə deyilmi?”*

İndi biz bütün bu zəngin mənəvi irsi zərrəbəzərrə yığmağa məcburuq. Rəhmin nə olduğunu bilməyən proletar ideologiyasının söz ustalarının müxtəlif nəsilləri arasında ucaldığı sədləri vurub dağıtmaq üçün çox illər lazım gələcəkdir” [160, s.1-2].

Milli oyanışın, milli ruhun yüksəlişinə xidmət etmiş vətən övladlarının həyat və yaradıcılığı haqqında ən düzgün, obyektiv fikirləri və mülahizələri söyləmək, yazmaq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra mümkün olmuşdur. Ə.Ağaoğlunun həyat və yaradıcılıq yolu da həmin illərdən həqiqət müstəvisində tədqiq, təhlil edilməyə başlanmış, bu sahədə sanballı əsərlər yazılmışdır. Tədqiqatçı Şahnəzər Hüseynovun *“Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü”* [101], Vilayət Quliyevin *“Ağaoğlular”* [132] kitabları bu baxımdan böyük maraq doğurur. Həmçinin ədəbiyyatşünas alim Şamil Qurbanov *“Əhməd bəy Ağaoğlu və Cəmaləddin Əfqani”* adlı yazısında [137, s.96-123] bu böyük fikir adamının ictimai-siyasi fəaliyyətini geniş şəkildə işıqlandırmışdır.

Eyni zamanda, Ülviyyə Hüseynovanın *“Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri”* [102, s.156], Lalə Hacıyevanın *“Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası: “Kaspi” qəzetinin materialları əsasında”* [97, s.24], Mübariz

Süleymanlının “Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamıyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar” [208, s.145] adlı tədqiqat əsərləri Ə.Ağaoğlunun zəngin irsinin öyrənilməsində atılmış addımlardandır.

Ağarəfi Zeynalzadə “İrşad” qəzetinin nəşr tarixinə dair” [230], Şamil Vəliyev “Azərbaycan jurnalistikasının yolgöstərəni” [222], Alxan Bayramoğlu “Bircə günün hekayəti, yaxud M.M.Axundov jurnalistika haqqında” [35] və b. ayrı-ayrı məqalələrində “İrşad” qəzeti haqqında müxtəlif elmi-nəzəri fikirlər irəli sürmüşlər.

Ötən əsrin sonlarından – 1980-ci illərin axırlarından başlayaraq, qəzetə münasibət dəyişib bir sıra elmi məqalə həsr olunsa da, “İrşad”ın və irşadçıların ədəbiyyatımızın inkişafında rolu və xidmətləri geniş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Qəzet uzun illər təhlil və tənqiddən kənar saxlanıldığı üçün bu mətbu orqanda təqdim olunmuş orijinal bədii əsərlər və bədii tərcümələr də əhatəli şəkildə araşdırılmamışdır. Ümumiyyətlə, bu tədqiqata qədər “İrşad” qəzetinin ədəbiyyat məsələləri müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilərək ayrıca tədqiq və təhlil olunmamışdır.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə “İrşad” qəzeti, onun səhifələrində dərc olunmuş müxtəlif janrlı ədəbi-bədii mətnlər, ədəbi-tənqidi materiallardır. Tədqiqatın predmetinə “İrşad”ın yaradıcısı Ə.Ağaoğlu və qəzetin ətrafına toplaşmış Azərbaycan ziyalıları haqqında yazılmış məqalələr, dissertasiyalar, monoqrafiyalar və s. ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. “İrşad”ın nəşr olunduğu dövrün fonunda mövzu, bədii struktur, üslub, ideya və janr problemləri baxımından əsaslı şəkildə tədqiqi dissertasiyanın əsas məqsədi olmaqla qəzetdə dərc edilən materiallar ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə ilk dəfə məhz bu tədqiqat işində geniş şəkildə elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Qəzetin çoxşaxəli fəaliyyəti dissertasiyada araşdırılmış, həmçinin mətbuat tariximizdəki yeri müəyyənləşdirilmişdir. Bütün bunlar diqqətə alınaraq, “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” adlı tədqiqat işində qarşıya aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulmuşdur:

– XX əsrin əvvəllərində tariximizdə, ədəbiyyatımızda və mətbuatımızda “İrşad”ın yerini müəyyənləşdirmək;

- “İrşad” qəzetinin nəşrə başladığı tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi mühiti öyrənmək;
- Qəzetin fəaliyyətinin araşdırılmasının ədəbiyyat və mətbuat tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini üzə çıxarmaq;
- Bədii publisistikanın inkişafında “İrşad” qəzetinin rolunu dəqiqləşdirmək;
- “İrşad”ın ədəbi mübarizəsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Qəzetin əsas müəlliflərinin Azərbaycanın yalnız ictimai-siyasi həyatında deyil, eyni zamanda ədəbi-mədəni mühitində göstərdikləri xidmətləri və bu barədə “İrşad”da dərc olunmuş yazıları təhlil və tədqiq etmək;
- “İrşad”ın səhifələrində verilmiş bədii publisistik məqalələrin, nəsr və nəzm nümunələrinin mövzu və problematikasını müəyyənləşdirmək;
- Qəzetdə nəşr olunan ədəbi-bədii əsərlərin janrlarını, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- “İrşad” qəzetində təqdim edilən tərcümə ədəbiyyatı nümunələrini və onlara həsr olunan məqalələri şərh etmək;
- Qəzetin ana dilinin saflığının qorunması istiqamətində gördüyü işləri araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində ədəbi-nəzəri kriteriyalardan istifadə zamanı tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür. Tarixilik konsepsiyasından çıxış edilərək ədəbi materiallarda qoyulan problemlər dəyərləndirilmiş, qarşılaşdırma və müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş “İrşad” qəzetinin fəaliyyət istiqamətlərinin tədqiqi nəticəsində ümumilikdə ədəbi prosesi tam şəkildə izləmək mümkündür.

Qəzetin fəaliyyətini dövrün fonunda araşdırmaq, dərc etdiyi ədəbi-bədii nümunələri tədqiq və təhlil etmək, Azərbaycan mətbuatı tarixindəki yerini və xidmətlərini müəyyənləşdirmək üçün qəzetin tam komplektindən və arxiv materiallarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələlərini tədqiq etmək və mövzunun tam şəkildə əhatə olunması üçün göstərilən müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

- “İrşad” qəzetinin yaranmasını şərtləndirən tarixi ictimai-mədəni amillər;
- Qəzetin mövzu və ideya zənginliyində müəllif kontingentinin rolu;
- Ədəbi-mədəni, ictimai mühitin irşadçıların yaradıcılığına təsir dairəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələlərinin tarixilik və müasirlik kontekstində aydınlaşdırılması;
- Qəzetdə klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri;
- “İrşad” qəzetinin ədəbiyyatın inkişafı prosesində rolu;
- Qəzetdə ədəbi tənqid məsələlərinin təhlili;
- “İrşad”da dünya ədəbiyyatına münasibətin və tərcümə əsərlərinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Ortaq türk dili məsələsinə münasibətin “İrşad” qəzetində əsaslandırılması;
- “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub probleminə münasibət. Ana dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyi fikrinin tədqiqi;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində aşağıda qeyd edilən yeniliklər əldə olunmuşdur:

- “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” mövzusunda tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu qəzetlə bağlı aparılan ilk geniş araşdırmadır;
- Qəzetin nəşri tarixi, meydana çıxdığı ictimai-siyasi, tarixi mühit, ədəbi şərait, ən fəal müəlliflərinin yaradıcılığı ilə bağlı məlumatların verilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir;
- Qəzetin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri, publisistləri, yazıçıları, şairləri, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən ayrı-ayrı araşdırmalarda bəhs olunsa da, “İrşad”dakı yaradıcılıqları, əsasən, ilk dəfə bu dissertasiyada geniş tədqiq edilir;
- Qəzetdə çıxış edən bəzi publisistlərin, şairlərin, yazıçıların yaradıcılığı isə, ümumiyyətlə, ilk dəfə bu dissertasiyada araşdırılır;
- “İrşad” qəzetinin mövzu və ideya qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan ədəbiyyatına, mətbuatına, yazıçı, şair və publisistlərin yaradıcılığına təsirinin və s. üzə çıxarılmasında özünü göstərir;
- Qəzetin səhifələrində yer verilmiş ədəbi-bədii nümunələrin mövzu və

problematikasının müəyyənləşdirilməsi ilk dəfə geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilir;

– Dissertasiya işində həmin dövrdə ana dilində nəşr olunan digər mətbu orqanların fəaliyyətinə, onların “İrşad”a münasibətinə toxunulur;

– Tədqiqat işində “İrşad”ın nəşr dili ilk dəfə araşdırılır. Bununla yanaşı, qəzetin fəaliyyət göstərdiyi illərdə ana dilinə münasibət, həmçinin ədəbi dil problemlərinin tədqiqi də dissertasiyanın tədqiqata cəlb edərək üzə çıxardığı yeniliklərdəndir;

Bu elmi yeniliklər dissertasiya işini digər tədqiqatlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinə dair araşdırmalarda, habelə həmin dövrdə yaşamış, fəaliyyət göstərmiş bir sıra görkəmli publisist, yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığında bəhs edən məqalə, dissertasiya və monoqrafiyalarda, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinin müvafiq dövrünün yazılmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi, həmçinin, abituriyentlər, ali məktəblərin bakalavr və magistrları üçün faydalı mənbə ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri müxtəlif zamanlarda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində müzakirə edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas nəticələri dissertantın Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrində, həmçinin onun respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi çıxış və məruzələrində, eləcə də həmin konfransların çap olunmuş materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi.

Dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi “Giriş” 15008, əsas məzmun 271746 (I fəsil 76903 – I paraqraf 39215, II paraqraf 37688), II fəsil 135720 – I paraqraf 32123, II paraqraf 80381, III paraqraf 23216), III fəsil 58123 – I paraqraf 22446, II paraqraf 35677), “Nəticə” 5837 şərti işarədir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 291598 şərti işarədir.

I FƏSİL

“İRŞAD” QƏZETİNİN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN TARİXİ İCTİMAİ-MƏDƏNİ AMİLLƏR

1.1. QƏZETİN NƏŞRİ TARİXİNDƏN

XX əsrin ilk illərindən Çar Rusiyası və onun əsarətində saxladığı milli müstəmləkələrdə mövcud olan ictimai-siyasi şərait müəyyən ideoloji cərəyanların, siyasi partiyaların meydana çıxmasına səbəb oldu.

Tarixin belə keşməkeşli vaxtlarında ictimai, siyasi, iqtisadi həyatda olduğu kimi, mədəni mühitdə də canlanma müşahidə edilir, öz dövrü ilə bərabər addımlayan ədəbiyyatın və incəsənətin əksər sahələrində yeni yollar axtarıldı.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan ədəbi-bədii, nəzəri-estetik düşüncə tərzində fərqli çalarları ilə diqqəti çəkir. Lakin ictimai, siyasi, iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, mədəni həyatda yaranan canlanmanı da yalnız XX əsrə aid etmək doğru olmaz. Çünki məhz XIX əsr Azərbaycan tarixində bir sıra mütərəqqi meyillərin yaranması və genişlənməsi ilə yadda qalmışdı. Bu xətt Azərbaycanda yaranan bir çox ədəbi-bədii əsərlərdə də öz əksini tapmaqda idi.

Sovet dövrünün tarix və ədəbiyyat kitablarında, adətən, XIX əsrin bütün müsbət tərəfləri, az-çox əldə olunan müvəffəqiyyətlər Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibinə qatılması ilə əlaqələndirilirdi. Əslində, ən ümdə səbəb iki yerə bölünən, cənubu İranın, şimalı isə Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilən Azərbaycanda “Gülüstan” (1813) və “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən sonra azadlıq duyğularının, milli kimlik, milli özünüdərk hisslərinin getdikcə güclənməsi idi. Adətən, tarixin belə ağır dönəmlərində millətsevərlər daha fəal olur və daha qətiyyətli addımlar atırlar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *“Şimali Azərbaycan rus təhtidarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyyətin acısını tamamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hər məhkumiyyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət təsiri ilə sezmiyordu. Çünki o zaman milliyyəti-sözün bugünkü mənası ilə – daha müdrək deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü*

bu dəfə ruslaşdırma siyasətinə məruz qalıyordu. Təbii idi ki, bu hal xalqın həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hissələrini dərindən qıcıqlandırıyor. Bunun üçün də xalq kəndisini düşünməyə məcbur idi” [189, s.14].

O dövrdə milli azadlıq duyğuları xalq arasında başqa formada təzahür edirdi. Yerli hakimlərin zülmünə boyun əyməkdən imtina edənlər etirazlarını qaçaq dəstələrinə qoşulmaqla bildirirdilər. *“Milli zəminə söykənən kəndli azadlıq hərəkatı XIX əsrin birinci yarısında Quba və Dərbənd qəzalarında qaçaq Molla Nuru, Yarəli, Hacı Məhəmməd, Nuxa (Şəki – Z.F.) qəzasında Şəkili Məhəmməd, Naxçıvan mahalında Qaçaq Adıgözəl kimi cəsarətli kəndli qəhrəmanları yetirmişdi. Onlar çar məmurlarını və bəyləri qorxuya salıb göz açmağa qoymurdular”* [224, s.36]. Qeyd edək ki, xalq hər zamankı kimi, öz qəhrəmanlarını sevir, onların adlarına dastanlar, əfsanələr yaradırdı. Beləcə, ədəbiyyatın yazılı qolu ilə bərabər, şifahi qolu da yeni nümunələrlə zənginləşirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından Rusiyanın ictimai-siyasi həyatında baş verən mühüm hadisələr imperiyanın təbəəliyində olan ölkələrə də təsir göstərirdi. O cümlədən 1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi onun müstəmləkə ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuş, çarizmin 1870-ci il 14 may tarixli “Əsasnamə”sinə görə, burada da təhkimçilik hüququ ləğv edilmişdi.

XIX əsrdə Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri 1875-ci ilin 22 iyulunda milli mətbuat orqanının – “Əkinçi”nin nəşrə başlaması idi. İlk qəzet, ola bilər ki, kəskin ictimai-siyasi prosesləri, dərin iqtisadi-sosial problemləri səhifələrində tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə müvəffəq ola bilmədi. Lakin nəşr ömrünün qısalığını, özündən əvvəl fəaliyyət göstərmiş, istinad edilməli mətbu orqanının olmadığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, meydana çıxması, varlığı, qəzetçilik tariximizdə yeri, maarifçilik ideyalarının təbliği ilə “Əkinçi” özündən sonra yaranan qəzet və jurnallarımız üçün nümunə oldu. Onun ardınca, müəyyən fasilələrdən sonra nəşrə başlayan mətbuat orqanları – “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) (1879-1884), “Kəşkül” (1883-1891) də oxşar taleləri yaşadı, Azərbaycan mətbuatı tarixinə qısa ömür tarixçəsi ilə yazıldı. Bununla belə,

müəyyən işlər görərək iz qoymağı bacardı.

XIX əsrdə fəaliyyət göstərmiş bu mətbuat orqanlarının hər birini mətbuatımızın inkişafı baxımından irəliyə doğru atılan addım hesab etmək olar. Lakin bu sahənin dirçəlişinə böyük ehtiyac duyulduğu bir vaxtda, 1891-ci ildə “Kəşkül” qəzetinin fəaliyyətinə son qoyuldu. Azərbaycanın mətbuat aləmində on iki il davam edən bu durğunluq, əslində, zahirdə, göz önündə olanlar idi. Həmin müddətdə Azərbaycan ziyalıları yeni mətbuat orqanları yaratmaq uğrunda inadla mübarizə aparırdılar: *“K.Ünsizadə “Azərbaycan” (1892) qəzetini, Çernyayevski “Fikir” (1893) qəzetini, S.M.Qəniyev, M.Mahmudbəyov “Nubar” (1896) jurnalını, M.Şahtaxlı “Tiflis” (1896) qəzetini çıxarmaq istədilər – hökumət rədd etdi. N.Nərimanov “Təzə xəbərlər” (1899), “Məktəb” adlı qəzet və məcmuə çıxarmaq cəhdində oldu – izn vermədilər. Maneə çox çətin idi. Başqaları da onu dəf edə bilmədilər: 1900-cü ildə “Danış” adlı qəzet (K.Ünsizadə) və sair mətbuat orqanları nəşr etmək həsrəti ürəklərdə qaldı. Cəhdlər artır, xahişlər çoxalır, hökumət isə qanunları getdikcə sərtləşdirirdi”* [186, s.50]. Bu siyahıya Əhməd bəy Ağaoğlunun 1893-cü ildə “Məşriq” adlı qəzet açmaq arzusunu və bu yolda çəkdiyi əziyyətləri də əlavə etmək yerinə düşərdi.

Zamanın çarpışmalarına qoşulmuş Azərbaycan ziyalıları mətbuatın inkişafı uğrunda mübarizələrini XX əsrin əvvəllərindən daha sistemli və ardıcıl şəkildə davam etdirirdilər. On iki illik fasilədən sonra, nəhayət, Məhəmmədəğa Şahtaxlı “Şərqi-rus”un (1903-1905) nəşrinə icazə ala bildi. Bu qəzet də uzun nəşr ömrü yaşaya bilmədi, 1905-ci ilin yanvarında fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Lakin artıq elə bir dövr yetişmişdi ki, Azərbaycanı uzun müddət mətbuatsız qoymaq mümkün deyildi.

XX əsrin ilk illərində Çar Rusiyasında baş vermiş iki mühüm hadisə müstəmləkəsinə çevirdiyi xalqların tarixinə mühüm təsir göstərdi. Əvvəla, 1904-cü ilin dekabrında rus-yapon müharibəsində yaşanan Port-Artur məğlubiyyəti Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə ciddi zərbə vurdu. Bunun ardınca Qanlı Bazar günü adı ilə tarixə düşən faciə – 1905-ci ilin 9 yanvarında dinc nümayişçilərin hökumət qüvvələri tərəfindən atəşə tutulması siyasi hadisələrin

daha da kəskinləşməsi, inqilabi hərəkətin genişlənməsi ilə nəticələndi.

Belə çətin vaxtlarda hakimiyyət imperiyanı qoruyub saxlamaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı. 1905-ci ilin əvvəllərindən çar hökuməti etirazçılara qarşı sərt tədbirləri gücləndirdi. İmperiyanın ucqarlarında milli oyanışın, milli özünüdərkən azadlıq, müstəqillik barədə düşüncələri coşduracağından təşvişə düşən çarizm çaxnaşmalar yaratmaqla əhalini əsas məqsədindən uzaqlaşdırmağa çalışır, bunun üçün milli münafişələrə rəvac verirdi.

Həmin ilin sonlarında həyata keçirdiyi qəddar tədbirlərlə etirazçıların gözlərinin odunu ala bilmədiyini, əksinə, öz vəziyyətini daha da ağırlaşdırdığını görən çar hökuməti siyasətini bir qədər yumşaltmalı oldu. 1905-ci ilin 17 oktyabrında çar öz hakimiyyətini qorumaq üçün manifest imzaladı. Bir sıra güzəştlər vəd edən həmin sənəddə – 17 Oktyabr manifestində söz, mətbuat və vicdan azadlığı da vardı. O vaxta qədər müraciətlərinə müvafiq idarələrdən “yox” cavabı almış ziyalılarımız bu vədlərdən möhkəm yapışaraq məqsədlərinə çatmaq üçün daha da fəallaşdılar.

Azərbaycandan çarizmin müvafiq idarələrinə davamlı olaraq göndərilən ərizələr, xahişnamələr Oktyabr manifesti imzalandıqdan sonra müsbət nəticəsini verməyə başladı. Ə.Ağaoğlu da “İrşad”ın nəşrinə, məhz, həmin vaxtlar icazə ala bildi. 1905-ci ilin 17 dekabrında bu mətbu orqanın ilk sayı işıq üzü gördü. Qəzetin adının altında yazılırdı: *“Cəmaətə dair və ya elm və ədəbdən bəhs edən nəfli yazılar üçün açıqdır. Qəzetəmizin məsləhinə müvafiq olmayan yazılar çap olunmur. Hər günlük siyasi, ədəbi, elmi, iqtisadi və ictimai türk dilində müsəlman qəzetəsidir. Qəzetəmizin hər həftə fars dilində dəxi bir vərəqəsi olacaq”* [115, s.1].

Baş redaktoru və sahibi-imtiyazı Əhməd bəy Ağaoğlu, naşiri İsa bəy Aşurbəyov idi. “İrşad” müasir qəzetlərin A2 formatına yaxın, ondan bir az da böyük ölçüdə nəşr olunurdu: *“Qəzetdən ötrü xüsusi “poliqrafiya bazası” yaradılmışdı. Redaksiyanın xüsusi mətbəəsi, çapçısı, hürufat düzəni, maşınçısı, mürəttibi, yazıçı heyəti və başqa xidmətçilərinin ümumi sayı altmış nəfərə çatırdı”* [230, s.63].

Bu qəzet barədə yazan mətbuat tarixi araşdırıcılarının əksəriyyəti “İrşad”ın

dörd il ərzində 536 sayının – 1905-ci ildə 11, 1906-cı ildə 296, 1907-ci ildə 134, 1908-ci ildə isə 95 sayının dərc olunduğunu bildirmişlər. Qeyd etmişlər ki, “İrşad”ın ilk sayından başlayaraq, ümumilikdə 116 sayı Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu, 1906-cı ilin fevral sayları Ü.Hacıbəylinin müvəqqəti müdirliyi, martda bir neçə sayı isə onun müvəqqəti baş mühərrirliyi, 1907-ci ildə 15 sayı, 1-15-ci sayları Haşım bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə təqdim olunmuşdu. 1908-ci ilin 7 aprelində “İrşad”ın oxuculara təqdim edilən yeni sayında Ə.Ağaoğlu xəstə olduğundan onu müvəqqəti M.Ə.Rəsulzadənin əvəz etməsi haqqında “İdarədən elan” başlığı ilə oxuculara belə məlumat verilirdi: *“Müdirimiz Əhməd bəy Ağaoğlu naxoş olub da həkimlərin buyurmağına görə təciliyə məşğul olduğundan keçən pəncşənbə günündən bir müddət idarə işlərinə qarışmıyacaq və yerinə müvəqqəti olaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təyin olunmuş, binayə əleyhinə idarə ilə əlaqədə bulunanlardan xahiş olunur ki, muşarileyhi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə rücu etsinlər”* [113, s.2]. Beləliklə, qəzetin 1908-ci ildə 11 – 46-57-ci sayları M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə ərsəyə gəlmişdi.

Burada bir fakt diqqətdən kənar qalmışdır. Doğrudur, “İrşad”ın nəşrinin ilk ilində 11 sayı çap olunmuşdu. Növbəti ildə – 1906-cı il 1 yanvarda qəzetin yeni sayı 1-ci deyil, 12-ci say olaraq yazılmışdı və bu sıra ilə davam etdirilmişdi. Həmin ilin son – 31 dekabr tarixli sayı da 296-cı olmuşdu. Buradan aşkar olunur ki, qəzetin 1906-cı ildə 296 yox, 285 sayı çapdan çıxmışdı. 1907-ci ildə 134, 1908-ci ildə 95 sayının işıq üzü gördüyünü də nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, “İrşad”ın 536, deyil, 525 sayı nəşr olunmuşdu.

Qəzetin ilk sayında oxuculara vəd edilən “fars dilində vərəqə”nin redaktorları Əhməd bəy Ağaoğlu və Ədibül-Məmalik Fərəhani olmuşdur. “İrşad”ın farsca cəmi 13 sayı çıxsada, həmin əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tarixi üçün bir sıra maraqlı məlumatlar yer almışdı. Belə ki, *“...görməli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundovun indiyədək əldə olunmayan, ərəbcə yazılmış “Təlqinnamə” əsəri ...Bakıda 1905-ci ildə çap olunan “İrşad” qəzetinin farsca əlavəsində parçalar verilib”* [145, s.3].

“İrşad” qəzeti gündəlik 3000-6000 tirajla çap edilirdi. “Azərbaycanın

müxtəlif şəhər və kəndlərindən, Rusiyanın mərkəz və əyalət şəhərlərindən, Vladıqafqaz, Sibir, Gürcüstan, Dağıstan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, Misir və başqa yerlərdən olan abunəçilərinin ilk illərdə sayı minə yaxın idi” [230, s.63].

Qəzetin “Bakı xəbərləri”, “Qərabağ xəbərləri”, “Qafqaz xəbərləri”, “Daxili xəbərlər”, “Xarici xəbərlər”, “Teleqraf xəbərləri”, “Xüsusi müxbirlərimizdən” və s. daimi rubrikaları vardı. “Xüsusi müxbirimizdən” rubrikasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hadisələr öz əksini tapırdı. Bölgələrdən göndərilən yazılar çox vaxt həmin yerlərin adına uyğun – “Ağdamdan”, “Qazaxdan”, “Gəncədən”, “Şamaxıdan” və digər ümumi başlıqlarla verilirdi. Həmin rubrikalarda adına müvafiq yazılar dərc olunurdu. Buradan da bəlli olur ki, “İrşad” istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə baş verən mühüm hadisələri daim diqqət mərkəzində saxlayır, oxucularına maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar verirdi.

“İrşad” nəşrə başlayanda Bakıda və onun ətrafında tez-tez hərbi vəziyyət elan edən general-qubernator mətbuata senzura nəzarətini də öz dəftərxanasının ixtiyarına vermişdi. “İrşad”ın fəaliyyət göstərdiyi dövrü M.Ə.Rəsulzadə “Dəhşətli məbər” adlı publisistik məqaləsində belə təsvir edirdi: *“Bizim indiki əhvalımız Rusiyanın bu günkü anarxiya halına düşməsi, hər kəsin başlı-başına qalması, hakim və məmurların üsuli-keyf mayəşələri, qaragüruhların təəddi və cəbrləri, hürriyyətpərvərlərin gahi nüsrət tapıb, gahi də məğlub olmaları, fəhlə və kəndçi hərəkətləri, 8 saat iş günü istəyi, yer və ixtiyar tələbi, iqtisadi və siyasi tətillər, bomba və güllələrin partıltısı, hər yanda, hər tərəfdə icra edilən həbs və nəfylər, edam cəzası, qırğınlar, təcavüzlər, qəzetələrin, mətbəələrin bağlanması və qeyri-zalimlik nədir?*

...Bu bir yoldur ki, bunu cəmi miləli-qərbiyyə getmişlər və yerdə qalan millətlər də gedəcəklər. Bu bir keçiddir ki, tarix hamısını buradan sürüb keçirdəcəkdir” [141, s.2]. Müəllif daha sonra yazırdı ki, “Rusiya cəmaəti”nin indi keçib çəmənərə çıxmaq istədiyi bu yolda fədakarlıq, cürət, hümmət, qeyrət gərəkdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri sanki sürükləndikləri cəhalətdən,

səfalətdən qurtulmaq, milli varlığını, milli kimliyini qorumaq naminə tarix qarşısında imtahan verirdi. Dövr dəyişikliklər tələb edirdi. Özünü ətalətə, sükunətə məhkum edən xalq işıqlı gələcəyinin qarşısında divar hörmüş olurdu. “İnqilablar beşiyi”nə çevrilən Rusiyanın işğalı altında olan ölkələrdə ictimai-siyasi ab-havanın dəyişdiyi bu dövəmdə xalqa doğru yol göstərən fədailər lazım idi. Ə.Ağaoğlu məhz belə bir dövrdə nəşrinə böyük çətinliklərlə nail olduğu qəzetə “İrşad”, yəni “doğru yol göstərən”, “doğru yola çəkən” adını vermişdi.

Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində “İrşad” böyük çətinliklərlə oxucularının görüşünə gəldi. Qəzetin siyasi düşüncələrin gah durulub-aydınlandığı, gah qarışdığı, əqidələrin bir-birini gah müdafiə, gah da inkar etdiyi, milli duyğuların yüksəldiyi, fikirlərin kəskinləşdiyi vaxtlarda fəaliyyətə başladığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, baş redaktorunun adı seçimi olduqca uyğun və uğurlu idi. Yəni yeni yaranan mətbuat orqanının adı belə çox mətləblərdən xəbər verirdi. Adından da bəlli olduğu kimi, Ə.Ağaoğlu “İrşad”a, sadəcə, mətbuat orqanı kimi baxmırdı. Onunla bağlı böyük arzuları vardı. Daha doğrusu, bu qəzet Ə.Ağaoğlunun və “İrşad”ın digər fəal müəlliflərinin ümidləri, məqsədləri yolunda mübarizə üsullarından biri, daha dəqiq desək, ideyalarını həyata keçirmək üçün meydan və vasitə idi. Azərbaycan mətbuatına yeni nəfəs gətirən bu qəzet qısa müddətdə milli oyanış ideyalarının, milli özünüdərk düşüncəsinin ən alovlu təbliğatçılarından birinə çevrilmişdi.

İrşadçılar çətin, lakin şərəfli bir vəzifəni yerinə yetirir, təklənmiş, cəhalət girdabına yuvarlandırılmış, yoxsulluq içərisində yaşamağa məhkum edilmiş doğma millətin – türk millətinin haqq səsinə ucaldırdılar. Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında deyirdi: “*Molla Nəsrəddin*”i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı” [151, c.4, s.156]. “İrşad” qəzeti barəsində də belə bir fikir irəli sürə bilərik: “İrşad” inqilabi yüksəlişlərlə müşayiət olunan zamanın tələbi kimi meydana çıxdı və dövrünün simasını kifayət qədər aydın əks etdirdi. Bunu qəzetdə yer verilən publisistik məqalələrdə də, ədəbi-bədii nümunələrdə də görmək olur.

Uca amallar, böyük məqsədlər naminə yaradılan “İrşad” böyük fransız inqilabının “Azadlıq, Bərabərlik, Ədalət” şüarını nümunə götürərək “Hürriyyət,

Müsavət, Ədalət” şüarı ilə nəşr edilirdi. “İrşad”ın məqsədi, məramı, görəcəyi işlər, eləcə də meydana çıxdığı dövrün tələbləri “Qəzetəmizin məsləki (Yolu)” adlı proqram-məqaləsində bu cür ifadə olunurdu: *“Yumruqlar sayəsində qəflət yuxusuna uyub şimdi baş qalxızib, karvanı, yoldaşları getmiş görüb, özümüzü bir səhra arasında tək-tənha tapıb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: “Nə çox yatmışıq!” ...İştə qəzetəmizin məsləki həmənvı övzai-əhval bəyan edər. Biz alə-dəvam milləti-karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyiz”* [115, s.2].

Ə.Ağaoğlu o illərdə vəziyyətin çox acınacaqlı olduğunu təəssüflə qələmə alırdı: *“İşlərimiz pərişan, nə məktəb və nə mədrəsələrimiz var, nə elm və nə ədəbiyyat və çapxanəmiz var. Külli-aləmdən cahil, heç dövləti, ticarəti, sənəti, ziraəti, işlərdən və ixtiraətdən xəbəri olamayan biz müsəlman tayifəsi hüquq və ixtiyarat barəsində özgələrdən xar, zəliliz”* [3, s.1].

“İrşad” bütün fəaliyyəti boyunca savadsızlığa, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizə mövqeyində dayandı. “Bizə nə lazımdır?” adlı silsilə məqaləsində Ə.Ağaoğlu yazırdı: *“Bugünkü gündə hər bir müsəlmandan sual olsa ki, İslama, müsəlmanlara nə lazımdır, laşəkk və laşübhə böylə cavab alıyor:*

İslama, müsəlmanlara bu gün ən lazım olan elm, məktəb və həmiyyəttdir; dünyada cümlə tayifənin diriligi, səadəti bu üç şeyin vasitəsilədir. Biz müsəlmanların bu zəlalət və xəvariqinə də səbəb genə bu üç şeyin bizdə olmamağıdır” [4, s.2].

Bu qəzetin fəaliyyətə başladığı vaxtlarda üsyan, mitinq və inqilab dalğaları yalnız Çar Rusiyasını bürüməmişdi. Dünya ölkələrində Karl Marksın və Fridrix Engelsin irəli sürdükləri sosializm-kommunizm nəzəriyyəsi, inqilabi-demokratik prinsiplər öyrənilir, münasibət bildirilirdi. Onların adınca Rusiyada proletariatin dahi rəhbəri adlandırılan Vladimir İliç Lenin eyni ideyaları davam və inkişaf etdirirdi. Proletariatin qarşısında yeni vəzifələr qoyulur, mübarizə yolları göstərilirdi. Sosializm-kommunizm nəzəriyyəsi Çar Rusiyasında sürətlə yayılır, Romanovlar sülaləsinin sonunu yaxınlaşdırırdı. İnqilab havası xalqların müstəqillik istəklərini gündən-günə qüvvətləndirirdi. Lakin hələ ki hakimiyyət və onun gətirdiyi böyük güc çarizmin əlində idi. Belə şəraitdə “İrşad”da çar

müstəmləkəçiliyinə qarşı açıq və qətiyyətli şəkildə siyasi fikirlər irəli sürülürdü.

“İrşad”ın mövqeyi barədə sovet dövründə ədəbiyyatşünasların, tarixçilərin, mətbuat araşdırıcılarının irəli sürdükləri fikirlər arasında fərqli olduğu qədər oxşar cəhətlər vardır. “Mütərəqqi qəzetlər” sırasına daxil edənlər buna sübut kimi “İrşad”ın çarizm siyasətinə qarşı tənqidi mövqedə dayandığını, bolşeviklərin bu mətbu orqanda öz yazılarını çap etdirə bildiklərini göstərirdilər. N.Zeynalov “İrşad”ın ilk günlər çarizm siyasətinə kəskin münasibət bəsləmədiyini, “yuxarı”dan hürriyyət veriləcəyinə, ədalət yaradılacağına inamı olduğunu yazırdı. Onun qənaətinə, I Dövlət Duması qovulandan sonra həqiqətin nə yerdə olduğunu başa düşən *“İrşad” qəzetinin mütərəqqi jurnalistləri Dövlət Dumasını mövzu götürərək çarizmin eybəcərliklərini təsirli, obrazlı, nüfuzedici dil ilə açıb göstərirdilər*” [229, c.2, s.52].

Sovet dövrü tədqiqatlarında “İrşad” haqqında ən çox irəli sürülən iddialardan biri də qəzetin nəşri tarixində ideyaca bir-birindən seçilən iki əsas mərhələnin olması idi. Ə.Mirəhmədov yazırdı: *“I mərhələ: 1905-ci il dekabrın 17-dən 1907-ci il iyunun 20-dək [bu gündən həmin il noyabrın 17-dək qəzet bağlanmışdır]; II mərhələ: 1907-ci il noyabrın 17-dən 1908-ci il iyunun 25-dək*” [158, s.83].

Tədqiqatçı Mir Abbas Aslanov “İrşad”ın ədəbi qüvvələrinin də, ideya məzmununun da dəyişdiyini iddia etdikləri ikinci mərhələsini belə səciyyələndirirdi: *“Bu o zaman idi ki, “Füyuzat” jurnalı bağlanmışdı. Ə.Hüseynzadə və Ə.Kamal “İrşad” redaksiyasında özlərinə yer tapmışdılar. Ə.Ağaoğlunun və Ə.Hüseynzadənin başçılığı ilə “İrşad”da indi əsas işi təfriqəçi Ə.Kamal görür, əmmaməli “mühərrirlərin” yazıları, panislamist təşkilatların əsasnamələri, “tarixi-mədəniyyəti-islamiyyə”lər qəzetdə mühüm yer tuturdu*” [30, s.25]. Bu fikrin həqiqət olmadığını bəyan etməyimiz üçün “İrşad”ın elə birinci sayından başlayaraq, Ə.Ağaoğlunun “İslam və hürriyyət”, eləcə də bu və digər saylarındakı dini mövzularda, yaxud dinə söykənərək yazılan məqalələri xatırlatmağımız kifayətdir. Həmin yazılar da təsdiq edir ki, tədqiqatçının bildirdiyi kimi, qəzetin mövqeyi dini fanatizmə söykənmirdi. Ümumiyyətlə, Ə.Ağaoğlunun başçılığı ilə irşadçılar türkçülük və islamçılıq ideyalarını qəzetdə aparıcı mövzuya

çevirmişdilər.

Sovet hakimiyyəti illərində bəzi tədqiqatçılar “İrşad”ın mövqeyini şərh edərək “mütərəqqi qəzet” saysalar da, bəziləri onu “mürtəcə burjuaziyanın əksinqilabçı orqanı” olaraq tanıdır, tənqid atəşinə tutur, fikirlərinin sübutu kimi həmin qəzetin səhifələrində dərc olunmuş yazıları və sənədləri misal göstərirdilər. “İrşad”ı mütərəqqi qəzet kimi dəyərləndirən sovet ideoloqları bu fikri onun “Hümmət” təşkilatına, hümmətçilərə rəğbət bəsləməsi ilə əlaqələndirirdilər. Lakin bu bir həqiqət idi ki, “Hümmət” milli təşkilat kimi qurulmuşdu. Buna görə millətini sevən ziyalıların həmin təşkilata inamı, etimadı tamamilə təbii idi. Məsələnin mahiyyəti, əslində, sovet tədqiqatçılarına da yaxşı məlum idi. N.Zeynalovun fikirləri bunun etirafı kimi səslənir: *“Ə.Ağaoğlu panislamist və pantürkist ideologiyasının zəhəri ilə zəhərlənmişdi və ondan xilas olmaq üçün qüvvə tapa bilmirdi. Onun hümmətçilərə yaxınlaşması, hətta mühüm inqilabi tədbirlərə kömək etməsi, heç də onun sosial-demokrat partiyasına səmimi rəğbəti deyil, bəlkə “Hümmət”in milli xüsusiyyəti idi. Bəlkə də o, gələcəkdə “Hümmət”in millətçi təşkilat olacağına ümid bəsləyirdi. Vaxtilə “Hümmət”in fəal üzvlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə və başqaları da bu fikirdə idilər. Onlar “Hümmət”in həqiqi bolşevik məsləkini, ideya səbatlığını görüb ondan uzaqlaşmışdılar”* [229, c.2, s.56].

“İrşad”ın bolşeviklərə rəğbət bəslədiyini, onların fikir və niyyətlərinin geniş kütlələrə çatdırılmasına yardım göstərdiyini iddia edənlər birinci rus inqilabi ilə əlaqədar yazılan xatirələrdə, məqalələrdə “İrşad” mətbəəsinin rolundan danışmışdılar. Məsələn, Sultan Məcid Əfəndiyev 1907-ci ildə “Hümmət”in bir sıra inqilabi vərəqələrinin, intibahnamələrinin “İrşad” mətbəəsində çıxdığını xüsusi qeyd etmişdi [44, s.26].

Şübhəsiz, “İrşad” qəzeti zəhmətkeş kütlələrin tərəfində idi. İrşadçılar əhalinin ictimai ehtiyaclarına bələd idilər. Ona görə fəhlələrin, kəndlilərin ağır həyat şəraiti, bir qarın çörək üçün səhərdən-axşamədək qul kimi işləmək məcburiyyətində qalmaları, təhqir olunmaları qəzətdə müxtəlif janrlı yazıların daimi mövzusu idi. “İrşad”ın birinci sayından etibarən “Fəhləyə dair” adlı rubrikası

vardı. Lakin M.A.Aslanovun da qeyd etdiyi kimi, *“Söz yox ki, fəhlə hərəkətini geniş əks etdirməsi “İrşad”ı fəhlə qəzeti saymağa əsas vermir”* [30, s.39]. Fikrimizcə, bu, ilk növbədə, “İrşad”ın hər zaman haqlının tərəfində olması ilə əlaqədar idi.

Qəzetin tanınması, məşhurlaşması üçün müəyyən vaxtın keçməsi lazım gəlməmişdi. İlk saylarından “İrşad” xüsusilə ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, ictimai, siyasi, mədəni həyatda tanınmış şəxslər qəzetə təbriknamələr ünvanlamışdılar. Ə.Hüseynzadə Bakı Ruhani Məclisinin üzvü Axund Molla Ağa Əlizadənin “İrşad”ın elə birinci sayında verilmiş təbriknaməsini, Molla Məhəmmədzadənin “zəngin mənalı” kimi təqdir etdiyi məqaləsini, ümumilikdə Ə.Ağaoğlunun yeni qəzetini və onun buradakı fəaliyyətini alqışlayırdı. O, ümid edirdi ki, “İrşad” müstəmləkəçilərin zülmündən qurtuluş uğrunda mübarizə aparacaq: *“Çünki “İrşad”ın zühuru həyatimilliyəmizdə qayət mühüm bir xütvəyi-tərəqqidir. Hətta deyə bilərəm ki, bu xütvənin əhəmiyyəti əxirən sair şəhərlərdə sahəyi-intişarə çıxan qəzetələrin zühurundan dəxi ziyadədir. Bu dərəcəyi-mühüm bir vaqəə bizim şəhərimiz üçün olsa-olsa “Əkinçi” qəzetinin zühuru idi. “Əkinçi” qəzetəsi bir zamanda çıxmış idi ki, o vaxt müsəlmanca heç bir qəzetə yox idi. Hətta cəmaətimiz qəzetə nədir, adını belə bilməyirdi. Əgər qəzetə millətin, cəmaətin gözü isə, o cəmaəti birgözlü edən Həsən bəy həzrətləri idi. İştə cəmaəti ilk dəfə də ikmali-məxluqat olan insan kimi “Həyat” ilə bərabər iki gözlü edən “İrşad” qəzeti olmuş oluyor. Gərçi cəmaət üçün insan kimi ikigözlü olmaq da az olub, yunan xürafatındakı (Arqoş) kimi “Yüzgöz”, “Sədcəşm” olmaq lazımdır. Lakin bugünkü günümüzdə bizim üçün ikigözlü ola bilmək də bir səadət sayılmalıdır.*

...“İrşad”ın bu gün çıxan birinci nömrəsini böyük bir zövqi-ruhani ilə mütaliə etdik, muhtəviyyatı, mündəricatı pək gözəl və mufid, üslub və şivəsi pək şirin!” [106, s.3].

Ə.Hüseynzadə inanırdı ki, bu yeni qəzetin baş redaktoru əsrlərcə davam edən cəhalətə, ehkama qarşı çıxacaq, soydaşlarına, dindaşlarına xidmət göstərəcək. Onu ümidləndirən bir məqam da Ə.Ağaoğlunun “İrşad”ının ətrafına toplamaqda olduğu qələm adamlarının millət və vətən sevgiləri idi.

Ə.Hüseynzadə ümumi istiqamətini yüksək qiymətləndirdiyi yeni qəzetin ilk

sayında verilmiş Ə.Ağaoğlunun “İslam və hüriyyə” adlı məqaləsinə də münasibət bildirirdi. Diqqətə çatdırırdı ki, bu məqalədə *“hüriyyə neməti-islamın şərtlərindən biri olduğu mükəmməl isbat edilir”* [106, s.3].

M.Ə.Rəsulzadə isə şəhərdə bəzi əcaib-qəraib fikirlərin dolaşdığını, guya “İrşad” zühur edərsə nifaq, ikitirəlik düşəcəyinin söyləndiyini yazırdı. Deyilənləri əsassız hesab edən müəllif qəzetlər arasında sağlam rəqabətin, müzakirələrin, hətta mübahisələrin qəbuledilən, işin xeyrinə olduğunu diqqətə çatdırırdı. O, yazırdı ki, doğrudur, qəzetlər arasında hər bir vaxt, hər bir zaman mübahisə, mücadilə, mübarizə olur, lakin bu toqquşma, vuruşma qəbahət, bu bəhs, bu qovğa xəncər və tapança davası deyil. Müəllif “həyatçılar”a və “irşadçılar”a *“hər kəsdə nə nəqs, nə eyb var isə ona aynə faş edin, tainki o eybdən, o nəqsdən mübərri olsunlar”* [197, s.3] deyərək məsləhət görürdü: *“İntiqaddan əl çəkməyiniz, çünki tənqidsiz heç bir sənət, heç bir hirfət tərəqqi etməmişlər”* [197, s.3].

“İrşad”ın varlığı, nəşrinin davamlı olması o illərin qabaqcıl ziyalıların böyük əksəriyyətini düşündürürdü. Sonralar qəzet dönə-dönə fəaliyyətinin dayandırılması təhlükəsi ilə üzləşdi və hər dəfə Azərbaycanın dəyərli insanları tərəfindən müdafiə olundu. Bunun da əsaslı səbəbləri vardı. Birincisi, “İrşad” elə bir vaxtda meydana çıxmışdı ki, xalqın taleyini düşünənlərin sözlərini lazımi ünvanlara, gərəkli insanlara çatdırmaları üçün ciddi ictimai-siyasi mətbuat orqanlarına böyük ehtiyacları vardı. Yeni yaranan bu mətbu orqana məhz belə yanaşırdılar: *“İrşad” qəzetinin varlığı pəncərədən otağa düşən günəş şüası kimi yatmış insanları oyatmağa qadirdir* [25, s.7-8].

Azərbaycan ziyalılarının “İrşad”a doğma münasibət göstərmələri, onu qorumağa çalışmaları o qədər aydın və təkzibedilməzdir ki, bu faktın danılması sovet hakimiyyəti illərində də mümkün olmamışdı: *“Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları “İrşad”ı diqqət mərkəzində saxlayır, əksinqilabçı mövqeyə yuvarlanmaqdan, hökumət tərəfindən xətar toxunulması təhlükəsindən qoruyurdular. Bir təhlükə görünən vaxt hətta onu kollektiv surətdə müdafiə etməyə cəhd göstərirdilər”* [229, c.2, s.52-53]. Bu fikirlərdə sovet rejiminin dəstxəti açıq-aydın görünsə də, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın qabaqcıl fikir adamlarının “İrşad”ın yanında olduğu

həqiqəti izhar edilmişdir.

İkincisi, Ə.Ağaoğlunun ziyalılar arasında vətənpərvər, millətsevər, savadlı, böyük əqidə, məslək sahibi kimi tanınmasının “İrşad”ın müdafiəsinə qüvvətli təsiri vardı. Azərbaycan mətbuatı tarixində keçdiyi qısa yola baxmayaraq, böyük izlər qoyan bu qəzetin sovet üsul-idarəsi tərəfindən unudulmağa, ya da tənqidlə anılmağa məhkum edilməsində də onun baş redaktorunun məhz Ə.Ağaoğlu olmasının rolu böyük idi.

Dövlət Duması qovulub, Stolipin baş nazir vəzifəsinə keçəndən sonra imperiyada siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşəndə demokratik yönümlü mətbu orqanlarda bu barədə sərt yazılar dərc olunmağa başladı. Bununla həmin qəzet və jurnallar özləri üçün çox böyük problemlər yaratdılar. Həmin mətbuat orqanlarına münasibət kəskinləşdi. Fəaliyyətini dayandırmaq təhlükəsi qarşısında qalan qəzetlərdən biri də “İrşad” oldu. Həmin vaxt M.Ə.Sabir öz məqaləsində milli düşüncə sahiblərini “İrşad”ı qoruyub yaşatmağa çağırırdı: *“Qeyrət, müsəlmanlar, qeyrət! Bu nəng və arə mütəhəmmil olmaq olarmı? Bəhər hal bunca müsəmihə edib “Həyat”ı əlimizdən çıxartdıq isə də, bu gün aləmi-islamiyyətdə meydanı-rəqabətdə tək və yalqız qalıb sinəsipər olan “İrşad”a qədrşünas olub, hər bir nəfərimiz bəqədrülvüs köməklik etməliyik ki, xudanəkərdə, hərəgah “İrşad”a bir sədəmə toxunur isə, biz Qafqaz müsəlmanları bir boylə müvəffəqiyyətə əbəda bir daha nail ola bilməyəcəyimiz bədihidir”* [202, s.3].

Bir tərəfdən Çar Senzura İdarəsi nəşrinə maneələr yaradırdısa, digər tərəfdən maliyyə problemləri “İrşad”ı çətin vəziyyətə salırdı. Səhifələrində tənqid hədəfinə çevrilən ayrı-ayrı maddi cəhətdən imkanlı, səlahiyyətli şəxslər də bu qəzetin fəaliyyətinə son qoyulmasını arzulayırdı, bunun üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər. Belə vaxtlarda demokratik fikirli ziyalılar “İrşad”ın müdafiəsinə qalxsalar da, əvvəlcədən nəzərdə tutulan gündəlik nəşrini həyata keçirmək getdikcə çətinləşirdi.

1906-cı ilin noyabrında “İrşad” qəzetində “Ümumi müsəlmanlara!” başlıqlı müraciətnaməsini Ə.Ağaoğlu qəzetin bütün əməkdaşları adından yazmışdı: *“Həyat” getdi! ...O fövt oldu! Millət və tayifə qeydinə qalana, millətin və*

tayifənin ehyə və bəqasına ən ümdə səbəblərdən birisi də mətbuat olduğun düşünənlərə bu bir matəmi-ümumi oldu! Lakin qəlbimizə bir təskinlik verən, gələcəgdən naümid etməyən, göz önündə bir mayei-ümidvarlıq olan “İrşad” idi. ...“İrşad” fəvt eləyir! Bu sözləri demək, yazmaq, çap edib aləmin, yar və əğyarın ənzarına atmaq nə dərəcədə ağır olduğunu hər bir sahibi-zövq və bəsirət, hər birərbabi-qeyrət və namus, hər bir millət və vətən dostu asanlıqla düşünə bilir...” [18, s.1].

Azərbaycan mətbuatının o zamankı vəziyyəti “Molla Nəsrəddin” jurnalının üz qabığında verilən bir karikaturada belə təsvir edilmişdir: adamlar yığışib “Həyat”ı dəfn etməyə aparırlar. Onlardan biri üzgün, taqəti kəsilmiş, güclə yeriyən “İrşad”dır. “Molla Nəsrəddin” oxuculara “Həyat”ın fəaliyyətinə son qoyanların hədəfində artıq “İrşad”ın olduğunu anladır.

O vaxt bir yaşlı “İrşad”ın qazandığı uğurlar böyük idi. Qəzet yarandığı gündən problemlərlə üzləşə-üzləşə, yaşam mücadiləsi apararaq məqsədinə doğru qısa vaxtda xeyli yol gəlmişdi. “İrşad”ın artıq nəinki Azərbaycanda, Çar Rusiyasında və onun müstəmləkəsi olan digər ölkələrdə, hətta Türkiyə, İran, Avropa və dünyanın digər məmləkətlərində də tanındığını oxucuların nəzərinə çatdıran baş redaktor tənha və vahid olan bu qəzetin qapanmasını bizim üçün böyük bir ləkə, böyük bir rüsvayçılıq hesab edirdi. “İrşad” doğma millətin inkişafı naminə böyük işlər gördüyü üçün Ə.Ağaoğlunun “*Bunun fəvt olması sənin özünün, tayifəmizin, dilimizin, dinimizin fəvt olmasıdır*” [18, s.1] deməyə haqqı vardı.

1906-cı ilin sonlarında “İrşad”ın fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmasının ən əsas səbəblərindən biri abunəçilərinin azlığı idi. Maliyyə çətinliyi onsuz da hər addımda problemlərlə üzləşən qəzeti çökdürürdü. Məhz bu səbəbdən Ə.Ağaoğlunun sonsuz təlaş, həyəcan duyulan “Ümumi müsəlmanlara” adlı müraciətnaməsinə xalqın qabaqcıl övladları tezliklə münasibət bildirmişdilər. M.Ə.Sabir Ə.Sabir Tahirzadə imzası ilə dərc olunan “Ləbbeyk icabət” sərəlvhəli məqaləsində yazırdı: “*Ümidvarız ki, inşaallah, tamam Qafqaz müsəlmanları və sairin himmət edib, əl-ələ verib “İrşad”ın davam və bəqasına ifayi-himmət edəcəklər və bu mənbəifeyzin qapanmasına millət naminə razı olmayacaqlar.*

İştə, hamıya məlum olduğu kimi, biz Şamaxı əhli əksər biladi Qafqazdan fəqir və kəmtəvana olduğumuz halda, az da olur isə bu qədərçik “İrşad”a xidmət edəcəyik. Bizə nisbətən hər vilayət kömək edər isə “İrşad” qapanmaz güman edirəm.

Milliyyəti yad eyləyin, ey ümməti-naci!

Pək təhlükəli xəstədir islam məzaci!” [51, 2].

Ziyalılar arasında sözü keçərli, fikirləri dəyərli olan M.Ə.Sabir bu sətirlərdə yalnız “İrşad”la bağlı nigaranlığını ifadə etməmişdi. O, bu qəzetin timsalında xalqın taleyini, gələcəyini düşünənlərin aqibətindən təşvişini diqqətə çatdırmışdı.

1906-cı ilin sonlarında baş redaktoru Ə.Ağaoğlu “İrşad”ın maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə – Quba, Dərbənd, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı və digər yerlərə getmiş, qəzetə abunəçi toplamaqla bərabər, yerlərdə məktəb, maarif məsələləri ilə əlaqədar müəyyən işlər görmüşdü. A.Məmmədov Ə.Ağaoğlunun o zamankı Şamaxı səfəri haqqında yazır: “1906-cı il dekabrın sonlarında o, Şamaxıda olmuşdu. Bu zaman Şamaxıdan iki yüzə yaxın adam “İrşad”a abunəçi olmağa hazır idi. Şübhəsiz, Ə.Ağaoğlu burada “İrşad”ın xüsusi müxbiri Sabirin də qonağı olmuşdur” [146, s.26].

Ə.Ağaoğlu bölgələrə səyahətindən geri döndükdən sonra “İrşad”da “Mənim səyahətim” adlı silsilə məqalələrini dərc etdirdi. Həmin məqalələr o dövrdə Azərbaycanın əyalətlərində sosial-iqtisadi vəziyyəti, mədəni həyatı öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Qəzətdə beynəlxalq həyata dair geniş yer verilən yazılarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi və hüquqi sistemi barədə oxuculara məlumat verilirdi. Ə.Ağaoğlunun “Rusiyanın hal-hazır”, “Bizə nə lazımdır?”, “Tiflisdə erməni-müsəlman şurası”, “Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura)”, “Tülu edən ay parçası”, “Hicrəti-kübra”, “İranda reforma”, “Nədən bu günə qaldıq?”, “Aləmi-islamə bir nəzər”, “Dövl-i müəzzəmə və Türkiyə”, “Bunun axırı nə olacaq?”, “İngiltərə və Əfqanıstan davası” adlı silsilə yazıları, Ə.Hüseynzadənin məşhur “Siyasəti-fürusət” əsəri, Ü.Hacıbəyli,

M.Ə.Rəsulzadə və başqalarının məqalə, məktub və felyetonları da bu qəzetdə işıq üzü görmüşdür.

Gündəlik qəzet kimi fəaliyyətə başlayan “İrşad” 1907-ci ilin ortalarından həftədə üç dəfə nəşr olunmaq məcburiyyətində qalmışdı. Qəzetdən oxuculara bunun müvəqqəti olduğu bildirilirdi. Baş redaktor qəzetin fəaliyyətini genişləndirmək, onu bütün Azərbaycanda yaymaq niyyətində idi. Lakin “İrşad”ın nəşrini bu cür də davam etdirmək müşkülə çevrilmişdi. 1907-ci il iyunun 20-də işıq üzü görmüş 115-ci sayından sonra qəzet xeyli müddət oxucularının görüşünə gələ bilmədi. Azərbaycanın millətsevər ziyalıları yenə böyük narahatlıq keçirirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Kişmiş” başlıqlı yazıda həmin xəbəri oxuculara belə çatdırırdı: *“Bəli, “İrşad” da getdi “Həyat”ın yanına, “Həyat” da getdi “Təkamül”ün yanına, “Təkamül” də, “Rəhbər” də, “Şərqi-rus”un, “Kəşkül”ün, “Əkinçi”nin, nə bilim, bəlkə dəxi nəyin, dəxi də nəyin yanına”* [164 s.2].

Jurnalda verilmiş “Dəli” imzalı “Qorxuram” adlı felyetonda isə “İrşad”ın bağlanacağından narahatlıq keçirənlərin çoxunun qəzetə maddi və mənəvi yardım etmək, dayaq durmaq əvəzinə, yalnız ah-vay etməklə, təəssüflənməklə kifayətləndikləri diqqətə çatdırılırdı: *“İrşad” yatan kimi bir neçə gün müsəlmanlar başladılar haray-dad eləməyə ki, “ay aman, qoymuyun “İrşad” əldən getsin!”*.

Mən həmişə bu haray-dadları eşidəndə yanımda oturanlara deyirdim, “qorxuram”.

Məndən soruşardılar ki, nədən qorxursan?

Mən dinməzdim.

Sonra eşitdim ki, İrəvanda, Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda, Vladiqafqazda, Gəncədə və qeyri şəhərlərdə “İrşad”a pul yığırlar.

Bu xəbəri eşidəndə həmişə mən yanımda oturanlara deyirdim, “qorxuram”.

Məndən soruşardılar ki, nədən qorxursan?

Mən dinməzdim.

Sonra bir övqat da “Tazə həyat”da müsəlmanlar başladılar “İrşad”ı tərifləməyə ki, məsələn, “İrşad” müsəlmanlara bu cür və bu cür xidmət edirdi,

yazdılar, amma mən genə yanımda oturanlara dedim ki, “qorxuram”.

Həqiqətən mən çox qorxurdum.

Qorxurdum ki, “İrşad”ın barəsində haray-dad eləyənlər qüssədən əriyib özlərinə bir qəpik də saxlamayalar [ki mütrüb zad oynadanda şabaş verələr]. Qorxurdum ki, qəzetlərdə o qədər “İrşad”ı tərifləyələr ki, əcnəbi millətlər müsəlmanların qəzetbazlığına mat və heyran qalalar.

Vaqiən, mən çox qorxurdum.

İndi pəs necə oldu?” [39, s.3].

“Dəli” imzalı müəllifi qorxudan əsas səbəb millətdaşlarının təəssüflənməkdən başqa bir iş görməmələri idi. Məqsədyönlü addımlar atılmadıqca da “İrşad”ın və digər demokratik mətbu orqanların aqibətləri eyni olacaq, fəaliyyətləri uzun sürməyəcəkdi.

“Əlminnətü-lillah ki, “Dəbistan” da qapandı!” şeirində M.Ə.Sabir “İrşad”ın 1907-ci il iyunun 20-dən nəşrini dayandırmasına işarə edirdi:

Rəhbər” yorulub, yuxladı “İrşad”ü “Təkamül”,

Aslanlara ox dəydi, neyistan da qapandı! [162, s.3].

Lakin irşadçılar ümitsizliyə qapılaraq bu mətbu orqanı, necə deyərlər, taleyin axarına buraxmadılar. 1907-ci ilin 17 noyabrında – təxminən dörd aylıq fasilədən sonra qəzetin fəaliyyəti bərpa olundu. Bundan sonra “İrşad”a senzura nəzarəti daha sərt şəkildə davam etdirildi. Qəzet barəsində göndərilən donosların və hakim dairələrin topladığı məlumatların bu mətbuat orqanının gec-tez birdəfəlik bağlanması səbəb olacağı aşkar idi.

Zaqafqaziyanın mərkəzində – Tiflisdə “İrşad”ın nəşrinə yalnız Mətbuat İşləri İdarəsi nəzarət etmirdi. “*Məsələn, canişin dəftərxanasının polis hissəsi üzrə xüsusi şöbənin müdiri 1907-ci il 6 aprel tarixli 3648 nömrəli təliqəsi ilə bu qəzetin müxtəlif nüsxələrini (1906-cı il №269 və 281, 1907-ci il №2, 5, 6, 12, 43, 44, 45 və 56) Tiflis Mətbuat İşləri İdarəsinə göndərib onların səhifələrində rəngli qələmlə işarələnmiş məqalələri və məqalələrdən parçaları rus dilinə çevirib dəftərxanaya qaytarmasını xahiş etmişdi. Təliqədə qeyd edilirdi ki, materialların tərcüməsi*

canişinə məlumat vermək üçündür, “Əlahəzrət canişin onların əsasında müəyyən fikrə gəlib, sərəncam verə bilsin”. Göndərilən materialları Mətbuat İşləri İdarəsinin üzvü, Şərq dilləri üzrə sensor Mirzə Şərif Mirzəyev ruscaya çevirmişdi [230, s.69].

1908-ci ildə növbəti dəfə “İrşad”ın başının üstünü qara buludlar almış, maliyyə problemi daha da artmışdı. Həmin ilin 1 yanvar tarixli sayında “İrşad”ın həftədə üç dəfə dərc olunacağı barədə rəsmi məlumat verilmiş, qəzeti yaşatmaq üçün daha bir addım atılaraq formatı kiçildilmişdi. 1908-ci ildə “İrşad”ın nəşiri də dəyişmiş, İsa bəy Aşurbəyovu Bəşir bəy Aşurbəyov əvəz etmişdi.

Azərbaycanın əksər ziyalıları sonadək “İrşad”ın fəaliyyətinin davamına çalışmışdılar. N.Zeynalov yazırdı: *“1908-ci ildə vəsaitin olmadığı, redaktorun müalicəyə getmək üçün pul tapa bilmədiyi bir şəraitdə “İrşad” nəşrini dayandırarkən bir qrup Azərbaycan ziyalısı müraciətnamə yaydı. Müraciətnamədə deyilirdi: “Tamam iki aydır ki, “İrşad” qəzeti tətillənmişdir. Haman “İrşad” ki, bizim bu qədər geri qalmış və bu qədər cəhalətə düşər olmuş millətimiz üçün bir mənbəyən icat, bir mövqeyi-ümid və xilas idi!.. Ümumi cəmaət qəzetəsi olub da bu ruznamə bir qərribə cəsarət və fədakarlıqla millətimizi oyatmağa başlamışdı” [229, c.2, s.54]. Müraciətnamədə “İrşad”ın gördüyü əhəmiyyətli işlər xatırladılırdı.*

Qəzetin düşdüyü böhrandan qurtulmasına, nəşrini davam etdirməsinə kömək məqsədilə yollar axtaran ziyalılar müraciətnamədə “Nəşri-mətbuat” şirkəti yaratmağı məsləhət görürdülər. Onlar həmin şirkətin ətrafına 200 nəfərədək adam toplamağa müvəffəq olmuşdular. Lakin üzvlük haqqından əldə olunan vəsait qəzetin fəaliyyətini davam etdirməyə imkan versə də, onun problemini əsaslı surətdə həll edə bilməmişdi. “İrşad”ın abunəçi sarıdan böhran keçirdiyi günlərdə M.Ə.Sabir mətbuata düşmən münasibət bəsləyənlərə belə “məsləhət” verirdi:

*And verirəm mən səni imanına,
Bağla həna rişinə, qıy canına,
Bir, iki, üç övrəti düz yanına...
Vermə zərər sərvətü samanına –
Sən nə qəzet qan və nə də “İrşad” al!*

Qoy babalın boynuma, get, arvad al! [165, s.4].

Qeyd etdiyimiz kimi, “İrşad” qəzeti fəaliyyəti boyunca Çar Sensura İdarəsinin ciddi təzyiqi altında olmuşdu. N.Zeynalov bu məqama toxunaraq yazırdı: *“Bu barədə arxivlərdə xeyli polis məlumatı və senzura yazışmaları saxlanılır. Sensura Komitəsi Qafqaz canişin idarəsinin polis şöbəsinə “İrşad” qəzetindən 10 nömrə göndərərək həmin nömrələrdə inqilabi çağırışlar olduğunu söyləmişdi. Senzuranın xüsusi şöbəsinin müdiri xahiş edirdi ki, həmin nömrələr barəsində canişinə məlumat verilsin və nə cür tədbirlər görmək lazım gəldiyi bildirilsin. ...1908-ci il sentyabrın 2-də Qafqaz canişin idarəsindən Tiflis Sensura Komitəsinə rəsmi surətdə bildirilmişdi ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının və “İrşad” qəzetinin istiqaməti çox inqilabidir”* [229, c.2, s.84-85]. N.Zeynalov bu fikirləri “İrşad”ın liberal burjua müəlliflərinin məqalələrinə deyil, bolşeviklərin təsiri ilə çıxan siyasi-publisistik məqalələrə aid edir, həqiqətən də S.M.Əfəndiyev, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli və digər görkəmli jurnalistlərin bu qəzetin burjua məsləkinin ziddinə gedərək onun istiqamətində dəyişiklik yaratmağa müvəffəq olduqlarını yazırdı. Lakin mətbuat tədqiqatçısının bu cümlələri sovet rejiminin diktəsi ilə yazdığı şübhəsizdir. “İrşad” qəzetinin N.Zeynalovun adını çəkdiyi və çəkmədiyi müəlliflərinin ən böyük amalları xalqın hüquqlarını qorumaq, güzəranını yaxşılaşdırmaq, sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdə dirçəlişə nail olmaq idi. Bütün bunlar irşadçıların hər birinin ümumilikdə fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tuturdu.

Məlumdur ki, “İrşad” qəzeti fəaliyyəti boyunca iki dəfə uzun müddətə bağlanmışdı. Birinci dəfə 1907-ci ilin iyununda dörd aylıq, ikinci dəfə 1908-ci ilin 25 iyununda həmişəlik. Araşdırıcı M.A.Aslanov hər ikisinin “gunahkarı” kimi Ü.Hacıbəylinin adını çəkmişdir. Akademik Bəkir Nəbiyev də Ü.Hacıbəyli haqqında yazırdı: *“İrşad” – gənc və enerjili jurnalistin xüsusi canfəşanlıqla çalışdığı redaksiya idi. Maraqlıdır ki, “İrşad” fəaliyyət göstərdiyi təqribən iki il yarım ərzində iki dəfə bağlanmışdı. Birinci dəfə qəzetin rəhbərliyi Üzeyir bəyin “Stolipinin xəyalı” (1907) felyetonunu dərc etməkdə, ikinci dəfə yenə də onun “Nağıl” (1908) felyetonuna yaşıl işıq yandırmaqda günahlandırılırdı. Birinci*

felyetonunda 1905-ci ildən sonrakı rus irticasının atası Stolipin ifşa edilir, ikinci felyetonda isə çar hökuməti “İvan” adı altında lağa qoyulurdu” [176, s.1, 3.].

Fikrimizcə, “İrşad”ın fəaliyyətinə qadağa qoyulmasının səbəbi yalnız Ü.Hacıbəylinin qeyd olunan felyetonları deyildi. Ə.Ağaoğlu başda olmaqla onlarla müəllifin yazıları həmin felyetonların yerində ola bilərdi. “İrşad”ın bağlanması üçün tədbirlər görən, qəzetin bütün saylarını nəzarətdə saxlayan Çar Sensura İdarəsinin planını hər an reallaşdırması mümkün idi. Odur ki, “İrşad”da dərc edilən bir çox məqalə, felyeton və digər yazılar qəzetin qapadılmasına səbəb ola bilərdi. Ü.Hacıbəylinin qəzetin 1908-ci ilin 17 iyun tarixli 89-cu sayında dərc olunan “Nağıl” adlı felyetonu [85, 4], necə deyərlər, bardağı daşıran son damla oldu. Çox keçmədi ki, Bakı qradonaçalniki qəzetin nəşrinin dayandırılması barədə əmr verdi. Əmrdə yazılırdı: *“Mən, Bakı qradonaçalniki 1908-ci il 24 iyunda Əhməd bəy Ağaoğlunun Bakıda tatar dilində nəşr etdiyi “İrşad” qəzetinin zərərli istiqamətini nəzərdə tutub qərara aldım: Mənə həvalə olunmuş şəhər rəisliyi daxilində “fövqəladə mühafizə haqqında” əsasnamənin 26-cı maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən adı çəkilən “İrşad” qəzetinin nəşri bütün fövqəladə mühafizə dövründə saxlanılsın” [230, s.72].*

25 iyun 1908-ci il tarixli 95-ci sayından sonra qəzetin nəşri qadağan edilmişdir. Bir daha qeyd edək ki, Ü.Hacıbəylinin “Filankəs” imzası ilə dərc edilən “Nağıl” felyetonu [85, s.4], əslində, səbəblərdən biri ola bilərdi. Hər tərəfdən sıxışdırılan, təhdid və təzyiqlərlə, donosçuların şər-böhtanları, Çar Sensura İdarəsinin basqıları, maddi çətinliklərlə üzləşən “İrşad”, əslində, xeyli davam gətirmişdi. Qəzetə ayrı-ayrı yerlərdən və müxtəlif insanlar tərəfindən hücumlar edilmişdi. Belə ağır şəraitdə də irşadçılar cəsarətli yazılar yazmaqdan çəkinməmişdilər və nəhayət, qəzetin fəaliyyətinə son qoymağa çalışanlar buna müvəffəq olmuşdular.

Ə.Ağaoğlu və digər irşadçılar “İrşad”la vətənin bütövlüyü, dövlətin müstəqilliyi naminə çalışırdılar. Soydaşlarının azad cəmiyyətdə yaşaması ən böyük amalları olan, xalqa xidmət göstərmək arzusu ilə fəaliyyət göstərən bu vətənpərvərlərin xeyirxah əməlləri yalnız Azərbaycanın düşmənlərini qəzəbləndirmirdi. Çox

təəssüf ki, öz millətədaşları arasındakı mühafizəkar qüvvələr, köhnə fikirlilər də “İrşad”a düşmən kəsilmişdilər. Hətta bu qəzeti, sadəcə, tənqid xatirinə tənqid edənlər də az deyildi.

“İrşad” həm zamanında, həm də fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra, xüsusilə sovet dövründə təftiş və tənqidlərə məruz qalmış, panislamist, pantürkist kimi ağır ittihamlarla damğalanmış, Azərbaycanın elmi-nəzəri düşüncəsindən silinməsinə səy göstərilmişdi. “İrşad” ümumxalq yoluna işıq tutmuşdu və aydınlatdığı bu yolla addımlayanlar yalnız irşadçılar olmamışdı. *“...istər “Molla Nəsrəddin”çi satira orqanları, istərsə də “Füyuzat”çı romantik nəşrlər onu daha geniş miqyasda davam etdirdilər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji əsasını yaratmaqda müstəsna rol oynaya bildilər. “İrşad”dan sonra onun müəllifləri müxtəlif qəzet və jurnal redaksiyaları ilə əməkdaşlıq edərək milli jurnalistikanın, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına diqqətəlayiq xidmətlər göstərdilər”* [224, s.30].

İrşadçıların bu qəzeti yaşatmaq üçün çəkdikləri cəfaları, vətən və xalq naminə gördükləri böyük işləri, sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnmiş azadlıq və müstəqillik ideyasının yayılmasında misilsiz xidmətlərini nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, bu qəzet bir neçə ilin içərisində sanki uzun bir yol keçmiş, mətbuatımızda silinməz izlər qoymuşdur. “İrşad” “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideyasını ilk qəbul etmişlərin, bu yolda mübarizəyə qalxmışların qəzeti olmağı bacarmışdı. Doğma millət üçün o, yalnız mətbuat orqanı rolunu oynamamış, sözünü lazımı ünvanlara çatdırmaqla kifayətlənməmişdi. Yeri gələndə, “İrşad”ın səhifələri siyasi, ictimai, eləcə də mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafı, ana dilinin qorunması uğrunda mübarizələr meydanına çevrilmişdi. Ona görə bu qəzet öz zamanında doğma millətin yaşadığı tarixi yazan əvəzsiz mənbə olaraq bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

1.2. “İRŞAD”IN MÜƏLLİF KONTİNGENTİ ONUN MÖVZU VƏ İDEYA ZƏNGİNLİYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

İstər çarizm, istərsə də sovet hakimiyyəti illərində “İrşad”a ögey münasibət göstərilməsinin əsas səbəblərindən biri, hətta birincisi, ən fəal və ideya müəllifinin Əhməd bəy Ağaoğlu olması idi. Şübhəsiz, bu fikri irəli sürməklə qəzetin nəşri üçün böyük zəhmətlərə qatlaşan, fədakarlıqlar göstərən, Çar Rusiyasının qəddar siyasətindən, qadağalarından, təqiblərindən, təzyiqlərindən, eləcə də var-dövlətində, vəzifəsinə güvənən “millət qəhrəmanları”nın tənələrindən, hədələrindən və millət düşmənlərinin təhdidlərindən çəkinməyən qələm sahiblərinin “İrşad” yolunda gördükləri misilsiz işləri kiçiltmək niyyətindən tamamilə uzağıq. Çünki bu, çox böyük ədalətsizlik olardı. Qəzetin hər bir sayını araşdırarkən fəal müəlliflərinin sadəcə, jurnalistlik məharəti ilə deyil, millət təəssübkeşliyi, mübarizə əzmi ilə süslənmiş cəsarətli yazılarını oxuduqca qəti əminlik yaranır ki, “İrşad” ümumilikdə millət fədailərinin qəzetidir. Qəzetin redaktoru da, əsas müəllifləri də eyni mövqedən çıxış edirdilər. Onlar “İrşad”ın səhifələrində yer verilən məqalələrində çarizmi, onun çürüməkdə olan idarə üsulunu kəskin şəkildə ifşa edirdilər.

İstila etdiyi ölkələrdə dili, dini fərqli, müstəqil, azadfikirli ziyalıların sayının artması çar hakimiyyəti üçün təhlükəli idi. Buna görə onların fəaliyyəti nəzarətdə saxlanılırdı. Ədəbiyyatşünas alim A.Zeynalzadə yazırdı: *“20 yanvar 1901-ci il tarixdə Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəisliyin dəftərxanası Bakı qubernatoru D.A.Odintsova göndərdiyi “Olduqca məxfi” göstərişində Daxili İşlər nazirinin köməkçisi knyaz Svyatopolk-Mirskinin tələbi ilə ümumdövlət əhəmiyyətini nəzərə alıb tatar əhalisi arasında “yeni progressist hərəkatın” mahiyyətini səciyyələndirmək üçün haman hərəkat barəsində, imkan daxilində, ətraflı məlumat toplamağı Daxili İşlər Nazirliyi adından xahiş etmişdi”* [230, s.68]. Tədqiqatçı bu məlumatı daha geniş şəkildə belə diqqətə çatdırırdı: *“Novator ədəbiyyatı” müəllifləri barədə Polis departamentinin faktları əsasında Bakı qubernatorunun Qafqaz canişininə 1901-ci il 14 noyabr tarixli “Olduqca məxfi” raportunda*

H.Zərdabi, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov haqqında məlumat verilmişdi” [230, s.68]. Çarizmin təhlükəli hesab etdiyi bu Azərbaycan ziyalılarının çoxu sonradan “İrşad”ın fəalları oldu.

Qəzetin gücü səhifələrində mütəmadi yazıları dərc olunan müəlliflərin imzasının sanbalından, onların cəmiyyətdə nüfuzundan çox asılıdır. Nəşrində böyük zəhmətlərə qatlaşanların kimliyini xatırlayanda “İrşad”ın gördüyü işlərin mahiyyətini, dəyərini, əhəmiyyətini bir daha anlayırıq. Hələ 1906-cı ildə görkəmli publisist Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı” adlı məqaləsində yazırdı: *“Yaxşı əməkdaşlar heyəti və Ağaoğlu kimi təcrübəli publisistin rəhbərliyi altında nəşr edilən “İrşad” ən canlı, məzmunlu və gözəl mətbuat orqanıdır. Bu qəzet ictimai həyatın inkişafını açıq gözlə izləyir və onun səhifələrində Rusiya müsəlmanlarının həyatında az-çox əhəmiyyəti olan məsələlər diqqətlə və hərtərəfli müzakirə edilir”* [124, s.35].

“İrşad”ın bütün fəaliyyətini müəyyənləşdirən, istiqamətləndirən əsas şəxs Ə.Ağaoğlu idi. Mütəfəkkir, şərqşünas alim, pedaqoq, yazıçı, jurnalist, ictimai-siyasi xadim, böyük milli mübariz Ə.Ağaoğlunun XIX əsrin sonlarından başlayaraq, uzun illər fərqli mövzularda və janrlarda, ayrı-ayrı dillərdə qələmə aldığı yazılar müxtəlif mətbu orqanlarda dərc olunmuşdu.

Ə.Ağaoğlu 1905-ci ilin sonlarından, yəni “İrşad” qəzetinin nəşrinədək artıq jurnalist olaraq tanınırdı. Bu mətbu orqanın fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra da jurnalistika sahəsində çalışdı. Həyatının sonlarından müxtəlif qəzetlərdə və jurnallarda publisistik əsərləri ilə çıxış etdi. Lakin, fikrimizcə, baş redaktoru və sahibi-imtiyaz olduğu “İrşad” qəzeti onun yaradıcılığında xüsusi mərhələ təşkil edir. Ə.Mirəhmədov yazırdı: *“Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad”da özünün bütün jurnalistlik məharətini, şərqşünaslıq biliyini, siyasi mütəfəkkir simasını nümayiş etdirmişdi”* [159, s.86]. Fikrimizcə, Ə.Ağaoğlu bu qəzetdəki fəaliyyəti ilə həm də vətənpərvərliyini, millət fədaisi simasını nümayiş etdirmişdi. “İrşad” onun ictimai fəaliyyətinin, millətsevərliyinin, zəhmətsevərliyinin geniş şəkildə təsdiqi və təcəssümüdür. O, bu qəzetin məsuliyyətini yalnız baş redaktoru kimi çəkmirdi. “İrşad”ın adı Ə.Ağaoğlunun imzası ilə sıx bağlı idi. Belə ki, bu qəzetin ən fəal

yazarlarından biri o, özü idi. Ə.Ağaoğlunun “İrşad”da dərc olunan istər ictimai-siyasi, istər bədii publisistik, istərsə də ədəbi-tənqidi məqalələri böyük əks-səda doğururdu. Bu əsərlər müəllifinə yalnız dostlar deyil, həm də düşmənlər qazandırırdı. “İrşad” bağlandıqdan illər sonra, 1918-ci ildə Ü.Hacıbəyli Ə.Ağaoğluya həsr etdiyi və “Ü” imzası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi mətbuat orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində onun millətin çox ağır vaxtlarında – 1905-1907-ci illərdə baş verən erməni-türk münaqişəsi zamanı gördüyü misilsiz işləri də xatırlayırdı: *“Erməni yazıçılarının müsəlmanlar aleyhindəki böhtan və iftiralarına cavab verən və qələm hücumlarına köks gərib səbat göstərən Əhməd bəy öylə bir müasir lisana malik idi ki, onun yazdıqlarını oxuyanlar müsəlmanlar aleyhində deyilən sözlərin məhz yalan və iftira olduğuna kəmal ilə inanıb etibar və etiqad ediyordular.*

Əhməd bəyin bu yazılarının əsəri idi ki, Azərbaycan türkləri haqqında erməni iftirasından dolayı əmələ gələn qara fikirlərin soyuq və kəşif buludları dağılıb həqiqət günəşi meydana çıxmaqla hər kəsin qəlbi müsəlmanlar lehinə qızırdı və nifrət əvəzinə rəğbət və hüsni-təvəccöh əmələ gəlirdi” [216, s.11].

“İrşad” nəşrə başlayanda Ə.Ağaoğlu artıq böyük nüfuz sahibi, fəal ictimai xadimlərimizdən biri kimi tanınırdı. Hələ 1904-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində dərc olunmuş “Əhməd bəy Ağayev” başlıqlı məqaləsində Ö.F.Nemanzadə *“Bir az həmiyyəti-milliyəsi, məlumatı-elmiyyəsi olan Qafqaz müsəlmanları içində cənab Əhməd bəy Ağaoğlu namını bilməyən yoxdur sanıram”* [179, s.3] yazaraq onun millət yolunda gördüyü işləri, jurnalistlik fəaliyyətini yüksək dəyərləndirirdi.

Ə.Ağaoğlunun ictimai-siyasi düşüncələrinin, həyata baxışının, ideyalarının əsasını millətə, vətənə bağlılıq, əsarətdən qurtulmuş, vətəndaşlarının müqəddəratını həll etmək iqtidarında olan bütöv Azərbaycan ideyası və sevgisi təşkil edirdi. Şərqi elmini, irfanını, mənəvi dəyərlərini dərinlən bilən, Qərbin həyat tərzinə, elmi yeniliklərinə kifayət qədər bələd olan Ə.Ağaoğlu böyük enerji, sonsuz mənəvi güclə Azərbaycan xalqının milli özünüdərki naminə fəaliyyətə başlamışdı.

Şübhəsiz, “İrşad”ın baş redaktorunu pantürkist olmaqda suçlayanlar haqlı deyildilər. Ə.Ağaoğlu bəşəri duyğularla yaşayırdı. Bu qəzetdə, demək olar ki,

dünyanın əksər ölkələrinin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı, vətəndaşlarının güzəranı və problemlərindən bəhs edən məqalələri dərc olunurdu. Lakin o, millətini çox sevdini döən-döənə, fəxrlə bəyan edirdi. “İrşad”ın banisi Azərbaycanda türkçülük ideyasının müəlliflərindən biri idi.

Onu panislamist olmaqda günahlandıranlar da qərəzli idilər. Sadəcə, İslam əqidəsini, İslam əxlaqını Ə.Ağaoğlu yüksək tutur, jurnalistlik fəaliyyətinin bütün dövrlərində İslam dininin tarixindən, islami dəyərlərdən bəhs edən məqalələr qələmə alırdı. Həm dini mövzularda yazdığı, həm də türkçülük ideyalarına sadıqlılığının nümunəsi olan əsərləri sovet hakimiyyəti illərində Ə.Ağaoğlunu panislamist və pantürkist adlandıranlara qərəzli əsas verirdi.

Həyatı, mücadiləsi, fəlsəfi görüşləri, türkçülük duyğusu ilə hər dövrdə örnək olan Ə.Ağaoğlunun böyük çətinliklərlə nəşr etdirdiyi bu qəzet milli şüurun, yeni təfəkkür tərzinin formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdi. Onun “İrşad”ı Şərq ətalətinə bürünən, hərəkətə keçməkdənsə Qərbin tərəqqisinə həsədlə baxan bir mühitdə ərsəyə gəlmişdi. Ə.Ağaoğlu meydanda çox az mətbu orqanın olduğu zaman Azərbaycan qəzetçiliyinə yeni forma gətirmiş, alqışladığı Qərb dəyərlərinin köklərinin, əslində, Şərqi möhtəşəm minillik dəyərləri üzərində qurulduğunu həm Şərqi, həm də Qərb mənbələri ilə əsaslandıraraq meydana qoymuşdu.

Türk millətinin bu böyük övladına, milli mücahidinə qarşı bolşeviklər daha da barışmaz, amansız olmuş, uzun illər Ə.Ağaoğlunu unutturmağa çalışmış, onu panislamist, pantürkist adlandıraraq əsərlərini yasaq etmişdilər. Çünki Ə.Ağaoğlunun yazıları, fikirləri çarizm kimi sovet hakimiyyətinin apardığı şovinist siyasətin də əleyhinə olaraq milli düşüncəyə, milli özünüdərkə, milli birliyə istiqamətləndirirdi. Yalnız Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra bu böyük şəxsiyyətə, onun dəyərli əsərlərinə münasibət dəyişdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni həyatında, ictimai-siyasi, bədii-estetik fikrinin inkişafında irşadçıların rolu əvəzsizdi. Həmin illərdə türk millətinə tərəqqi yolunda maneələr yaradan çar hakimiyyətini sərt qanun-qaydalarından çəkinməyərək kəskin şəkildə tənqid etmək, əksəriyyəti səfil, yoxsul, cahil olan soydaşlarının hüquqlarını müdafiə etmək, cəsarətli mətbuat orqanı

yaratmaq, onun fəaliyyətinin davamlılığına səy göstərmək, uğrunda cəfalara qatlaşmaq böyük cürət və iradə istəyirdi. Bunu nəzərə alaraq, deməliyik ki, irşadçılar misilsiz hünər göstərən əsl millət sevdalıları idilər. Ümumxalq maraqlarına söykənərək Azərbaycanın tərəqqisi naminə bütün sahələrdə irəliləməyi məqsəduyğun sayırdılar. Onlar ətalətə düşməni kəsilməmişdilər və millətin geridə qalmasının başlıca səbəbini sükunətdə görürdülər.

“İrşad”ın səhifələrində mütəmadi olaraq ictimai-siyasi təfəkkürə, dünyagörüşə, dərin biliyə malik, tanınmış şəxsiyyətlərin, tərəqqipərvər qələm adamlarının böyük əksəriyyətinin imzası görünürdü. Ə.Mirəhmədov yazırdı: *“XX əsrin ilk onilliklərindəki Azərbaycan tarixinə yaxşı bələd olanlar yaxşı bilirlər ki, o dövrün ictimai, ədəbi jurnalist xadimləri arasında mollaəsrəddinçilər qədər fəal və məşhur olan başqa böyük bir ziyalılar dəstəsi də vardı: N.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Səhhət, Ö.Faiq, Ə.Qəmküsar, A.Şaiq, M.S.Ordubadi, H.Cavid və qeyriləri. Ədəbi panoram çox rəngarəng, müxtəlif, bir sıra cəhətdən ziddiyyətli idi”* [158, s.172]. Ə.Mirəhmədovun adını çəkdiyi ziyalıların çoxu “İrşad”ın ən fəal müəllifləri idilər və bu siyahını xeyli genişləndirmək mümkündür. Ə.Ağaoğlu bu qəzetin ətrafına Azərbaycanın böyük istedadı malik vətənpərvər, millətpərvər ziyalıları cəlb etmişdi. Onların “İrşad”ın yanında olmaları, öz yazılarını mütəmadi bu qəzetin səhifələrində dərc etdirmələri, ilk növbədə, Ə.Ağaoğlunun şəxsiyyəti, nüfuzu ilə bağlı idi. *“Ə.Ağaoğlu bu şəxsiyyətlərin, demək olar ki, hamısı ilə bu və ya başqa şəkildə qarşılıqlı münasibətdə olmuş, zamanın ortaya atdığı böyük problemlərin həllində əməkdaşlıq etmiş, yaxud çox təbii olaraq, ideyaca əks cəbhə tutmuşdur”* [158, s.172].

Əhalinin əksəriyyətinin savadsızlığı, yeni üsullu, dünyəvi elmlərin tədris olunduğu məktəblərin azlığı, milli sosial düşüncənin zəifliyi, dini fanatizmin, xurafatın hökm sürməsi onlara böyük ideyalarını həyata keçirməkdə maneələr yaradırdı. Dövr isə millətin gələcəyi naminə ayıq-sayıq olmağı, məqsədyönlü işlər görməyi tələb edirdi. “İrşad”ın nəşrində iştirak edən jurnalistlərin əksəriyyəti çoxşaxəli fəaliyyət göstərir, hansı sənətə yiyələnmələrindən, hansı sahədə

çalışmalarından asılı olmayaraq, həm də jurnalistlik edirdilər, bədii yaradıcılıqla məşğul olurdular. Çünki xalqa xidmətin yolunu arayırdılar. Bu ziyalıların çoxu sonralar təkcə mətbuatımızın görkəmli nümayəndələri kimi tariximizin yaddaşında qalmamış, həm də Azərbaycanın ictimai-siyasi mənzərəsinin dəyişməsində, ədəbiyyatının, incəsənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdılar. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərinə belə maarif işığı, mədəniyyət nuru yaymaq, xalqı savadsızlıq, nadanlıq, cəhalət girdabından xilas etmək – irşadçıların bir çoxunun əsas amalı bu idi.

“İrşad”ın daimi yazarlarından danışarkən Ə.Ağaoğludan sonra Üzeyir bəy Hacıbəylinin adı çəkilməlidir. Fikrimizi bir neçə məqamdan əsaslandırma bilərik. Əvvəla, onun sadəcə, bu qəzetin səhifələrində dərc olunmuş yazılarının sayına diqqət yetirərək bu qənaətə gəlmək mümkündür. İkincisi, Ü.Hacıbəyli “İrşad”ın təkcə fəal müxbiri olmamış, həm də məsul katibi və redaktor müavini kimi bir müddət qəzetin rəhbərliyini təmsil etmişdi. Üçüncüsü, maddi vəziyyəti həmişə zəif olan, Çar Sensura İdarəsinin, donosçuların hücumlarına məruz qalan “İrşad”ın nəşri iki dəfə uzun müddət dayandırılmışdı. Qəzet 1907-ci ilin iyununda dörd aylıq, 1908-ci ilin 25 iyununda isə tamamilə bağlanmışdı. Hər iki halda Çar Sensura İdarəsi tərəfindən Ü.Hacıbəylinin yazıları əsas gətirilmişdi. Yəni araşdırıcılarının da qeyd etdiyi kimi, hər iki halda “gunahkar” Ü.Hacıbəyli olmuşdu.

“İrşad” Ü.Hacıbəylinin yalnız jurnalistlik fəaliyyətində deyil, ümumilikdə yaradıcılığında da, həyatında da yeni səhifə açmışdı. O, bu qəzetin nəşrində sona qədər əvəzsiz yer tutmuşdu.

Ü.Hacıbəylinin “İrşad”da ilk yazısı – “Pristav ağa” adlı satirik hekayəsi 1905-ci ilin 25 dekabrında işıq üzü görmüş, bundan sonra dövrünün, məmləkətinin, millətinin mühüm məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri qəzetdə bir-birinin ardınca dərc olunmuşdu. Millətini çox sevən, istedadlı, hər kəlməsi qılıncdan kəsərli Üzeyir bəyin yazıları Çar Sensura İdarəsinin diqqətindən yayına bilməzdi. Ü.Hacıbəylinin hətta jandarm nəzarəti altında olduğunu “İrşad”da gedən yazılar da təsdiq edir: *“Dünən gecə saat 12-də Krasilnikovun evində “İrşad”ın*

mühərriri Üzeyir bəy Hacıbəyovun otağını qəflətən polis axtarıbdır. Lakin bir şey tapmayıb köhnə məqalələri yığıb aparıblar” [111, s.4]. Bu qəzetdə verilmiş bəddi publisistik məqalələri, duzlu-məzəli felyetonları, səhnəcikləri bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında, musiqi tariximizdə önəmli yer tutan Ü.Hacıbəyli bunların hamısından öncə dəyərli jurnalist idi və onun bu bacarığı daha geniş şəkildə “İrşad”ın səhifələrində üzə çıxmışdı. Ü.Hacıbəylinin jurnalistlik fəaliyyətinin ən məhsuldar, ən dolğun çağlarının böyük hissəsi məhz bu qəzetlə bağlıdır. Q.Məmmədlinin yazdığına görə, hələ Qori seminariyasında oxuduğu illərdə “*Üzeyir hər şeydən çox Qoqolun yumoru ilə maraqlanırdı*” [144, s.15]. Həmin illərdə o, həm də yumoristik və başqa janrlı əsərlər yazmış, tərcüməçiliyə maraq göstərmişdi. Peşəkar jurnalist kimi fəaliyyət göstərdiyi illərdə də onu narahat edən məsələlərdən bəzən ciddi, tənqidi, bəzən yumoristik, satirik üslubda söz açırdı. M.S.Ordubadi də Ü.Hacıbəyli, ilk növbədə, satiraları ilə xatırlayırdı: “*Üzeyir ilə tanışlığımız birinci dəfə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi ilə başladı. Onun özü satiraçılıqda qüdrətli qələmə malik olduğu üçün satira yazanlarla tanış olmağı da sevirdi*” [92, s.20].

O, məqalə, felyeton, kiçik səhnəcik və başqa janrlı yazılarında Dövlət Dumasının yarıtmaz fəaliyyətini, Azərbaycan xalqının sözcüsü olmaq səlahiyyətini üzərinə götürənlərin əksəriyyətinin ona xeyir vermək yerinə, düşmən kəsilməsini, məmurların əhalinin malını talan edib, özlərini də alçaltdıqlarını və digər nöqsanları kəskin şəkildə tənqid edirdi. M.A.Aslanov haqlı olaraq yazırdı: “*İrşad*”ın 1907-ci il nömrələrini vərəqlədikcə, *Üzeyir bəyin elə məqalə, felyeton və satirik miniatürlərinə rast gəlirik ki, hər biri qəzeti bağlamaqdan ötrü hakimiyyət orqanlarına əsas verərdi*” [30, s.35].

XX əsrin ilk illərində millətin savadlı, ayıq-sayıq gəncləri ictimai-siyasi həyatın yüksəlişinə qoşulmuşdular. Onlardan biri də məşhur Aşurbəyovlər nəslindən olan İsa bəy Aşurbəyov idi. Mütaliəni çox sevən, ədəbiyyata böyük maraq göstərən İsa bəy nəşirlik fəaliyyətinə 1905-ci ildə məhz “İrşad” qəzetindən başlamışdı.

İ.Aşurbəyov çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxan müasirləri ilə

eyni sırada dayanırdı. *“1905-ci il hadisələrindən sonra bir sıra nücəba ziyaluları kimi İsa bəy də çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı xalqların azadlığı uğrunda mübarizə aparan tərəqqipərvər qüvvələr və sosialistlərə yaxınlaşır”* [32, c.2, s.182].

“İrşad”ın nəşrində İ.Aşurbəyovun xidməti təqdirəlayiq olmuşdur. O, *“1907-ci ilin payızında maddi vəziyyətinin ağırlığı nəticəsində bir müddət bağlanmış olan “İrşad” qəzetinin öz nəşrini davam etdirməsi üçün milyonçu M.Muxtarovla birlikdə xeyli pul verir”* [157, s.29]. İ.Aşurbəyov 1908-ci ilə qədər bu qəzetin nəşri olmuşdur. O, “İrşad”dan sonra da nəşirlik işini davam etdirmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həm siyasətçi, həm də qələm adamı kimi Azərbaycanın istiqlalı uğrunda daim mübarizə aparırdı. O, millətin azadlığı uğrunda mücadilələrində mətbuatın rolunu yüksək dəyərləndirirdi: *“Başda Əlimərdan bəy Topçubaşı, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və bilavasitə Azərbaycan mətbuatının ağsaqqalı və yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi olmaq üzrə, Qərbi Avropa mədəniyyəti məktəbi keçmiş milli açıqfikirli ziyaluların yaratdıqları milli mətbuatda dəxi gənc Rəsulzadə də iştirak etməyə başladı”* [190, c.1, s.6].

Bədii yaradıcılıqla da o, çox gənc yaşlarından məşğul olurdu. 1903-cü il mayın 18-də “Şərqi-rus”da “Öz müxbirlərimizdən” başlıqlı elmin vacibliyindən bəhs edən yazısının sonunda “Elm tərifində deyilibdir” adlı müxəmməsi verilmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin bir müddət həm də redaktoru olduğu “İrşad”ın nəşrində əməyi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Tədqiqatçı Nəsiman Yaqublu M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazır: *“1906-cı il 5 yanvar - “İrşad” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır, orada “Kənddə müsibət” məqaləsini çap etdirir. Bu məqaləsində o, erməni-müsəlman qırğınından bəhs edir, insanların bir-birini öldürməyindən, malını, əmlakını qarət etməsindən yazıb sonda bu fikri söyləyir: “Ey vətəndaşlar! Bəsdir bu qədər həlakət! Bəsdir bu qədər qəflət!..”* [226]. Diqqətə çatdıraq ki, M.Ə.Rəsulzadənin imzası bu qəzetin ilk saylarında görünməyə başlamışdı. M.Ə.Rzadə imzası ilə “Hafizdən tərcümə” [195, s.2] və M.Ə.Rəsulzadə imzası ilə 17 Oktyabr manifesti münasibətilə yazılmış “Hürriyyət” şeiri [194, s.2] hələ 1905-ci

ilin dekabrında “İrşad”da dərc edilmişdi. Bundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin publisistik məqalələrinə və şeirlərinə bu mətbu orqanda mütəmadi yer verilirdi. O, yazılarında millət üçün vacib məsələlərə münasibətini bildirir, problemlərdən çıxış yolu axtarırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin Ə.Ağaoğlu ilə tanışlığı “Həyat” qəzetində başlamışdı. Hər ikisi “Hümmət” təşkilatının yaradıcılarından və ilk üzvlərindən olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadənin ideyalarına qol-qanad verən böyük şəxsiyyətlərdən biri də Ə.Ağaoğlu idi. İctimai-siyasi düşüncələrindəki xeyli dərəcədə həmrəylik onların əməkdaşlığını möhkəm və uzunömürlü etmişdi. 1905-1908-ci illərdə “İrşad” səhifələrində onlar həmkar, soydaş, məsləkdaş olaraq həmin ideyaların həyata keçirilməsi naminə öz iti qələmləri, kəsərli sözləri ilə mübarizə aparırdılar.

“İrşad”da müxtəlif janrlı yazıları ilə çıxış edən müəlliflərin əksəriyyəti Azərbaycan tarixində, ictimai-siyasi həyatında, ədəbiyyatında, mədəniyyətində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərdir. Onların sırasında Nəriman Nərimanovun özünəməxsus yeri vardır. “İrşad”ın əksər müəllifi kimi, o da çoxşaxəli fəaliyyət göstərir, müəllim, həkim, publisist, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi faciə janrının banisi, nasir, dramaturq, böyük ictimai-siyasi xadim olaraq xalqına xidmət edirdi. Araşdırıcı Teymur Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin və ictimai-ədəbi fikrinin yeni dirçəlmə dövrünə təsadüf etmişdir: *“Xalq içərisindən çıxmış, bütün həyatı boyu geniş və çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmış Nəriman Nərimanov Azərbaycan maarifçi-realist və inqilabçı demokratik ədəbiyyatının inkişafında, onun yeni mütərəqqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır”* [184, s.5].

Bədii yaradıcılığa seminariyada oxuduğu illərdə başlamış, sonradan mətbuat onu da öz cazibəsinə salmışdı. N.Nərimanovun qələminə xas bədilik yalnız dramlarında, romanlarında deyil, məqalələrində, felyetonlarında da əksini tapmışdır. Ədəbiyyatşünas alim Kamran Məmmədov yazırdı: *“Onun publisistikasının canını müxtəlif ictimai məzmunlu felyetonlar təşkil edirdi. Həmin felyetonlar ciddi, satirik, yumorist üslubda idi və maraqlı, bəzən də gülüslü əhvalatlarla bəzədilirdi”*

[149, s.24].

“İrşad”da yer verilən publisistik məqalələrində o, xalqın azadlığına, inkişafına əngəl olan problemlərdən bəhs edirdi. Bu qəzetdə “Nər” imzası ilə qələmə aldığı “Cümə söhbəti” başlıqlı felyetonları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Pedaqoq, jurnalist, naşir, ictimai xadim Haşim bəy Vəzirov hələ Şuşada şəhər bələdiyyə idarəsinin qlasnısı olarkən ictimai-siyasi həyatda fəallığı, nöqsanlarla barışmazlığı, erməni daşnaklarına qarşı mübarizliyi ilə çoxlu düşmənlər qazanmışdı. Bu düşmənçilik 1906-cı ildə onun barəsində həbs və sürgün hökmü verilməsi ilə nəticələnmişdi. Həmin ilin iyununda “İrşad”da H.Vəzirovun “Bir əsirin növhəsi” adlı şeiri dərc edilmişdi. Şeirə “Şuşi. İbrahim Tahir Musayev” imzası ilə bu məzmununda giriş verilmişdi: *“Bu axırıncı illərdə millətimiz düçar olduğu müsibət və bəlalər çoxlarını anasız, atasız, sərü-samansız, çoxlarını gözü yaşlı, sinəsi dağlı qoymaqla bərabər, bəzi mücahid və mütəəssiblərimizi də zülm və cəbrə düçar etdi.*

O cümlədən Qarabağda Haşim bəy Vəzirovdur. Bu mücahidin qanı millət odu ilə yanaraq millətini mühafizət etmək yolunda əleyhinə daşnakdan gələn cəmiyyətə müzayiqa etmədi. Lakin düşmənlərin hiylələrindən və özümüzün ədəmi-cəmiyyətimizdən axır onu həbsə dutdular.

İştə dərc olunan əfrad məşhur aliyə tərəfindən həman həbsxanədə sərvər olunmuş növhədir” [112, s.2].

H.Vəzirovun sürgün həyatı uzun çəkməmiş, 1906-cı ilin ortalarında azad olunub Şuşaya, sonra Bakıya gəlmiş, “İrşad” qəzetində işə başlamışdı. Qəzetin on beş sayı onun redaktorluğu ilə çıxmışdı.

“İrşad”dakı fəaliyyəti ilə H.Vəzirovun peşəkar jurnalistlik dövrü başlamışdı. O, 1906-cı ildən ömrünün sonuna, yəni 1916-cı ilədək Bakıda yaşamış və Azərbaycan mətbuatının inkişafı uğrunda çalışmışdı.

“İrşad”da vaxtaşırı görünən imzalardan biri də geniş dünyagörüşə, dərin savada malik, müəllim, maarif xadimi Abdulla Sura məxsusdur. Onun bu qəzetə göndərdiyi məqalələrinin bir çoxu Gəncənin ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı ilə əlaqədardır. Çünki A.Sur həmin şəhərdə 1883-cü ilin 23 iyulunda (bəzi mənbələrə

görə, 1882-ci ildə) dünyaya gəlmişdi. İlk təhsilini aldığı Gəncə məktəbi-xeyriyyəsində on beş yaşından müəllimlik etmişdi.

A.Sur qəzetçilik fəaliyyətinə 1903-cü ildə “Şərqi-rus”da başlamışdı. “Həyat”, sonra “İrşad” qəzetlərinə, əsasən, ədəbiyyat, mədəniyyət, maarif mövzularında məqalələr göndərmişdi.

O dövr Azərbaycanının istedadlı qələm sahiblərinin əksəriyyəti ilk saylarından “İrşad”la əməkdaşlıq edirdilər. Bəziləri mütəmadi, bəziləri ara-sıra öz məqalələrini bu qəzətdə dərc etdirir, bununla “İrşad”ın həm mövzucu, həm də üslubca rəngarəngliyinə nail olurdular. Bu mənada Azərbaycan realist nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biri, maarifpərvər yazıçı Süleyman Sani Axundovun bu mətbu orqanda iştirakı maraqlıdır. O özü də “İrşad”ın fəaliyyətini yüksək dəyərləndirirdi.

Tərcümeyi-halı barədə ən yaxşı mənbələrdən biri sayılan, 1937-ci ildə qələmə aldığı “Süleyman Sani Axundovun avtobioqrafiyası”nda yazdığına görə, o, 36 il pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdu. Öz təbirincə desək, ədəbiyyat cəbhəsində də erkən yaşlarından iştirak etmiş, mövhumat, avamlıq və cəhalətlə mübarizə üçün ən yaxşı vasitələrdən birinin teatr olduğu qənaətinə gələrək pyes yazmağa başlamışdı: *“1905-ci il revolyusiyasından sonra, Azərbaycan dilində mətbuat orqanları yarandıqdan sonra mən “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərinə kiçik hekayələr yazmağa başladım”* [207, s.104].

1872-ci ildə keçmiş Axalsixi qəzasının Azqur kəndində dünyaya gələn, milliyətcə tatar olan Ömər Faiq Nemanzadənin Azərbaycanla mənəvi bağlılığı, buradakı soydaşları ilə çox sıx əlaqələri vardı. O, Türkiyədə təhsil almışdı: *“Gəncliyindən inqilabçı türklərə qoşulmuş, sultan istibdadına qarşı mübarizəyə qalxmış, lakin tezliklə təqibdən qaçıb Qafqaza gəlmiş, 1894-cü ildən 1903-cü ilə qədər Nuxa, Şamaxı, Gəncə kimi şəhərlərdə müəllimlik etmişdir. 1905-ci il inqilabından sonra demokratik mətbuatın görkəmli nümayəndələrindən biri kimi o, çar istibdadına, yerli istismarçıların zülmünə qarşı qəti və barışmaz mübarizə apardığına görə dəfələrlə təqib olunmuş və həbs edilmişdir”* [180, s.6].

Ö.F.Nemanzadə “Şərqi-rus” qəzetinin daimi yazarlarından biri olmuş, 1903-

cü ildə Tiflisdə tanış olduğu C.Məmmədquluzadə ilə üç il sonra “Molla Nəsrəddin” adlı jurnal nəşr etməyə başlamışdı.

Azərbaycanın qabaqcıl fikir adamları ilə qaynayıb-qarıxmış Ö.F.Nemanzadənin “İrşad” kimi öncüllərin qəzetində iştirak etməməsi təəccüblü ola bilərdi. Digər tərəfdən bu mətbu orqanın rəhbəri sonsuz ehtiram bəslədiyi, elminə, millət sevgisinə heyranlıq duyduğu Ə.Ağaoğlu idi. Əhməd bəyə münasibətini Ömər Faiq 1904-cü ildə “Əhməd bəy Ağayev” adlı məqaləsində [179, s.3] dolğun ifadə etmişdi. Onlar eyni millətin övladları idilər və bir məqsədə doğru irəliləyirdilər. Ö.F.Nemanzadə də Ə.Ağaoğlu kimi “İrşad” və digər mətbuat orqanlarında türk millətinin azadlığını, milli özünüdərkini təbliğ edirdi. O, bu yolda dönə-dönə həbsxanalara düşsə də, məqsədindən və məsləkindən dönməmişdi.

“İrşad” İbrahim Tahir Musayevin də yazılarını çap etdirdiyi ilk mətbuat orqanı deyildi. O, bundan əvvəl “Şərqi-rus”da çıxış etmiş, həmin qəzetin Qarabağ bölgəsi üzrə müxbiri olmuşdu. Sonralar da bir sıra mətbu orqanda əsərləri dərc edilmiş İ.T.Musayevin yaradıcılığını araşdırarkən, ilk növbədə, “İrşad” qəzetini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Çünki o, bu qəzetdə ən çox imzası görünən müəlliflərdən biri idi. Təsadüfi deyil ki, Əhməd Kamal “Füyuzat” jurnalında “Ə.K.” imzalı, “Tahir Musayev” başlıqlı məqaləsində yazırdı: *“Bu nömrədə rəsmi dərc etdiyimiz qarabağlı şair Tahir Musayevin mahiyyəti-şeyriyyəsi haqqında qarelərə bir nəbzə məlumat vermək üçün şairin haman hər gün bir şeirini nəşr edən “İrşad”ın la əli-əltəyin 94-cü nömrədən bu günə qədər olan nüsxələrini mütləqə məcbur olduq”* [120, s.12].

Şairin yazıları “İrşad”da 1906-cı ilin əvvəllərindən dərc olunmağa başlamışdı. Qəzetin həmin ilin 8 may tarixli 107-ci sayında “Şuşə İbrahim Tahir Musayev” imzası ilə “Qərəbaq” adlı şeiri verilmişdi.

Qəzetin 245-ci sayında dərc olunan “Molla Nəsrəddin”ə” adlı şeirində Azərbaycanın gələcəyini düşünən, soydaşlarının çoxunun öz təhsilinə, inkişafına yad nəzərlərlə baxmasından, elmin dəyərini anlamamasından doğan kədərini müəllif belə ifadə etmişdi:

*Elm ilə olub özgüləri məqsədə vasil,
Durmaqmi olar bir belə qəm çeşmə müqabil.
Anlar bizi elm ilə ötüb getdi, a Molla,
Olduq yüzü qarə, işimiz bitdi, a Molla [173, s.4].*

Şeirin sonunda belə bir qeyd var: *“Müdürdən: Rəfiqim və həmvətənim cənab İbrahim Tahir Musayevin istedadı-xarüquladəsindən cümlə millətimizi təbrik etməkilə bərabər, müsənnifdən bəradaranə arzu edirik ki, əfrayi-hissiyatını nəzmdən savayı bir qeyri tərzdə cari etməsin. Çünki təbiət öz istedad sərvətini xəlayiq arasında əla dərəcədə qənaətlə qismət edib və cənab Musayevə ikiəlli verdiyi şairlik istedadı həm özlərinə, həm millətimizə yetər. Nəzm ilə hər gün yazılarını da millət nəfinə təvəqqe edirik” [172, s.4].*

“Müdürdən” edilən bu qeydin müəllifinin “İrşad” qəzetinin baş redaktoru və sahibi-imtiyazı Əhməd bəy Ağaoğlu olduğunu, eləcə də “Rəfiqim və həmvətənim cənab İbrahim Tahir Musayev” müraciətini nəzərə alsaq, onların bir-birlərini yaxından tanıdığını deyə bilərik. Bu faktın özü də şairin tərcümeyi-halı barədə müəyyən fikirlər söyləməyə əsas verir. Lakin İ.T.Musayevin həyatı və yaradıcılığı haqqında daha dolğun məlumatı öz əli ilə üçüncü şəxsin dilindən qələmə aldığı tərcümeyi-halından öyrənmək mümkündür. O, yazırdı: *“1869-cu ildə Şuşa şəhərində, tacir ailəsində anadan olmuş. Atası Hacı Əbdül ilk dəfə furqonçuluq, sonra isə başqa bir şuşalı ilə şərikli alverlə məşğul olmuş. Babası Musa İbrahim xanın vaxtında Şirvan mahalından köçüb Şuşada arabaçılıq ilə məşğul olmuş. Atası ondan sonra qardaşı ilə birlikdə ticarətini 1918-ci ilədək davam etdirmişdir.*

İlk təhsilini Şuşa şəhərində Molla Əli Xəlifənin məktəbində alıb, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Ədəbiyyata böyük marağı olduğundan ərəb və fars şairlərinin əsərləri ilə mükəmməl tanış olmuş və 20 yaşından şeir yazmağa başlamışdır. İbrahim Tahirin yazdığı əsərlər şeirlərdən, qəzəllərdən və satiralardan ibarətdir.

1908-ci ilə kimi o qəzəllər və həcvlər yazmış, 1908-ci ildən başlayaraq Bakıda çıxan “İrşad” qəzetində (müəllif yanlışlığa yol verib, İbrahim Tahir Musayevin şeirləri həmin qəzetin 1906-cı il saylarından dərc edilmişdi - Z.F.),

“Həqiqət”, “Füyuzat” jurnallarında müxtəlif mövzularda şeir yazmışdır” [166].

Dövrünün məşhur şairi, müasirlərinin çoxu üçün istinad yeri, yeni ədəbi məktəbin banisi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Professor Məmməd Məmmədov yazırdı ki, o zaman M.Ə.Sabir *“...bütün ictimaiyyəti düşündürən 1905-ci il inqilabı və ziyalılar qarşısında duran vəzifələr haqqında, çarizmin milli qırğın siyasətini ifşa edən, xalq kütlələrini birliyə, qardaşlığa çağıran publisist əsərlər də yazıb çap etdirmişdir.*

...Sabirin məqalələri həm dolğun məzmun, qabaqcıl, mütərəqqi ideya, həm də hadisələrə fəal münasibət nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir” [150, s.112-113].

Millətimiz üçün çox mühüm, olduqca məsuliyyətli dövrdə Azərbaycanın böyük şəxsiyyətlərinin, ziyalılardan, istedadlı qələm adamlarının nəşrində fəallıq göstərdikləri “İrşad”ın səhifələrində M.Ə.Sabirin də həm jurnalist, həm də şair kimi mütəmadi çıxış etməsi təbii idi.

“İrşad” onun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Əvvəla, ona görə ki, M.Ə.Sabir jurnalist, publisist kimi fəaliyyətə bu qəzetdə başlamışdı. “M.Əli Əkbər Sabir Şirvani” imzası ilə “Vəfat xəbəri” adlı ilk yazısı 1906-cı ilin 18 fevralında, “İrşad”ın 49-cu sayında dərc edilmişdi. Həmin yazıda müəllif “alimi-əməl və zahidi-fazilimiz” deyə təqdim etdiyi cənab Şeyxəli Ağayi Şirvaninin Şamaxıda zilhiccə-ulharam ayının 18-də pəncşənbə günü vəfat etdiyini yazırdı: *“Dəfn günündə tamam müsəlman və erməni və cühudlar da ehtiram üçün dükanlarını bağlamışdılar. Ağalar, əfəndilər, axundlar tamamilən üləmai-müsəlman və əyan-əşrəf və tüccar mərhumun tabuti-şərifini çiginlərində apararaq sairələrinə məcal vermiyordular*” [153, s.3].

“İrşad”ın xüsusi müxbiri M.Ə.Sabirin məqalələri, əsasən, “Şamaxı xəbərləri”, “Şamaxıdan”, “Şamaxı müxbirimizdən” kimi başlıqlarla verilirdi. Həmin yazılar o illərdəki Şamaxının ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatı haqqında geniş məlumat mənbəyi hesab oluna bilər.

Mətbuat və maarif sahəsində çalışmaq, şeir yaradıcılığını davam etdirmək qərarı ilə 1907-ci ilin əvvəllərində Bakıya gəlmiş Sabir bir müddət “İrşad”

qəzetinin redaksiyasında korrektor işləmişdi.

Ümumiyyətlə, “İrşad”ın nəşrində dövrünün seçilən insanların bir çoxu iştirak etmişdir. Onlardan biri də istedadlı gənc şair Məhəmməd Hadi idi. M.Hadi də bu qəzetin səhifələrində yalnız yazılarını dərc etdirməmişdir. O, tədqiqatçı İslam Qəriblinin yazdığı kimi, *“Füyuzat” məcmuəsi bağlanandan sonra bir müddət Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktoru olduğu “İrşad”da çalışmış - korrektorluq etmişdir* [131, s.160].

Azərbaycan tarixində ədəbiyyatşünas, publisist, tənqidçi, pedaqoq, ictimai xadim kimi xatırlanan Firudin bəy Köçərlinin zəngin yaradıcılığında publisistik fəaliyyəti də əhəmiyyətli yer tutur. O, “İrşad” qəzetində ədəbi-tənqidi və publisistik yazıları ilə çıxış edirdi. F.Köçərlinin bu qəzətdə dərc olunmuş “Qaranlıqda qalanlarımız”, “Taybuynuz öküz” və başqa məqalələri böyük əks-səda doğurmuş, geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu.

Sultan Məcid Əfəndiyev “İrşad”ın ilk sayından qəzetin daimi rubrikalarından birinin – “Fəhləyə dair” rubrikasının müəllifi kimi xüsusi fəallıq göstərirdi.

Fəhlə hərəkatına o, 1903-cü ilin yayında ümumi tətillər zamanı qoşulmuşdu. Marksist dərnəklərinin fəal iştirakçısı S.M.Əfəndiyev 1904-cü ildə – on yeddi yaşında RSDFP sıralarına daxil olmuş, partiyanın Bakı Komitəsinin tapşırığı ilə neft-mədən rayonlarında siyasi iş aparmışdı. Tədqiqatçılar S.M.Əfəndiyevin “Hümmət” təşkilatındakı fəaliyyətini siyasi həyatının ayrılmaz hissəsi hesab etmişlər.

O, öz fikirlərini ifadə etmək üçün mətbuatın ən yaxşı vasitə olduğunu bildiyinə görə bu sahədə fəallıq göstərirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, S.M.Əfəndiyevin ilk məqaləsi 1905-ci il dekabrın 17-də “İrşad”ın birinci sayında dərc olunmuşdu. Bundan sonra qəzetlə əməkdaşlığını davam etdirmişdi. Yazı dili sadə olan *“S.M.Əfəndiyev mətbuatda müxtəlif mövzularda çıxış edir, orijinal üslubda, sadə, geniş oxucu üçün anlaşılıq, fəhlə dilində yazırdı”* [33, s.3].

F.Köçərli 1912-ci ildə dərc etdirdiyi “Sultan Məcid Qənizadə” adlı məqaləsində yazırdı: *“Müəllimliyin ağır işlərini, müqəddəs vəzifə və təkliflərini*

əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlərimizdən biri də möhtərəm bəradərimiz Sultan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə səy etməkdədir” [124, s.59].

S.M.Qənizadə maarif sahəsində çalışmaqla bərabər, jurnalistliklə məşğul olurdu. O, “İrşad”da “Bir para mətləblər” başlıqlı silsilə məqalə və digər yazılarını çap etdirmişdi.

Gənc Hüseyn Cavid Rasizadə də “İrşad”dan kənar qalmamışdı. O zaman İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil alsa da, vətəninə baş verən ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən Rasizadənin bu qəzetdə həm şeiri, həm də məqalələri verilmişdi.

Qayəsi, məsləki bir olan ziyalıların böyük həvəslə, sonsuz ümidlərlə yazılar göndərdikləri “İrşad”ın ilk saylarından Kırım tatarı Həsən Səbri Ayvazovun da imzası görünməyə başlamışdı. Maarifçiliyin inkişafına millətin nicat yolu kimi baxan H.S.Ayvazovun bu qəzetin 1905-ci il 22 dekabr tarixli sayında “Məkatibimizə bir nəzər” adlı məqaləsi dərc olunmuşdu [31, s.2-3]. O, “İrşad”da verilən yazılarında ümummilli mövqedən çıxış edir, dövrün siyasi-ictimai hadisələrinə münasibət bildirməklə yanaşı, xalqı istiqlalə, azadlığa səs-ləyirdi. Qəzetin 1905-ci il 28 dekabr tarixli sayında H.S.Ayvazovun “Kırımdan” imzası ilə “Bir sahibi-sərvətin sərgüzəşti və həqiqət halı” adlı hekayəsi verilmişdi. Həmçinin 1908-ci ilin əvvəlində onun “İrşad”da çox maraqlı, diqqətçəkən məqalələri dərc olunmuşdu. H.S.Ayvazov bu qəzetin fəaliyyətini təqdir edirdi. Tədqiqatçı Vilayət Quliyev bu barədə yazır: *“Tatar jurnalisti milli istiqaməti ilə seçilən digər bir qəzetin – Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu ilə çıxan “İrşad”ın fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirirdi: “İrşad” da bir sənədən bəri millətimizi ədalət, hürriyyət, müsəvat kimi nemətlərə təşviq və irşad etməkdədir. Bu gün qəzetlərimizin miyanında həqiqətən qəzet deyiləcək bir cəridə var isə o da “İrşad”dır” [136, s.10-11].*

Geniş və əhatəli biliyi, pedaqoqluq bacarığı Fərhad Ağazadəni Azərbaycan ziyalılarına tanıtmışdı. Onu Bakıya gətirməyi qərara almışdılar. Buraya köçürülməsi 1905-ci ilin dekabrında baş tutmuşdu, I rus-tatar məktəbinin III

şöbəsində M.Hacıbəyovun (M.Hacınskinin) yerinə müəllim təyin olunmuşdu. O, *“...məktəbdən əlavə “İrşad” qəzeti redaksiyasında da işə başlayır. ...Fərhad Ağazadə həm də “İrşad” qəzeti səhifələrində çap etdirdiyi ictimai-siyasi mahiyyət daşıyan publisist məqalələri, felyetonları ilə ziyalılar arasında demokratik fikirlər yayır, xalqı siyasi hadisələrdə fəal iştirak etməyə çağırırdı”* [20].

1906-cı ildə Bakıda təşkil edilmiş “Nicat” Maarif Cəmiyyətinin yaradılmasında yaxından iştirak edənlərdən biri də F.Ağazadə olmuşdu. O, Müəllimlər Qurultayına hazırlıq dövründə “İrşad” qəzeti səhifələrində qurultayın məqsədini şərh etmişdi.

Mirzə Həsən Tahirov (M.Həsən Tahirzadə) 1887-ci ildə Şəkiddə doğulmuş, əvvəlcə molla yanında, sonra üsuli-cədid məktəbində oxumuşdu. Gənc yaşlarından şəhərin mədəni həyatında fəal iştirak edən M.H.Tahirov 1902-ci ildə Şəkiddə qız məktəbi açmış, 1910-cu ilədək bu məktəbi idarə etmişdi.

“1905-ci ildən sonra Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar nəşrə başladığında o, dövrü mətbuatda yaxından iştirak etdi” [201, c.2, s.259]. Həmin mətbu orqanlardan biri də “İrşad” qəzeti oldu.

Əli bəy Hüseynzadə ilə Ə.Ağaoğlunu türkçülük, müasirlik, islamçılıq kimi çox mühüm məsələlər birləşdirirdi. Bunun üçün də “Füyuzat” bağlandıqdan sonra Ə.Hüseynzadə bu qəzetə üz tutmuşdu. O, “İrşad”da bir sıra dərin məzmunlu publisistik, ədəbi-tənqidi məqalələrini, tərcümələrini dərc etdirmişdi. Məşhur “Siyasəti-fürusət” əsərini də silsilə şəklində burada nəşr etdirməyə başlamışdı.

Türkiyəli şair, mühərrir, naşir Əhməd Kamal 34 yaşında Bakıya gəlmişdi. Onu “Füyuzat” öz oxucularına belə tanıtmışdı: *“Əhməd Kamal bəy ən əsl istanbullu olub, Darüşşəfəq məktəbi-alisindən nəşət etdikdən sonra ibtida o məktəbdə ədəbiyyat müəllimi təyin olunmuş və bir tərəfdən də “Sabah” və “Sərvəti-fünun” qəzetələrində türk ədəbiyyatına xeyli xidmətlərdə bulunmuş və yeni ədəbiyyati-cədidəyə (yeni ədəbiyyata), yəni ədəbiyyatın ən son tərəqqiyyat və təcəddüdatına (tərəqqi və yenilənməsinə) Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, İsmayıl Səfa, E.Nadir, Hüseyn Suad, N.Surət, Süleyman Nəsim bəylərlə bərabər qeyrət etmişdir”* [91, s.5].

Ə.Kamalın Azərbaycana gəlişini daha çox dil məsələsinə, yəni burada İstanbul şivəsini yaymaq məqsədinə bağlayanlar olmuşdur.

“Füyuzat” bağlandıqdan sonra o, “İrşad”a gəlmiş, bu qəzetdə fəal iştirak etmişdi.

Türkiyədə həkim, şair və jurnalist olaraq tanınmış, Qahirədə, İsveçrədə və İstanbulda “İctihad” (“Cəhd”) adlı jurnal nəşr etdirmiş Abdulla Cövdət də “İrşad” qəzetində bir sıra yazılarla çıxış etmişdi. Araşdırıcı Vüsalə Əsədova Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalının 8 dekabr 1906-cı il tarixli 4-cü sayında dərc olunmuş “Abdulla Cövdət” adlı məqaləsindən bəhs edərək yazır: *“Ə.Hüseynzadə “Abdulla Cövdət” məqaləsində Abdulla Cövdəti nə mühafizəkar, nə də yenilikçi deyil, Şərq-Qərb kontekstində formalaşan bir şəxsiyyət və ədib kimi Azərbaycan oxucusuna tanındır və ondan həm bir həkim, həm də şair-tərcüməçi kimi bəhs edir”* [53, s.16].

“İrşad”da musiqinin, teatrın millətin mənən zənginləşməsində əhəmiyyətli rolu unudulmur, vaxtaşırı M.S.Axundov imzası ilə “Musiqi və teatro” başlıqlı məqalələr dərc olunurdu. Həmin yazıların müəllifi – jurnalist, teatr tənqidçisi Məhəmməd Sadiq Axundov Həştərxanda ruhani ailəsində anadan olmuş, “Rus-Azərbaycan məktəbi”ndə oxumuşdu. 1905-ci ildə ailəsi ilə Bakıya gəlib, tərəqqipərvər gənclərə qoşulmuş, mətbuatda iştirak etməyə başlamışdı. “İrşad”dakı fəaliyyəti ilə o, həm də istedadlı yazıçı olduğunu göstərmişdi.

“İrşad”da müəlliflərin çoxu həm öz imzaları, həm də gizli imzalarla çıxış edirdilər. Qəzetin səhifələrində onlarla gizli imza və təxəllüs vardır. Onlardan çoxunun kimə məxsus olduğunu qeyd-şərtsiz söyləmək mümkündür. Çünki müəllifləri dönə-dönə “İrşad”da və digər mətbu orqanlarda həmin imzalardan istifadə etmişlər. Bəziləri hətta illər sonra yazdıqları müxtəlif məqalələrdə və ya ayrı-ayrı məqamlarda hansısa imzanın ona məxsus olduğunu bildirmişdir. Lakin məlum olduğu kimi, elə gizli imzalar vardır ki, ondan çox az, bəzisindən isə bir deyil, bir neçə müəllif istifadə etmişdi. Hər iki halda gizli imzanın kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil və ayrıca araşdırma mövzudur.

Gizli imzalar, adətən, təsadüfən və ya məqsədsiz seçilmir. *“Çox halda müəllif*

gizli imzadan gəlişi gözəl deyil, düşünülmüş, məntiqi şəkildə istifadə edir. Belə olduqda gizli imza öz məzmununu ilə müəllifin felyeton və yaxud məqalədə qarşısına qoyduğu məqsədin oxucu tərəfindən daha tez dərk edilməsinə psixoloji təsir edir, onda hazırlıq yaradır” [128, s.40]. Tədqiqatçı Elmira Qasımovanın bu fikirlərini “İrşad”da verilmiş gizli imzalara da şamil edə bilərik. Qəzetdəki gizli imzaların əksəriyyəti müəllifinin məqsəd və məramını ifadə etmişdir.

Yalnız “İrşad” qəzetində deyil, ümumilikdə Azərbaycan mətbuatında gizli imzalara çox müraciət edənlərdən biri Ü.Hacıbəyli olmuşdur. “*O, müxtəlif zamanlarda, ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda “Kəs”, “Filankəs”, “Behmankəs”, “Mizrab”, “Musiqiçi”, “Hamamçı”, “Çı” və digər imzaları işlətmişdir. Ü.Hacıbəyov “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Sovqat”, “Yeni İqbal”, “Azərbaycan”, “Məktəb”, “Kommunist” kimi qəzet və jurnallarda çalışdığı zaman yazılarının altında bu imzaları qoymuş, həmin mətbuat orqanlarından getdikdə isə, necə deyərlər, imzalarını da özü ilə aparmışdır*” [142, s.14]. Ü.Hacıbəyli “İrşad”da ən çox “Filankəs” gizli imzasından istifadə etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində gizli imzalarda ərəb əlifbasının hərflərindən də istifadə olunurdu. Ə.Ağaoğlu, Ə.Kamal və başqaları kimi, Ü.Hacıbəyli də “İrşad”da belə imza ilə çıxış etmişdi.

“İrşad”da M.Ə.Rəsulzadə, əsasən, “M.Ə.R-zadə”, “Marzadə”, “M.Əmin”, “Məhəmməd Əmin”, “Rəsulzadə” imzaları ilə yazırdı. “Raziya” isə şeirlərində istifadə etdiyi təxəllüslərindən biri idi. O, ilk dəfə “İrşad”da “Qara pul” şeirində bu təxəllüsündən istifadə etmişdi:

Raziya, bəsdə məzəmmət elədin

qara pulu!

Ürəfalan kəsib... etməz dəxi ülfət

qara pul [191, s.3].

Həm məqalələrini, həm də şeirlərini çox zaman gizli imzalarla dərc etdirən M.Ə.Sabirin yazıları “İrşad”da “Mirat”, “Ə.S.”, “Ə.S.T.zadə”, “S.”, “Sabir”, “Ə.Sabir Tahirzadə”, “Əli Sabir Tahirzadə Şirvani” imzaları ilə təqdim olunurdu [142, s.14].

S.M.Əfəndiyevin mətbuatda açıq imza ilə yanaşı, “Yoldaş”, “Müftizadə”, “Fəhlə”, “Ə-zadə”, “Məhbus”, “Səma” və başqa imzalarla çıxış etdiyi məlumdur. Əməkdaşlıq etdiyi qəzetlərdə imzasız verilən bir sıra məqalələrin də ona məxsus olduğu müəyyən edilmişdir. “İrşad”a gəlincə, Q.Məmmədli “İmzalar” kitabında onun bu qəzetdə “S.M.”, “S.M.Q.”, “S.M.Ə.”, “S.M.Ə-də”, “S.M.-zadə”, “Sultanməcid”, “Yoldaş”, “Xeyirxah” gizli imzalarından istifadə etdiyini yazmışdır [142, s.137].

N.Nərimanov “İrşad”da da, ondan sonra “İqbal”, “Bəsirət”, “Açıq söz”, “Yeni iqbal” qəzetlərində də, əsasən, “Nər”, “Doktor N.Nərimanov” gizli imzaları ilə çıxış etmişdir.

A.Sur müxtəlif mətbuat orqanlarında fərqli imzalardan istifadə edirdi. “İrşad” qəzetində o, “A.Sur”, “A.Tofiq”, “Gəncəli”, “Məhəmmədzadə”, “Qafqasiyalı”, “Bir adam” və başqa gizli imzalarla yazmışdır.

“Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “Açıq söz”, “Tərəqqi”, “Həyat”, “Rəncbər”, “Adıgün kolxozçusu”, “Qızıl bayraq” “Kommunist”, “Bağban” və digər mətbu orqanlarda mütəmadi çıxış etmiş Ö.F.Nemanzadə yazılarını “Ömər Faiq Nemanzadə”, “Ümidvar”, “Ümid”, “Faiq Nemanzadə”, “Lağlağı”, “Mozalan” və başqa imzalarla verirdi. “İrşad”da o, “Nemanzadə”, “Ümidvar”, “Ümid”, “Qeyrət mətbəəsinin müdiri Ö.F.Nemanzadə” və başqa imzalardan istifadə etmişdi.

Fərhad Ağazadə isə bu qəzetdə bir sıra yazılarını “F.Ağazadə”, “F.A.”, “Fərhad”, “Fərhad A.” gizli imzaları ilə vermişdi.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda ziyalıların əzmkarlığı, fədakarlığı nəticəsində ictimai-siyasi düşüncədə təbəddülat yaranır, sosial həyata baxış dəyişməyə başlayır, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, maarifçiliyin inkişafı istiqamətində işlər genişlənirdi. Onların sırasında “İrşad” qəzeti və vətənpərvər müəlliflərinin xidmətləri xüsusi qeyd edilməyə, təqdir olunmağa layiqdir.

Tədqiqat işinin məzmunu “İrşad” qəzetinin tədqiqat tarixi” [68, s.43-47], “İrşad” qəzetində türkçülük məsələləri” [65, s.417-426], “1905-1906-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında)” [71, s.331-336], “Ahmet bey Ağaoğlu yaratıcılığında türkçülük konuları (“İrşad”

gazetesinin verilerine dayanılarak hazırlanmıştır)” [231, s.462-466] adlı məqalələrdə də öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK KONTEKSTİNDƏ

2.1. QƏZETDƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATIN TƏDQIQI VƏ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Klassik irsin öyrənilməsi, ona münasibət və istinad kimi mühüm məsələlərdə “İrşad”ın müəllifləri böyük həssaslıq göstərirdilər. Bu görkəmli qələm sahibləri yalnız Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığına deyil, dünya mədəniyyətinə, qədim elmlərə, söz sənətinə, fəlsəfəyə öz baxışları, mülahizələri ilə seçilirdilər. Onlar ümumilikdə dünya sivilizasiyasının nailiyyətləri, ümumibəşəri mənəvi xəzinə hesab etdikləri klassik Şərq və Qərb mədəniyyətini, ədəbiyyatını vəhdətdə götürürdülər. Milli-mədəni tərəqqiyə də irşadçıların əksəriyyəti bu nöqteyi-nəzərdən yanaşırdı.

“İrşad”ın müəllifləri Qərbin inqilabi-demokratik ruhlu, maarifçi ədiblərinin həyat və yaradıcılığını təqdir edir, yeri gəldikcə, yazılarında onlardan misallar gətirirdilər. Azərbaycanın istiqlaliyyətini düşünən bu qələm əhli azadlıqsevər, mübariz xalqların mücadilə tarixlərini, ədəbiyyat nümunələrini yüksək tuturdular. “İrşad”ın nəşr olunduğu dövrdə elm, təhsil, mədəniyyət, mətbuat, səhiyyə və digər sahələrdə Qərbin Şərqdən öndə olması göz önündə idi. Bu reallıq qələm, söz adamlarının çoxunun yazılarında müxtəlif üslubda və tərzdə ifadə olunurdu. Lakin irşadçılar yalnız öz dövrlərinin mənzərəsindən çıxış etməyin tərəfdarı deyildilər. Onlar dünya sivilizasiyasının keçib gəldiyi yola bütövlükdə və hərtərəfli nəzər salır, tərəqqinin Qərbdən başlamadığını tarixi faktlarla əsaslandırırırdılar. “İrşad”ın müəllifləri XX əsrin əvvəllərində elmin, texnikanın inkişafı baxımından Şərqi Qərbdən geridə qalmasının səbəbini təhlil edərkən çox dərin mətləblər ortaya qoyurdular. Birinci səbəb kimi əhalinin cahilliyini göstərirdilər. Lakin xalqı bu

hala gətirən vəziyyətin özü də sonradan, tədricən yaranmışdı və araşdırdıqca kökünün daha dərinlərə getdiyi aşkara çıxırdı. Ə.Ağaoğlu yazırdı: *“Bizim cəməatin əksəri cahildir; hüquq nədir, ixtiyarat nədir düşünmüyor; cəhalətlə bərabər cəməatimizin əxlaqı pozqundur;*

Bu pozqunluqə, bu cəhalətə səbəb məşriq vilayətlərində qədimülləyamdən adət olan üsuli-hökumət və idarədir.

Məşriqdə üsuli-hökumət fəqət qorxudur; hökumət və hakimlər, ancaq əhalini qorxu ilə idarə etmişlər; qorxu məşriqdə ruhi-həyatdır; əgər dürüst diqqət olunsa, aşkar olunar ki, biz məşriqlilərin cümlə məişətimiz, cümlə asari-həyatımız qorxu üzrə binalanmışdır” [8, s.1]. Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, bizdə uşağını sakitləşdirmək üçün ana cürbəcür xəyalatla – süpürgəsaqqallar, cinlər, hal anaları ilə beşikdən bağırqan edir. Bir az böyüdükcə isə o, yumruq, sillə və başqa cəzalar görür, atasına məhəbbət əvəzinə qorxu, vahimə hiss edir. Mollaxanaya təhsil almaq üçün gedir, orada da molla lütf, şəfqət, mehribanlıq yerinə, çubuq, falaqqa, dəyənəklə “tərbiyə” edir. Yaşı artdıqca hakimlərdən, hökumətdən ədalət və insaf əvəzinə, güc, zor, zülm, cəfa, rüşvət, süründürməçilik görür. Bütün bunlara görə, Ə.Ağaoğlu düşünürdü ki, Məşriq, yəni Şərqi insanı əzir, sıxır, şanını, ehtiramını alır. Hara baxsa, zor və güc görənlər nəinki bir-birlərinə, hətta öz-özlərinə inanmırlar.

O, doğma Vətəni, milləti qədər bir çox ölkələrin və millətlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə, tarixinə, mədəniyyətinə, dininə, fəlsəfi görüşlərinə, ictimai-siyasi düşüncələrinə bələd idi. “İrşad”ın baş redaktoru Avropanın tarixində ayrıca yeri olan, “Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq” şüarını başları üzərinə qaldırmış fransız romantiklərinin yaradıcılığına tez-tez istinad edir, Fransada bərqərar olmuş inqilabi ideyaları, bu istiqamətdə göstərilmiş əzmkarlıqları öz xalqı üçün örnək sayırdı. Araşdırıcı Ü.Hüseynova yazır: *“Ə.Ağaoğlu Fransanın tarixinə, ictimai həyat təcrübəsinə, xüsusən də ədəbi-mədəni tərəqqisinə özünün, yəni Azərbaycanın müasir ümummilli arzuları və mədəni-mənəvi ehtiyacları mövqeyindən yanaşırdı. Bu mənada tədricən Azərbaycanın siyasi mənafeyini düşünməsi də ciddi maraq doğurur. O, ümumən ədəbiyyata, habelə Fransız ədəbi-mədəni aləminə münasibət*

bildirməklə xalqın ictimai yaşayışı, siyasi azadlıq arzularını diqqət mərkəzinə çəkirdi. 1789, 1793, 1848-ci illər Fransa inqilabları dövrünü və bu dövrə aid ədəbiyyat nümunələrini Ə.Ağaoğlu ona görə xüsusi təhlil mərkəzinə çəkirdi ki. ədəbiyyat və ictimai həyat əlaqələrini ətraflı şərh edə bilsin” [102, s.96]. Ü.Hüseynovanın qeyd etdiyi kimi, ictimai həyatdan, cəmiyyətin ehtiyacından doğan ədəbiyyatdan danışarkən Ə.Ağaoğlu fransızların fərd və şəxsiyyət azadlığı, hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizə bəyənəmələrini yüksək qiymətləndirirdi.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində Qərb meylin tarixi XIX əsrin ortalarından başlamışdı. Bu proses XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənməkdə idi. Professor V.Quliyev yazır: *“XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının ümumdünya ədəbi prosesi ilə əlaqələri yeni məzmun və xarakter almağa başlamışdı. Bu isə təkə milli ədəbiyyatın dünya miqyasına çıxması ilə şərtlənmişdi, həm də onun forma-məzmun, janr-üslub, ideoloji-dünyagörüşü baxımından əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşməsinə təkan verirdi” [133, s.15].* Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindəki qərbçilik meyillərinin XIX əsrin maarifçilik ideyaları əsasında yarandığını qeyd edən tədqiqatçı Təranə Abdullayeva bildirir: *“Humanist ideyalarla zəngin olan XIX əsr rus klassik ədəbiyyatı Azərbaycan ziyalılarınun mədəni inkişafında, bədii yaradıcılıq təfəkkürünün dövrün müasirlik elementləri ilə zənginləşməsində mühüm rol oynayırdı. Bizim yaradıcı ziyalılar, yazıçı və sənətkarlar, ilk növbədə, rus dili, daha sonralar isə Qərb dilləri vasitəsilə Avropa elm və mədəniyyətinin ayrı-ayrı nümunələrinə, o dövrün müasir nailiyyətlərinə dərinlən bələd olur və yeni inkişaf səviyyəsinə qovuşurdular. Tədrisən ümumdünya sivilizasiyasına inteqrasiya olmaq üçün imkan və şərait yaranırdı” [1, s.17].*

XX əsrin əvvəllərində Avropanın çox tərəqqi etdiyini irşadçılar Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən və mülahizələrindən nümunələr verərək şərh edir, həmçinin xristian dünyası və İslam aləmində azadlıq anlayışına, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirirdilər. Bu məsələlərin hər birində yenə Ə.Ağaoğlunu qələm yoldaşlarının önündə görürük. Belə ki, *“XX əsrin əvvəllərində Avropaya münasibət meyarlarını müəyyənləşdirən Ə.Ağaoğlu “İrşad”da*

dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsi haqqında danışarkən həmin mövqedən çıxış edir, Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasını ortaya atırdı” [222, s.9]. Ə.Ağaoğlunun Jan Jak Russo, Volter, Didro və başqa fransız klassiklərinin, eləcə də yeni formalaşan azad ruhlu ədəbiyyat adamlarının yaradıcılıqlarını təhlilə cəlb etməsinin çox mühüm səbəbləri vardı. O, real həyat hadisələrinin, ictimai problemlərin və mənəvi duyğuların təcəssümündən yaranan ədəbiyyatı bütövlükdə bəşəriyyətin sərvəti sayırdı. Ə.Ağaoğlu zülmə, əsarətə, istibdada qarşı çıxan ədibləri əsl qəhrəman kimi təqdim edirdi.

Əsərlərində Fransanın azadlıq mübarizəsindən, dövlətçilik təcrübəsindən nümunələr gətirən Ə.Ağaoğlu yazırdı: *“Vəkillər özlərini daimi surətdə məclis hesab edib öz aralarından hökumət təşkil etdilər və əvvəlinci şurada çox hiddətli və şiddətli müzakirələrdən sonra qət etdilər ki, Firəngistanın cəmi ənvər və qaidələrini tazə bir surətdə tərtib və tənzim etsinlər: odur ki, əvvəlinci vükalə məclisində rusca (uçreditelniye sobranie), yəni tərtibverici şura adı qoydular. Şurada (Robespyer), (Dantin) və (Marat) adlı üç şəxsin əla dərəcədə nüfuz və təsirləri var idi: onların hürriyyətpərəst, odlu, atəşli nitqləri cümlə vükəlanı və Firəngistanı qəribə bir təxdiş və həyəcanə gətirdi. ...şürayi-vükəla Robespyerin təklifinə görə, məclis günlərinin birində qeyd etdi ki, insana biltəbii müxtəs olan hüquq və ixtiyarat barəsində müzakirə edib bu hüquq və ixtiyaratı həm Firəngistana və həm də külli-ələmə elan etsinlər. ...şu hüquq və ixtiyarat ibarətdir: 1) Sərbəsti-milliyədən, 2) Hürriyyəti-kələmdən, 3) Hürriyyəti-qələmdən, 4) Hürriyyəti-vidaniyyətdən və diniyyədən, 5) Hürriyyəti-şirkətdən və icmaədən” [2, s.2].*

Belə siyasi maarifçilik mahiyyəti daşıyan məqalələri, təhlilləri ilə Ə.Ağaoğlu və onun “İrşad”ı ilə birlikdə irəliləyən irşadçılar Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, ədəbi-mədəni hərəkatını Qərbə istiqamətləndirməyə səy göstərirdilər. İrşadçılar Şərqi və Qərbi mədəniyyətini ümumi vəhdətdə götürməklə yanaşı, inteqrasiyanın vacibliyini önə çəkirdilər.

Avropa və avropalıların həyatı, mühiti irşadçıların ona görə müsbət mənada diqqətini çəkirdi ki, orada elm, təhsil inkişafda idi, insanlar daha fəal və qətiyyətlə

öz hüquqları uğrunda mübarizə apara bilirdilər.

Fransanın inqilabi mübarizələrlə dolu tarixi isə Əhməd bəyi gənclik illərindən heyran etmiş, orada tələbəlik illərində fransız ədəbiyyatı da daxil olmaqla, ümumilikdə Avropa xalqlarının klassik irsi, müasir ədəbi prosesləri ilə çox böyük diqqət və səylə tanış olmuşdu. Ə.Ağaoğlu o vaxtdan həmin cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurmuş ədəbi-bədii əsərləri, onların müəlliflərinin həyat və yaradıcılığını öyrənməklə yanaşı, müasiri olduğu dövrdə baş verən, elmi, ədəbi-mədəni mühitə təsir göstərən yenilikləri diqqətlə müşahidə etmişdi. Azərbaycana döndükdən sonra, xüsusilə də milli mətbuat orqanlarında çalışdığı vaxtlarda öz vətəninə onların tanınmasına və təbliğinə səy göstərdi. “İrşad”a qədərki və ondan sonrakı publisistik fəaliyyətində, həmçinin bu qəzetdəki ədəbi-bədii yazılarında o, qeyd etdiyimiz istiqamətdə təqdirəlayiq işlər gördü.

Ə.Ağaoğlu İ.Höte, J.J.Russo və digər klassiklərin yalnız elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıqlarını təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həm də onların öz mühitinə, müasirlərinə, eləcə də mənsub olduqları xalqlarla yanaşı, digər xalqların tarixinə böyük təsir göstərən fikirlərini xüsusi diqqətə çatdırmışdı.

Ümumilikdə Ə.Ağaoğlunun “İrşad”ında Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyi, İslamın elmi-fəlsəfi görüşləri, humanizmi, insan azadlığı yüksək tutulurdu. İrşadçıların əksəriyyəti üçün Qərb tərəqqisi həmin cəmiyyətdəki maarifpərvərlik və azadfikirliliklə cəlbedici və arzuolunan idi. Onların yazılarında Qərbin təqdiri, Şərfin tənqidi qabarıq şəkildə əks olunurdu. Lakin bu duyğularda qətiyyətlənən antişərq mövqeyi, təslimçilik əhval-ruhiyyəsi, eləcə də Qərbi ideallaşdırmaq cəhdləri duyulmur. “İrşad”ın müəllifləri öz dövrlərindən çıxış edərək Qərbin inkişafından nümunə götürməyi, elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnməyi gərəkli sayırdılar. Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, Monteskye “Ruhəlfəvənin” kitabında “...*bu fikri car edir ki, dünyadə üç cür hökumət olur; birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxsin əlində olur; ikincisi, məşrutıyyədir, hakimlər müstəbid olsalar da, qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna əməl edirlər; üçüncüsü, cümhuriyyət hökumətidir, belə hakimiyyətdə külli-ixtiyar xalqın əlində olur*” [9, s.2].

İslam dininə və İslam mədəniyyətinə dərinləndirən bələd olan, yazılarında yeri gəldikcə, bu böyük dəyərlərin yalnız müsəlmanlar üçün deyil, ümumilikdə bəşəriyyətin müqəddəratı üçün müsbət tərəflərini diqqətə çatdıran Ə.Ağaoğlu bildirirdi: *“...peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhüssəlam insanı insaniyyət dərəcəsinə qalxızmaq qədəm qoydu; insanın dərəcə və qədərini mələkdən daha uca dutub mələikəni insanə təzim etdirdi.*

Və bu büsəti məşriqdə ələdəvam möhkəmləndirmək üçün əvvəlinci dəfə olaraq üsuli-hökuməti dəyişdirdi; cövr və zülm təntənə və həşəmət əvəzinə mizən ədəl və insaf qoydu” [8, s.2].

Ə.Ağaoğlu yazılarında yeri gəldikcə, İslam ölkələrinin şanlı, şövkətli zamanlarını xatırlayaraq yazırdı: *“Təəccüb şurasıdır ki, İslamın bu qədər yetişdirdiyi üləma, ürəfa, həkim və danişməndlər arasında birisi yoxdur ki, üsuli-hökumət və qəvaid idarə barəsində layiq etinə olan ciddi bir kitabçə və yainki risalə yazmış ola”* [10, s.2]. O, mütiliyi təbliğ edən, monarxist idarə üsulunu tərifləyən, padşahları Yer üzündə Allahın kölgəsi sayan təfəkkürün müdafiəçilərini tənqid atəşinə tuturdu. Yazırdı ki, tariximizdə qalan məlumatlar belə yalnız hansısa padşahın və ya əmirin etdikləri davaların, səfərlərin, yaxud onların övlad və əcdadlarının təriflərindən ibarətdir, camaat isə tamamilə yaddan çıxmışdır. Ə.Ağaoğlu qeyd edirdi ki, əgər bir kəs bizim tariximiz, bir əsrin əsrdaşları barəsində məlumat almaq istəsə, mümkün olmaz. Sanki hər əsr ibarətdir ancaq onun padşah və əmirlərindən. Camaatın sosial vəziyyəti, məişəti, ticarət, ziraət işləri, verdikləri vergilərin qədəri, təhsil, məhkəmə, ədliyə və digər məsələləri barədə bir söz belə yoxdur. Belə olduqda camaatın həyatının, güzəranının, səadətini, müqəddəratının da padşahların qabiliyyəti, insafı, mürüvvəti ümidinə qaldığını qeyd edən Ə.Ağaoğlu öz dövrünün hesabı ilə iki yüz il əvvələ nəzər salır, o zaman Avropa əhalisinin İran və Çindən daha istibdadi-hökumətin əlində əsir olduqları, ruhanilərin Avropada xalqın cəhalətindən faydalandıqları, kralların guya Yer üzünə Allah tərəfindən təyin olunması fikrini ortaya atdıqları, əsilzadələrin vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etdikləri vaxtlarda əsl yazıçıların millətinin haqq səsinə çevrildiklərini qeyd edirdi. O, ilk dəfə Fransada cürət və hümmət

sahibi yazıçıların meydana çıxdığını, hökumət barəsində müxtəlif kitablar, risalələr yazıb cəmaatın bəsirət gözünü açmağa başladıklarını xatırladır, həmin kitablardan nümunələr gətirirdi: *“O cümlədən Monteskyö adlanan bir şəxs “Ruhəlqəvanin” Esprit des Lois adını bir kitab, “İran məktubatu” Persanes Lettres adını bir qeyr kitab və “Rum səltənətinin əzəmət və məzəlləti” Roman La grandeur et la decadence de l’empe adını üçüncü bir kitab nəşr etdi”* [9, s.2].

Ə.Ağaoğlu hər üç kitabda hökumət üsulu, dövlət quruluşları haqqında bəyan edilmiş fikirləri şərh edirdi. Daha sonra o, yazırdı: *“Monteskyödən sonra məşhur “Volter” zühur etdi; bu yazıçının yazdığı kitablar o qədərdir ki, tədad ilə qurtarmaz; şiddətli və asarlı bir dil ilə bu atəşli yazıçı ruhanilərin, nücəbaların və ələlxüsus istibdadi və keyf mayişə hökumətin eyib və qüsuratını ənzar xəlqdə nümayan etməyə şüru etdi; Volteri təqib və əziyyət etdilər; Volter yorulmadı; yazı ilə də davam etdi; Volteri həbsə saldılar; genə mütənbihə olamayıb yazdı; Volteri vilayətdən xaric etdilər; qürbət ixtiyar edib başladı Firəngistanı risalələr ilə doldurmağa; krallar, padşahlar lərzəyə düşdülər; nəəlac Volteri yanlarına dəvət edib dostluq binasını qoyub onun rəy və tədbiri ilə dövlət işlərini tənzim və təshih etməyə şüru etdilər.*

Lakin bunların cümləsindən artıq məəssər və nüfuzlu bu yazıçıların müasiri “Jan Jaq Russo” deyilən bir yazıçı idi.

Bu həkimin dediginə görə, insan bilatəbii azad və hürdür; bu azadlıq və hürriyyət insanə təbiət və Allah verən bir xüsusiyyətdir; lakin bununla bərabər insan genə bilatəbii cəmiyyətə; ictimaiə mildir” [9, s.2].

Ə.Ağaoğlu Jan Jak Russonun cəmiyyət, insan azadlığı və onun hüdudları haqqında fikirlərinə diqqəti çəkirdi. Jan Jak Russo kimilərin insanların içindəki azadlıq duyğularını oyatmaları hakim təbəqəyə xoş təsir edə bilməzdi. Çünki onlar əhalinin gözlərini açmış, hakimiyyətin aşıladığı mütiliyin, ətalətin və ədalətsiz bölgünün fərqi varmalarına yardım etmişdilər. Hökumət mövcud idarə üsulunu tənqid edən belə yazıçıları təqib etməyə başlamışdı. Lakin nə qədər çox əziyyət və zəhmət verilmişdisə, o qədər onların yazıları, fikirləri, xəyalları xalq arasında geniş yayılmışdı. Ə.Ağaoğlu yazırdı: *“Bir az müddətdə külli Firəngistanın hökumət*

barəsində əqidə və fikirləri dəyişildi. Monteskyölərin, Volterlərin və ələlxüsus Jan Jaq Russoların yazıları hər firəngin adəti müəliə kitabları oldu. Yavaş-yavaş cəmaət həyəcanə gəldilər. Şimdiyədək fasid əqidələr və məzmun qaidələr sayəsində səbr etdiyi zülm və cəfalara daha artıq taqəti qalmadı. Xəlqin bəsirəti açıldı. Hökümət nə olsun, nə olmasını düşündü. Öz təbii və xudadadı, hüquq və ixtiyaratını anlayıb da hüsulə gətirməyə şuri etdi. Orada-burada hakimlərə, qazilərə tüğyanlar olundu. Təəccüb şurasıdır ki, bu həyəcan, bu hərəkət tənha qəra cəmaəti, əhli-kəsəbə və sənətkarları degil, cəmaətin cümlə təbəqəni alışırdı” [11, s.2].

Ə.Ağaoğlu Parisin günü-gündən həyəcanlanıb özünü, Fransanı, külli aləmi zülm və istibdaddan xilas etmək fikrinə düşdüyünü, camaatın dəstə-dəstə olub, ələ-ələ verib hürriyyətpərvər nəğmələr oxuduğunu yazırdı: *“Bu nəğmələrdən ən şöhrət edəni “Marselyoz” adınlu nəğmədir ki, əlan Firəngistanın milli nəğməsi olubdur.*

Bu nəğməni Marsel şəhrində bir şair sürud edib Marseil əhalisi onu oxuya-oxuya payi-piyadə Parisə kibi gəlmişdilər.

Nəğmənin məzmunu budur: “Cəm olun, qardaşlar, dəstə bağılyun. Zülm və istibdadın qarşısına hürriyyət və insaniyyət qəhrəmanları kibi gedib, qanlar töküüb əziz Vətənimizi, insaniyyəti cəbbar və zalımlardan xilas edin!”. İştə bu qunə nəğmələr dünyanın hər yerində oxunursa, şol vəqt əvvəlinci dəfə olaraq insan qulağına dəgüb insanların qəlblərini, ruhlarını eşidilməmiş, gorülməmiş sözlərlə, ahənglərlə, fikirlərlə bir qəribə halətə salıyordular” [12, s.2].

Qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Ağaoğlu Qərbə heyranlıq duysa da, ideallaşdırmırdı. O, din xadiminin əmrinə uyaraq öz alimini tonqallarda yandıran Qərbi yox, böyük fransız inqilabını meydana çıxaran və sonrakı yeni Qərbi təqdir və tərənnüm edirdi. Biz bilərəkdən təkəcə Fransanın adını çəkmirik. Çünki müəllifin də diqqətə çatdırdığı kimi, böyük Fransa inqilabı yalnız bu ölkənin tarixində və fransız xalqının həyatında yeni bir başlanğıc yaratmamış, ümumilikdə Avropanı silkələyib oyatmışdı.

Ə.Ağaoğlunun klassik sənət nəzəriyyələri, dərin fikirləri yalnız irşadçılar arasında deyil, bütün qələmdaşları arasında xüsusi diqqət, sonsuz maraq doğur-

muşdu. Onun müxtəlif şəxsiyyətlərdən, sənətkarlardan, eləcə də bir çox ədəbi-bədii abidələrdən bəhs edən araşdırmalarında, təhlil və tənqidlərində müasir ictimai-siyasi tələblərə mühüm yer verilirdi. Yalnız Fransa həyatına, onun inqilablarla zəngin tarixinə deyil, ümumilikdə Qərb, Avropa ədəbiyyatına, mədəniyyətinə Ə.Ağaoğlunun erkən yaşlarından başlayan marağı yaradıcılığı boyu davam etmişdi. O, sistemli şəkildə bu ölkələrin ictimai-siyasi həyatını öz publisistik məqalələrində təhlil etmişdi. Eyni zamanda, yazdığı bir sıra icmallar, dostları ilə məktublaşmaları bu mənada diqqətəlayiqdir. “Bir firəngin mənə yazdığı məktubat” məqaləsində Ə.Ağaoğlu Fransada keçən tələbəlik illərində ədəbiyyata, mədəniyyətə, tarixə böyük maraq göstərdiyini və səylə öyrəndiyini diqqətə çatdırır: *“Rəfiqi-dirinim!*

İyirmi sənə bundan əqdəm Parisdə təhsil etdiyimiz xatirindən çıxmayıb, zənn ediyorum. Nə gözəl zamanlar! Siz Məğribə məfhun, mən Məşriqə aşiq. Hər ikimizi cahanın bu dərəcədə biri-birinə zidd və əks olan iki qitələrinin hikməti-məaş və əsrari-həyatını düşünməyə çalışıyırdıq.

...Sübhədən axşamədək bir yerdə olub, birlikdə məkatib və mədarisi məhafil və məcasili dövran etməkdə idiniz.

Siz fransız, ingilis dillərinə güc verdikdə, mən də ərəb və fars dillərinə güc verirdim. Siz Volterlərə, Russolara, Viktor Hüqolara, Bayronlara, Hötelərə, Kantlara alışdığınız zamanlar mən də “Mülaqati-səbə”lərə, İbn Xəldunlara, Ömər Xəyyamlara, İbn Rüşdilərə, İbn Sinalara, “Əxlaqi-Nasiri”lərə alıştıyordum” [5, s.1].

Ümumiyyətlə, kortəbii şəkildə, dəb xatirinə, yaxud duyğuların hökmü ilə hər hansı bir məsələyə və ya şəxsiyyətə münasibət, mövqə bildirmək Ə.Ağaoğluna yad idi. Hətta vurğunu olduqlarına – millətinə, soydaşlarına, dininə, dindəşlarına münasibətlərində də realistliyini bir an belə itirməmişdi. Ona doğma olan bu mövzularda da hər zaman tənqidi yanaşmağı, yalnız həqiqət və ədalət nəzərləri ilə baxmağı bacarmışdı. Bəzi dindəşlarının İslam dininin təməl prinsiplərini unutmaları da Ə.Ağaoğlunun etirazına səbəb olmuşdu. Bu baxımdan onu düşündürən əhəmiyyətli mövzulardan biri də məzhəb ixtilafı idi. Bu barədə hələ

təhsil illərindən fikir yürütmüş və Fransada olarkən böyük alimlərin belə diqqətini cəlb edən düşüncələrini, qənaətlərini qələmə almışdı.

Ə.Ağaoğlu və digər irşadçılar öz əsərlərində müsəlman həmrəyliyinin vacibliyinə daim diqqət çəkirdilər. O dövrdə əksər İslam ölkələrinin, bu dinə riayət edənlərin Avropa və avropalılarla müqayisədə geridə qalmasından şikayətçi olan irşadçılar yazılarında tez-tez keçmişə xatırlayırdılar. Onlar tarixi faktlarla qərblilərə sübut edir, şərqililərin isə yadlarına salırdılar ki, vəziyyət əvvəldən belə olmamışdı. Ə.Ağaoğlu bu barədə yazırdı: *“Elmcə dirilik, həyat məsələsi ən qarışıq, ən müşkül məsələlərdən birisidir. Keçmişdə üləmayi-islamiyyədən bu məsələyə layiqincə diqqət və etina edən, fəqət iki alim olub, birisi İbn Xəldun öz tarixinin müqəddiməsində, ikincisi – Nasir Tusi öz “Əxlaqi-Nasiriyyə”sində, lakin bu alimlər öz əsrlərinin sərəmədi olublarsa da, əsrin özünün fənn və elmcə təhqiqat və tədqiqatca qasir olduğundan bu alimlər, misal, həyatıyyəni; yəni hər bir fərdin, hər bir tayifənin, millətin tərəqqi və təalisinin təzəllül və tədənnisinin əsbab və qəvanini mükəmməl bir surətdə bəyan etməyə nail olmamışlar, əsrlər, qərinələr keçəndən sonra qərb – yəni Yevropa üləması bu – işkalı həll etmişlər. Bunlar İslam üləmasının zəhmətlərindən bilaistifadə öz təhqiqat və tədqiqatları, öz təfəkkürat və təəqqüllatları sayəsində qəvainin həyatıyyəni mükəmməl bir surətdə təmin və bəyan etmişlər”* [2, s.3]. Ümumiyyətlə, belə əhəmiyyətli mövzulara irşadçılar müntəzəm müraciət edir, bəzən həmin məsələlərə dair silsilə yazılar qələmə alırdılar.

“İranda reforma, yəni tənzimat” adlı yazısında Ə.Ağaoğlu əhalisinin ən böyük, ən ali təmənnası qanun-qayda üzrə bir padşaha qulluq, itaət etmək olan, ancaq yüzlərcə vilayətlərə dağılan, adlarını hakim qoyub, əslində, padşahın, millətin hüquq və ixtiyaratını qəsb, ölkəni viran edən xainlərdən, cəlladlardan xilas olmaq istəyən İranın pərişan halından bəhs edərkən də onun tarixinə məşhur “Şahnamə”nin təsvirləri ilə nəzər salırdı: *“Şahnamədə Firudin öz məmləkətini öz oğlanları arasında böldükdə dəməvəndən üç ox atır. Oxun birisi Ceyhundan o tərəfə düşüb, Tura verilir; o biri Fəratdan o tərəfə düşür Sama verilir və birisi də bu iki çayın arasına düşüb İracə verilir.*

İştə bu həman İrəcdir ki, öz ad ilə İrani adlandırır!

İranın və iranilərin banisi İrəc olduğu kibi, türklərin, Türküstanın banisi Tur imiş və ərəblərin banisi də Sam idi.

Firdovsinin hekayə və nəql tərtib ilə bəyan etdiyi bu həqiqət min illərcə sonra Yevropa üləmalarının ənvai-əqşam təqsimat və nicat ilə sabit və mübərhanə olub.

“Elmi-lisan” və “elmi-miləl”də çalışan yevropalılar şimdiki sübut etmişlər ki, cəmi dünyanın məxluqu üç ünsürdən və cəmi dünyanın dilləri üç növdən ibarət imişlər.

Bu üç ünsürdən birisinə ariya tayifəsi deyilib ki, bu ariya tayifəsi əlan ibarətdir farslardan, hindulardan, ruslardan və Yevropada sakin əksər tayifələrdən. Bu ünsür əvvəldə bir dil danışmışdılar ki, adına ariya dilləri deyirdilər və əlan fars, rus, firəng, nemsə, ingilis, hind dilləri bu dildən münşəq olublar: hətta bugünkü gündə o sözlər ilə insanın ibtidasından müstəməldirlər. Bu tayifələrin arasında icmalən birdir; məsələn, atayə farslar pedər deyirlər. Ruslar “papa” deyirlər. Firənglər “per”, ingilislər, nemeslər “fater” deyirlər: həmçinin ana, bacı, ulduz, gün, Yer, Gök ləfzələri icmalən birdir” [6, s.1]. Daha sonra Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, insaniyyətin ikinci ünsürünə türk-moğol övladı deyirlər ki, cəmi türk tayfələrindən, o cümlədən osmanlılardan, səlcuqilərdən, azərbaycanlılardan, tatarlardan və həmçinin çinlilərdən, yaponlardan və Amerikanın əsl sakinlərindən ibarətdir. Üçüncü ünsürə isə, Ə.Ağaoğlunun təbirincə, semit deyirlər ki, ibarətdir ərəblərdən, yəhudilərdən, siryaniyərdən, ibraniyərdən.

Müəllif İranın keçmişdə nə dərəcədə mədəniyyətli, iranlıların nə qədər şanlı, əzəmətli olduqlarını diqqətə çatdırmaq üçün Ərdişir Babəkənin vəziri Tənsərin Gilan hakiminə yazıb onu Ərdişir Babəkənə itaətə dəvət etdiyi və Londonda Britic muzeyinin kitabxanasında saxlanılan nüsxəni sübut gətirirdi. O, Paris darülfünunun təklifi ilə həmin nüsxəni mütaliə edərək məzmununu fransız dilinə tərcümə etdiyini qeyd edirdi: “Bu nüsxə yazılıb pəhləvi dilində ki, fars dilinin bir şöbəsidir. Onu yazan Ərdişir Babəkənin vəziri möbid möbidən Tənsər olub, nüsxə Məhəmməd

əleyhissələmdən təxminən üç yüz il əvvəl yazılıb;

İskəndər Zülqərneyndən sonra İran məlun təvayif dilinin halətə düşdü. Bu halət şimdiki İranın halətinə müşabəhdir. Yəni İskəndərdən sonra İranı İskəndərin adamları və hakimləri min yerə bölüb hər kəs öz dairəsində hakim mütləqliq edib cəmaəti ənvai-əqşam bəlalara və müsibətlərə giriftar etdilər. Axirüləmr təngə gəlmiş cəmaət Gaveyi Ahəngərlər vasitəsilə Ərdiştir Babəkani qalxızdılar” [6, s.1]. Tarixə müraciət edən Ə.Ağaoğlu nəzərə çatdırırdı ki, təngə gəlmiş camaat Gaveyi Ahəngərlərin hümmət və qeyrətləri ilə qalxıb Sasani hökmdarlığının banisi Ərdiştir Babəkani taxta əyləşdirdilər. O, bu tarixin sonrakı dönəmi haqqında belə məlumat verirdi: “İştə iranilər iki min il bundan əqdəm bu dərəcədə öz heysiyyəti-milliyələrini düşünüb də Gaveyi Ahəngərlər, Tənsərlər kibi bəziləri canları ilə, bəziləri qələmləri ilə və dillərilə onu mühafizət etməyə çalışıyordular.

Bu çalışmanın sayəsindədir ki, İran üç yüz illik xərabəlikdən sonra Sasani kibi müəzzəm bir silsiləni İrana gətirib dünyanın yarısına sahib olub Rum kimi möhtəşəm və sütunlu bir rəqibi haldan saldı” [7, s.2].

Müxtəlif məzmunlu yazılarında irşadçılar dünya ədəbiyyatının nümayəndələrinə, yaxud onların qəhrəmanlarına, yeri gəldikcə, istinad edir, hansısa hadisələrlə bağlı onları yada salırdılar. Ə.Ağaoğlu “Tulu edən ay parçası” adlı silsilə məqaləsində yazırdı: “Əgər mənə böylə isə dünyada bir müsəlman, bir türk tapılmaz ki, böylə xəyal ilə uğraşsın! Əgər tapılsa böylə divanədir. Çünki müsəlmanların və türklərin şimdiki halında böylə fikirlərə alışmaq (Don Kixot) kibi yel dəgirmanilə vuruşmaq kibidir!!” [17, s.3].

Şübhəsiz, klassik irsə münasibət, Qərbin yüksəlişinə, Avropanın demokratik ideyalarına rəğbət irşadçıların çoxunun yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdı. “Füyuzat” bağlandıqdan sonra “İrşad”a üz tutan Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal, A.Cövdət və başqaları da Şərqi tarixinin möhtəşəmliyindən, mədəni zənginliyindən söz açan bədii publisistik və digər yazılarını mütəmadi olaraq bu qəzetdə təqdim edirdilər. Həmin yazılarda da müəlliflər Şərqlə Qərbi dünyanın iki fərqli tərəfləri kimi göstərir, üz-üzə qoymurdular.

İrşadçılar klassik elmi-mədəni və ədəbi-bədii dəyərlərin müxtəlif xalqlar

tərəfindən mənimsənilməsinə, təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsini təbii hesab edirdilər. Bu məsələ A.Surun ədəbi-tarixi tədqiqatlarında belə diqqətə çatdırılırdı: *“Məlum olduğu vəchlə cümlə millətlər maarif və mədəniyyəti, əsasən bir-birindən iqtibas edərək gəlmişdir... – qərb xristianları bugünkü mədəniyyətin ərəblərdən aldığı zatən ballidir. Bir vaxt vardı ki, nəsrə paşaları Əndəlüsdə ərəb maarifi kəsb edirlərdi. Şərqdəki türklər, farslar həm də ərəb mədəniyyətini tərvicə çalışırlardı. Rus qövmü maarifi-ibtidaiyyəyi Qərbi Avropadan almadımı? Şimdiki türklər dəxi firənglərin maarifi-mədəniyyətindən istifadə etmədilərmimi?”* [205, s.3].

Xüsusilə Türkiyədə təhsil illəri A.Surun dünyagörüşündə müəyyən dəyişikliklər yaratmışdı ki, bu, onun yazılarında da aydın şəkildə ifadəsini tapmışdı. Həmin illərdə qələmə aldığı bir sıra məqalələrində Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətini, islam dini ilə xristianlıq dinini müqayisə edirdi. Araşdırıcı Cəlal Qasimov yazır: *“A.Sur başqa xalqların mədəniyyətini əxz etməyi, başqa xalqlardan öyrənməyi son dərəcə zəruri keyfiyyətlərdən sayırdı. Onun fikrinə, mədəniyyət Şərqdən süzülərək Qərbə getmiş və bütün millətlər maarif və mədəniyyəti bir-birlərindən əxz etmişlər”* [127, s.46].

A.Sur müsəlman dünyasının oyanacağına, Şərq mədəniyyətinin keçmiş şöhrətinə qovuşacağına inanırdı. O, 1906-cı ildə “İrşad”da soydaşlarına inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyətini öyrənməyi tövsiyə edirdi: *“...mədəniyyət və maarifi-ümumiyyəni Rusiyadan, Avropadan öyrənəlim. Milli libasımız, ədəbiyyatımız və bunlara dair ülum və fünunu da İstanbuldan alalım.*

Madam ki, kəndi aramızda müqtədir ədiblər, mühərrirlər, müəllimlər yoxdur, mütləqa oraya möhtacız.

Bizə görə, ədəbiyyat elmində istanbullu türk qardaşlarımız ilə bir dərəcəyə gələlim də sonra İstanbuldan müstəqil oluruz. Onlar ilə bərabər lisanımızın islahını, ədəbiyyatımızın kəsbi-vüsət etməsini biz də çalışmaya başlarız. Şimdilik onlara möhtac olduğumuzu danmayacağız” [205, s.3].

“Əski İstanbul xanımları” məqaləsində isə A.Sur əvvəlcə İstanbul xanımlarının keçmiş və o zamankı vəziyyətini müqayisə etmiş, onların savadsız olduqlarına görə övladlarının dərslərinə də nəzarət edə bilmədiklərini, xurafat

içində çırpındıqlarını yazmışdı. Bununla yanaşı, o, İstanbul xanımlarının müsbət cəhətlərini də diqqətə çatdırmışdı. A.Sur “Əski İstanbul xanımları”nda iki mühüm cəhəti xüsusi dəyərləndirirdi. Bunlardan biri onların əsl iqtisadçı kimi israfə yol verməmələri, yəni evdarlığı, digəri isə oğlan övladlarını bir vətən mücahidi, bir millət fədakarı kimi tərbiyə etmələri idi: *“Bunun üçün Bisimillahdan sonra ən səmimülqəlb “ya qazi, ya şəhid!” – deyərək cocuqlarını əmizdirməyə başlarlar idi. ...Türk qövm cəsurunun ruhunu andıran bu adəti-müstəhanə, bu təbiəti-dilbərənə əksəri ailələr nəzərində bu günə qədər davam etməkdədir. Həqiqətən, qiyamətə qədər saxlanmalı bir adətməyədir”* [206, s.4]. A.Bayramoğlu (Məmmədov) təqdir edir ki, *“Abdulla Tofiq Surun ümumən bütün qələm məhsullarının mayasında milli, dini və bəşəri dəyərlərlə aşılənmiş əsl vətəndaş yetişdirilməsi, bunun üçün istiqlalə aparən yolun yaxınlaşdırılması naminə hər bir vəzifənin vaxtında və ləyaqətlə yerinə yetirilməsi amalı durur”* [34, s.34].

İrşadçıların əksəriyyəti kimi, A.Sur da əminliklə yazırdı ki, dünya yoldaşlarımızın cümləsinin elm və mərifət nurlarına bürünüb rahat-rahət yaşamalarına səbəbkar məhz İslam mədəniyyətidir. Lakin Şərqi və İslamın insanları ucaldan qaydaları unudulmaqda, onları ucaldan keyfiyyətlərdən bəhrələnən Avropa və avropalılar isə gündən-günə yüksəlməkdədir. A.Surun fikrincə, inkişafa nail olmaq istəyiriksə, Avropa millətləri kimi, buna çatana qədər malımızdan, canımızdan və qanımızdan heç bir şey əsirgəməməliyik. Müəllif bir əsas məqamı da diqqətə çatdırırdı ki, Avropada yaşayan millətlərdən ibrət almaq onları təqlid etmək kimi başa düşülməməli, müsəlman türklər öz adət-ənənələrinə hörmət etməklə yanaşı, müasirləşməlidirlər. Çünki elə bir əsr gəlmişdir ki, zamanla ayaqlaşmayan millətlər başqa millətlərin arasında əriyib yox olurlar.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın əksəriyyəti Qərbin, Avropanın tərəqqisini danmır, onlardan dərs almağı zəruri hesab edir, bəzisi isə xüsusilə ədəbiyyatda və dilçilikdə İstanbula üz tutmağımızı məsləhət görürdü. Əlbəttə, keçən əsrin əvvəllərində əsərləri bütün dünyada təqdim ediləcək səviyyədə olan Azərbaycan yazıçıları, şairləri, publisistləri vardı. Onların əksəriyyəti azərbaycançılığı milli düşüncədə əsas götürür, soykökünə sədaqət göstərir,

əsərlərində bu duyğuları təcəssüm etdirirdi. İrşadçılar belə ədəbi-bədii nümunələri, onları söz xəsinəsinə bəxş edən şair və yazıçıları təqdir edirdilər.

Klassik irsə münasibətdə də öz üslubuna, dəstxətinə sadıq qalan Ü.Hacıbəyli “Ordan-burdan” silsiləsindən Filankəs imzası ilə yazdığı “Sədini tənqid” adlı felyetonunda Sədi Şirazinin nəsihətlərini xatırladır, dövrün “Gülüstan”, “Bustan” zəmanəsi olmadığını özünəməxsus bir üslubda yazırdı: *“Adam oturub Sədinin “Gülüstan”ını, ya “Bustan”ını, ya bütün külliyyatını oxuduqca, özü-öz başına fikir eləyir və görür ki, hərçənd bu kişini bir belə tərifləyirlər, amma söziün doğrusu, mən and içirəm ki, Sədinin bu dünyadan bir belə də xəbəri yox imiş. Yalan ki, demirəm. Özünü elə bir baxın, görün, məsələn, bu kişi nə yazır? “Bustan”ın bir yerində deyir ki,*

Əgər ba pedər çəng cuyəd kəsi,

Pedər ra yəqin xişm girəd bəsi.

Yəni hər kəs atası ilə dava eləmək istəsə, yəqin ki, atasının bərk acığı tutar. Halbuki bizdə qayda belədir ki, hər kəs atası ilə dava eləmək istəsə, əvvəla, o saat onu vurub öldürər və acığı tutmağa da macal verməz; ya da ki, atası istəsə, bir adam tutub tapşırar ki, vurub oğlunu öldürsün” [87, s.4].

Bu felyetonda Şərqi ailə qaydaları, ata-övlad münasibətlərində valideynə hörmətin, ehtiramın ön sırada dayandığını bildirən Sədinin fikirlərinə Ü.Hacıbəyli “düzəliş” edirdi. Əslində isə, o, yüksək dəyərlərin zəifləməsindən, ailədə böyük-küçüklük məsələsinin unudulmağa başlamasından şikayətlənirdi. Bununla da millətin millət olmasında ən böyük amillərdən birinə – ailə tərbiyəsi, ata ilə oğul münasibətləri kimi olduqca mühüm məsələlərə diqqəti çəkirdi.

İstedadlı müəllif çox incə eyhamla Sədinin “yalan”larını üzə çıxarmaqda, “qınamaq”da davam edir, onun “Gülüstan”ından misallar gətirərək “yanlış” fikirlərini “düzəldirdi”: *“Yənə Sədi bir yerdə belə deyir:*

Ey tohidəst rəfte dər bazar,

Tərsəmət bər nəyavəri dəstar!

Yəni, ey adam ki, əliboş bazara getmişən, qorxuram ki, dəsmalını dolu gətirməyəsen!

Nahaq yerə qorxursan, cənab Sədi! Bizim kəndin pristavları, strajnikləri heç vaxt olmaz ki, bazara əlidolu getsinlər, amma baihəmə qayıdan zaman hamısının dəsmalı da, hələ deyəsən, xurcunu da dolu olur. Hələ desən, yanlarında bir cüt quzu da gətirirlər.

Yenə Sədi bir yerdə deyir ki,

Əbrü badü məhü xurşidü fələk dərkərənd,

Ta, to nani bekəf ariyo bəğəflət nəxori.

Yəni bulud, yel, ay, gün və fələk iş görürlər ki, sən bir parça çörək qazanıb, amma xəlvətca yeməyəsən.

Sözün doğrusu, Sədi burada özünü lap xarab eləyibdir. Budur götürək, məsələn, Gəncə quberniyasını. Yel əsib buludları yığıb, dolu yağıb taxılı bilmərrə kor eləyibdir. Ay doğmayıb, gecə qaranlıq olub, oğruların bazarı açılıbdır. İstilər düşüb, gün qızıqıb, taxıl ələfi yandırmaqdadır. Fələk də ki, özünüz bilirsiniz, erməni-müsəlman davası salıb Gəncə quberniyasına bir oyun tutdu ki, lap get Zəngəzura tamaşa elə. İndi yazıq kişi çörəyi hardan alsın ki, hələ onu da xəlvət yeməsin, halbuki açığa çıxartsa, qonşusu tutub əlindən qapacaqdır” [87, s.4].

Göründüyü kimi, mahir qələm adamı bir felyetonda Sədinin şeirlərindən misal gətirməklə, həm Şərfin və şərqlilərin əsas cizgilərini müəyyənləşdirən müsbət keyfiyyətlərindən bəhs edir, həm də öz dövründə onların bir çoxunun itməyə başladığına oxucuların diqqətini yönəldirdi.

Ü.Hacıbəylinin başqa bir felyetonu – “Sədini tənqid, Hafizi tərif” “Sədini tənqid”in davamı təsiri bağışlayır. Müəllif Hafiz Şirazinin: “Ay vaiz sən nə haydasan, xalq nə halda” beytini nümunə gətirərək, xalqı ittifaq və ittihad çağırır [88, s.4]. Məlumdur ki, Ü.Hacıbəylinin müraciət etdiyi mövzulara özünəxas yanaşmaları olmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz hər iki əsərinə isə o, öz milləti üçün olduqca vacib məsələləri Şərfin iki böyük şairinin – Sədinin və Hafizin əsərlərindən nümunələr gətirməklə nəzərə çatdırmışdı. Bununla da öz məqsədinə nail olmuş, xüsusi eyhamlarla cəmiyyətdəki nöqsanları, soydaşlarının qarşılaşdıqları problemləri daha kəskin və tutarlı şəkildə təsvir edə bilmişdi. Burada Ü.Hacıbəylinin klassik şairlərin yaradıcılığına bələdliyi və ehtiramı da çox

aydın şəkildə əksini tapmışdır.

“İrşad”da sosial problemlərdən söz açarkən, nöqsanları tənqid edərkən bəzən müəlliflər ədəbi priyomlardan istifadə edirdilər. Qəzetin iki sayında dərc olunmuş “Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair” adlı məqaləsində F.Köçərli də əlli-altmış il qabaq “Qasım bəy Zakir təxəllüslü məşhur qarabağlı şairin” Qarabağın çox yerlərinə səyahət etdiyini, nəhayət, könlü açılsın, bəlkə Bərdə şəhərinin rəvnəq və abadlığından bir nişan görsün deyərək Cavanşir mahalı Tərtəbasara gəldiyini yazırdı. Q.Zakirin öz hiss və arzularını nəzmə çəkdiyi

*O viladə bir mehriban görmədim,
Gəlmişəm indi də mehriban gəzim.
Seyr eyləyim tamam Tərtəbasanı,
Varmı aşiqinə can qıyan gəzim* [122, s.2].

– bəndi ilə başlayan “Bərdə xərəbələri” şeirini məqaləsinə əlavə edən müəllif yazırdı: “*Bu minval ilə şikəstə Zakir bülbüli-zardan əhval-pürsan olub deyir ki, bu diyarın adət və qanununun mən təvarixdə oxumuşam, onları xeyli müstəhsən yazıblar. Bayram gecələri Bərdə şəhəri sübhə kimi çıraqban olub, onları eys-işrətdə keçirirmiş, əmirzadə və bəyzadələr boynu qiladəli səgi-şikar ilə ceyran ovuna gedirlərmiş. Böyüklər astanasında pəhləvanlar və qızmış dəvələr kuştı tutarlarmış. Bir yandan cavahirfuruşlar, bir tərəfdən zərgərlər nazənin gözəllərə ziynət və yaraşlıq əsbabı mühəyya edirlərmiş. Karvansaraylarda və mehmanxanalarda səyyahlar, tacirlər, qələndərlər və hər qisim qəriblər gecələr sübhədək nəql və hekayətlər söylərmiş. Aya, bunlardan indi də bir əsər varmı?*” [122, s.2]. F.Köçərli məqalədə, yeri gəldikcə, klassik Azərbaycan şairinin şeirlərindən nümunələr gətirməkdə davam etmişdir. Bununla da o, öz dövrünün ağır iqtisadi vəziyyətini, xalqın çətin sosial şəraitini Q.Zakir poeziyası fonunda daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

İrşadçılar, ümumiyyətlə, bəşəriyyət üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti, mənəvi dəyərləri olan, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verən hər bir əsəri və onun müəlliflərini təqdir edirdilər. Odur ki, Azərbaycanın klassik şairləri, eləcə də dünya ədəbiyyatının, elminin görkəmli simaları Firdovsi, Nəsrəddin Tusi, Volter, Jan Jak

Russo və digərləri arasında ayrı-seçkilik qoymadan, onları bəşər övladları kimi qiymətləndirirdilər.

2.2. “İRŞAD” QƏZETİ VƏ DÖVRÜN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Rusiyada və onun müstəmləkəsinə çevrilmiş ölkələrdə XX əsrin əvvəllərində baş verən və xalqların taleyində mühüm rol oynayan ictimai-siyasi hadisələr, inqilabi dəyişikliklər ədəbiyyata böyük təsir göstərir, ona yeni ruh gətirir, canlandırır. Şübhəsiz, o illərdə yaranan ədəbi-bədii nümunələrin hər birində millətin mübarizə əzminin əks olunduğunu iddia edə bilmərik, lakin əksəriyyəti milli özünüdərək, milli özünüifadə, milli özünütəsdiq cəhdləri ilə diqqəti çəkir. Xüsusilə “İrşad”ın nəşrə başladığı ilk illər Azərbaycan üçün o qədər qarışıq, ziddiyyətli idi ki, sevinc və kədər, ümid və inamsızlıq, şadlıq və ruh düşkünlüyü bir-birini əvəz edir, biri yerini digərinə verirdi. Qəzetdə nəzərə çatdırıldığı kimi, “Rusiyada sakin millətlər” “imperator əzəmin 17 oktyabrda verdiği dəstxət hümayun”dan öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Azərbaycan ziyalılarının çarizmdən haqlarını ala biləcəklərinə ümidli olduqları bu qəzetin əvvəl saylarında müşahidə edilir. M.Ə.Rəsulzadə həmin hissləri “Hürriyyət” (17 Oktyabr) adlı şeirində ifadə etmişdi. Şeirdə Oktyabr manifestinin söz, mətbuat, vicdan azadlığı, qadınlara hörmət və başqa imtiyazlar verdiyi, bütün kibirlilərin əbədiliyinin bitdiyi, maneələrin aradan qalxdığı, cümlə millətlərin əsarətini itirib hürü olduğu qeyd edilirdi. Müəllif “*Şahi-Rusiya eyləyibdir öz həqqin məhdud*” [196, s.2] deyə sevinirdi.

Melələ muxtəlif olsun gərək yekta,

Hər tərəf savti bəradərlik olunsun biryə [196, s.2].

Burada birinci misradakı “Muxtəlif millətlər gərək vahid olsun, birləşsin” və ikinci misradakı “Hər tərəf qardaşlıq səsinə bürünsün” fikirləri çağırış kimi səslənir. Şeir sonrakı bəndlərində Qafqazda milli zəmində baş verən qanlı toqquşmalara diqqət çəkilir. Münaqişə alovlarının sönmədiyi günlərdə Qafqaz

övladlarına irşad, yəni yolgöstərən lazım olduğunu xatırladan M.Ə.Rəsulzadə belə zamanda “İrşad”ın üzərinə böyük vəzifə götürdüyünə işarə edirdi:

*İmdi biz Qafqazın evladına ustad gərək,
İki düşmanlıq edən millətə irşad gərək,
Birləşək imdi amandır! - böylə fəryad gərək,
Hər bir ölkənin əfradında azad gərək,
Müslüm və ermənilər sülhünə “İrşad” gərək,
İmdi zülmət gedərək elm ilə nur aləmidir.
Dövlət mütləqə əfv oldu, şərur aləmidir [196, s.2].*

M.Ə.Rəsulzadə Oktyabr manifestinin ictimai-siyasi ab-havanı yumşaltdığı vaxtda soydaşlarını çoxdankı arzularını həyata keçirməyə səsləyirdi:

*Dəxi ey milləti-islam açın məktəblər!
Ədəbiyyat edək nəşr, saçın hikmətlər!
Olaq azad rəiyyətlər, edək söhbətlər!
Birləşək cümlə mill ilə eyləyək ülfətlər!
Fənni-təhsil qılıb, kəsb eyləyək sənətlər! [196, s.2].*

“İrşad” fəaliyyətə başlayanda görkəmli şair A.Şaiqin “əsri-pürxətər”, yəni təhlükəli əsr adlandırdığı XX əsrin beşinci ili idi. Azərbaycanın millətsevər ziyalılarının başlanğıcından siyasi təlatümlərlə, inqilab coşğusu ilə müşayiət olunan yeni əsrdən böyük dəyişikliklər gözlədiklərini şair “İyirminci əsrə xitab” adlı şeirində belə qələmə almışdı:

*Məzlumlar ümidisən, ey əsri-pürxətər!
İzlər böyük addımlarını bir sürü bəşər!
Dövrü zəmanədən nə gətirdin bizə xəbər?
Hiddətli bərq, saqiələrdən nə var əsər? [211, s.3].*

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərinin ziddiyyətli ictimai-siyasi mənzərəsindən doğma millətinin halına baxdıqca onun gələcəyindən narahatlıq hissi keçirən millətsevərlərin təlaşını A.Şaiq bu şeirdə çox dəqiq ifadə etmişdi.

Ümumiyyətlə, dövrün şairlərinin çoxunun yaradıcılığında bu hiss ana xətt kimi keçir. Əsərlərini qələmə aldıkları janrın tələblərinə, eləcə də hər müəllifin öz dəst-

xətinə, üslubuna, mövzulara yanaşma tərzinə görə ifadə formaları dəyişsə də, millətin gələcəyindən nigaranlıq duyğusu “İyirminci əsrə xitab”da A.Şaiqin ifadə etdiklərindən fərqli deyildi. İrşadçılar soydaşlarının əsarətdən qurtuluşları yolunda birinci addımın maarifçiliklə atıla biləcəyinə əmin idilər. Şübhəsiz, bu yolda ilk cığır onlar açmırdılar. Hələ XIX əsrdə Azərbaycanın ədəbi-bədii fikir tarixində mühüm rol oynayan Mirzə Fətəli Axundzadə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi və daha neçə-neçə sənətkarın bədii, publisistik yaradıcılığının əsasını maarifçilik təşkil edirdi. Bu qabaqcıl fikir adamları təhsilin, elmin inkişafına doğma xalqın ictimai-mədəni səviyyəsinin yüksəlişində başlıca amil kimi baxırdılar. Ona görə ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsr maarifçilik, maarifçi realizm əsridir” [220, s.69].

“İrşad” “Əkinçi”dən başlanan maarifçilik xəttinə ən sadıq mətbuat orqanlarından biri idi. İrşadçılar millətin mövcud problemlərini həll etməyin, onu əsarətə, sükunətə sürükləyən cəhalətdən qurtulmasının ən ümdə yolunu maarifin və mədəniyyətin inkişafında gördükləri üçün bu məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Bəşəriyyətin elm üzərində bərqərar olduğunu İ.T.Musayev belə diqqətə çatdırırdı:

*Zahid ona derlər, ola ehkaminə dara,
Fərz eyləyəlim bir tək ibadətdə nə mənə.
Elm almağa dünyayı yapıb xaliqi yekta,
Elm olmasa, xəlq olmaz idi Adəmi-Həvva* [171, s.3].

“İrşad”ın təqdim etdiyi ədəbi-bədii nümunələrin əksəriyyətində yalnız xalqın başına gətirilən bəlalar əks olunmur, həm də problemlərin səbəbləri araşdırılır, çıxış yolları aranır. Nəticədə, ilk çarəni yenə xalqın maariflənməsində görürdülər. Ə.Ağaoğlu “Bizə nə lazımdır” başlıqlı silsilə məqalələrindən birində “dünyada cümlə tayifənin diriliyinin, səadətinin” bu üç şeyin – elm, məktəb və həmiyyətin vasitəsilə həyata keçdiyini bildirirdi: “İllərcə biz diyoruz ki, gərək elmə, məktəbə və həmiyyətə kuşiş edək; amma bu sözlərin, bu halların heç bir nəticəsi görünmüyor; genə biz qədim qaidə üzrə, elmsiz, məktəbsiz və həmiyyətsiz qalırız.

Səbəb nədir?” [4, s.1].

Səbəb, daha doğrusu, səbəblər haqqında “İrşad”ın müxtəlif janrlarda dərc edilən, fərqli müəlliflərə məxsus yazılarında bəhs olunmuşdur. Həmin yazılar bir daha təsdiq edir ki, çarizmin müstəmləkəsi altında yaşayan xalqlara eyni münasibət bəsləməməsi, tərəfkeşliyi özünü bütün sahələrdə göstərmişdi. Türk milləti qonşu gürcülərdən və ermənilərdən belə təhsilin səviyyəsinə görə geri qalmışdı. Çünki elm, savad insana dünyanın işlərindən baş çıxarmağı, haqqı nahaqdan seçməyi, öz hüquqlarını anlamağı və bu yolda mübarizə aparmağı öyrədir. Çar hökuməti imperiyanın təbəəliyində olan türk əhalisinin maariflənməsinin qarşısına bu səbəblərdən sədd çəkməyə çalışırdı. Problem məktəblərimizin sayının azlığı ilə də bitmirdi. Bütövlükdə mövcud təhsil sistemi qüsurlu idi.

Nöqsanlara barışmaz münasibət nümayiş etdirən, millətin nicatını savadlanmasında görən, bunu əminliklə diqqətə çatdıran irşadçıların bir istəkləri də bu idi: yalnız oğlan uşaqları deyil, qızlar da məktəbə cəlb olunsunlar. Çünki övlada tərbiyə verən, onu vətəndaş kimi yetişdirərək cəmiyyətə bəxş edən anadır. Müsəlman uşaqlarının tərbiyəsinin “çox yaman halda olmağı” barədə qəzetlərimizdə dəfələrlə yazıldığını xatırladan N.Nərimanov uşaqların ibtidai tərbiyəsinin anaların öhdəsində olduğu unu, bu biçarələrin isə ev işlərindən başqa bir şey bilmədiklərini qeyd edirdi. Onun fikrincə, bədənə lazım olan kimi ağıla və ruha yem lazımdır: *“Mədəniyyəti, məlumatı olmayan ana uşağın ağına və ruhuna nə tövr sığal verə bilər? Hal-hazırda bu bir böyük məsələdir ki, hamı işlərimizi çətinləşdirir. Hay din İslam zəifləşir! Hay millət nadanlıqda qalıb çürüyür deyib bağırmaqla bir şey olmaz... Tərbiyə, mədəniyyət və tərəqqi yolu təbii olmaq üçün bu məsələyə artıq diqqət etməlidir”* [183, s.4]. O, məktəblərin çoxluğunun gələcəkdə millətin böyük xoşbəxtliyinə səbəb olacağını yazırdı.

Məlumdur ki, böyük maarifçi, milli mətbuatımızın təməlini qoyan H.Zərdabinin vəfatı xəbəri Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları tərəfindən böyük kədərlə qarşılanmışdı. M.Ə.Sabir öz hüznünü “Ənin” adlı şeiri ilə belə ifadə etmişdi:

Uçdun, ey ruhi-pürfütuhi-Həsən!

*Uçuşun iztirari-təndənmi?
Qoca bülbül, niyə sovuldun sən?
Ya səfa bulmadın çəməndənmi?*

*...Ey Əkinçi, məzariatında
Bulmadınsa səmər həyatında,
İştə həngə meyi-məmatında
Bu tənəbbüt deyil Həsəndənmi? [50, s.3].*

H.Zərdabinin dəfn mərasimindəki çıxışında M.Ə.Rəsulzadə də xalqın maariflənməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmişdi: *“Bizdə rəis yoxdur. Bizim rəislərimiz cəmaəti bu cəlladların əlindən qurtarmalıdır. Bu xilaslıq da camaətin öz əli ilə gərək olsun. Başqa bir yol yoxdur. Camaət özü-öz azadlığına gərək çalışsın. Rəislərə yalvarmaq, onlardan mərhəmət istəməklə onun halına heç bir fayda olamaz.*

...Dəyər ki, camaət öz həqq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsin, o zaman heç kəs onu sıxıntı altında saxlaya bilməz.

Camaəti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? – maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə camaət özünün nə olduğunu və nə edəcəyini qana bilər” [152, s.1].

“İrşad”ın müəllifləri ictimai-sosial problemlərin həllində yalnız məktəblərin, təhsilin deyil, həm də mətbuatın rolunu yüksək dəyərləndirirdilər. İ.T.Musayev “Molla Nəsrəddin”ə” adlı şeirində “Molla”ya belə şikayətlənirdi:

*Jurnal-qəzetəylə gör ayıldı hamı millət,
Səd-heyf nəsib olmadı İslama bu nemət.
İrfanə əgər göstərə hər tayifə rəğbət,
Hər yanda ola yüz dutacaq onlara dövlət.
Bizlərlə işi olmadı irfanın, a Molla
Çəkdik ələmi-dərdini dünyanın, a Molla [169, s.4].*

“İrşad”ın nəşrinin ilk ilində, üçüncü sayında Ə.S.M. imzası ilə dərc olunmuş “Vaqəə (Yuxu)” əsərində isə bir demokratik mətbu orqanın millət üçün nə qədər

əhəmiyyətli olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Hekayə belə maraqlı təsvirlə başlayır: *“Gözümü açıb özümü bir qaranlıq yerdə gördüm. Gözlərimə nə qədər səy etdim isə nurdan bir nişanə görə bilmədim. Qalxdım ayağa və əllərimi kor kimi qabaqə verib ayaqlarımə güc verdim. Bir müddət bu tövr gəzdim və lakin nə bir qapu tapdım və nə də əlimə bir şey dəgdi. Ancaq ayaqlarımın altı topraq olduğunu hiss edirdim. Diyanıb qulaq verdim, bəlkə bir səs eşidəm və lakin ürəgimin tıppılısından başqa bir şey eşidə bilmədim. Canımı xof aldı. Bədənimə lərzə düşdü. Ayaqlarım, əllərim başladı əsməgə. Biixtiyar çökdüm yerə və bildiyim duaları qəlbimdən keçirdim... Bir az ürəgim toxtadı və gözlərim zülmətə ögrəşib ətrafımdakı əşyanı seçməgə qadir oldum”* [55, s.2].

Əvvəla, hekayə qəhrəmanının təsvir etdiyi qaranlığa diqqət yetirək. Bu, dövrün böyük vətənpərvərlərinin bir çoxunun yazılarında göstərdikləri, millətin gələcəyinə gedən yolunu qərq etmiş zülmətdir. Cəlil Məmmədquluzadə bu qaranlığı belə təsvir edirdi: *“Gözümü açıb dünyanı qaranlıq gördüm”* [151, s.95]. F.Köçərli geniş müzakirələrin mövzusunə çevrilmiş məqaləsinə verdiyi adda – *“Qaranlıqda qalanlarımız”* da məhz həmin qaranlıqdan bəhs edirdi.

“İrşad”ın ilk sayında verilmiş “Qəzetəmizin məsləki (Yolu)”nda yumruqlar sayəsində yuxuya gedib uzun illər qaranlıq mağarada qalmış bir toplumun oyanıb karvanı getmiş görürək öz aqibətini düşündüyündən bəhs edilir. “Vaqəə (Yuxu)”nun qəhrəmanı isə zülmət içərisində çıxış yolu axtarırdı. Elə bir məkana yetişdi ki, orada olanların hamısı sükunətdə idi. Çoban, ağaclarda quşlar, yerdə heyvanlar hərəkətsizdi. Daha sonra rast gəldiyi səhra papaqlı, əmmaməli, fəsli adamlarla dolu idi, lakin onların da hamısı yatmışdı. Oyatmaq fikrinə düşsə də, buna nail ola bilmədi. Bu sükunət dolu həyatın, zülmətxanənin hara olduğunu düşünən hekayənin qəhrəmanı, nəhayət, qara mərmərdən hazırlanmış üçguşəli sərdabəni görüb divarında gümüş suyu ilə yazılanları oxudu: *“Bu məkanın adı “Cəhalət quyusu”dur, bu tayifənin adı “tatar” və bu yuxunun adı “Qəflət yuxusu”dur”* [55, s.2].

“Cəhalət quyusu”ndan çıxış yolu axtaran əsərin qəhrəmanı meydanın ortasında bir daş sütunun yanına getdi. O sütundə 72 yolun surəti çəkilmişdi:

“...bir əl surəti barmaqilə bir yolə işarə edirdi” [55, s.2]. Əsərin qəhrəmanı yuxuda həmin işarələri tutub getməyə başladı. Yolboyu qarşısına çıxan hərflərin köməyi ilə gəlib bir qapıya çıxdı: *“...əvvəl qapudə mənə yol göstərən hərflər bir yerə cəm olub, bu söz yazılmış idi: “İrşad”. Əlimi qapunun dəstəsindən dutub uca səs ilə “İrşad” deyib qapunu çəkdim. Qapu açılcaq aləmi tənəvvür edən heyvanətə, nəbatətə həyat verən gün qızıl uclarını saçdı gözlərimə. Dərhal yuxudan oyandım, gördüm gün pəncərədən düşüb otaqə və qəzet paylıyan uca səslə qışqurur: “İrşad”, “İrşad”, tazə qəzet!”* [55, s.2].

Hekayədəki 72 rəqəmi 72 millətin olduğuna işarədir. Zülmətdən qurtuluş, cəhalətdən xilas yolu axtaran müəllif bu yolu ona, yəni, əslində, bütün xalqa yeni fəaliyyətə başlayan, adı ilə də bu vəzifəni üzərinə götürdüyünü açıqlayan “İrşad”ın göstərəcəyinə işarə edirdi. Qəzetin sonrakı nəşrləri təsdiq etdi ki, müəllif yanılmamışdır. Bütün fəaliyyəti boyunca “İrşad” milləti işıqlı gələcəyə apararı doğru yolu göstərdi.

Əsərdə “cəhalət quyusu” Azərbaycan, oranın sakini tatar, yəni türkdür. Məlumdur ki, tatar Çar Rusiyası dövründə türk millətini aşağılamaq, cahil olduqlarını, geridə qaldıqlarını üzlərinə vurmaq üçün işlədilir.

“Ə.S.M.” gizli imzasının kimə məxsus olmasına gəlincə, S.S.Axundov məqalələrindən birində “İrşad” qəzetinin açılması münasibətilə orada “Yuxu” ünvanlı xəyali hekayə yazdığını bildirmişdir: *“Mollalar bu hekayədə əqidə pozğunluğu görürdülər. Onlar, ancaq şəriət insanlara nicat verib, işıqlığa çıxarır, deyə məni tənqid və təfkiyə başladılar. Digər “Qonaqlıq” hekayəm də ağaların, Bakı milyonerlərinin, ruhanilər, alimlər və hərbi məmurların xoşuna gəlməmişdi, çünki orada mən kəndli və işçi tərəfini saxlamışdım”* [24, s.5]. “Ə.S.M.” imzasından S.S.Axundovun istifadə etməsi barədə başqa mənbələrdə məlumatlara rast gəlmədik. Lakin özünün yazdıqlarını, eləcə də hekayənin dil və üslubunu nəzərdə alaraq ədibin bu fikri ilə razılaşmalı oluruq.

Tədqiqatçı Nadir Vəlixanovun fikrincə, S.S.Axundovun əsəri “xəyali hekayə” adlandırmasının izahı belədir: *“Xəyali” dedikdə o, hekayənin üslubunda romantika çalarını diqqət mərkəzinə çəkir*” [221, s.95].

Nəzərə çatdıraq ki, S.S.Axundovun “Qonaqlıq” adı ilə bəhs etdiyi hekayə də ilk dəfə “İrşad”da “Bəhs” [129, s.3] adı ilə dərc olunmuşdu. 1936-cı ildə nəşr olunan S.S.Axundovun əsərlərinin külliyyatına isə hekayə “Qonaqlıq” adı ilə daxil edilmişdir. Əsərlə tanışlıqdan sonra N.Vəlixanovun bu fikirlərinə haqq qazandırmamaq mümkün deyil: *“Bəhs” sərəlvhəsi hekayənin ideya və məzmununa daha uyğundur. Çünki əsərdə əsas məsələ imtiyazlı şəxslərin verdikləri qonaqlıq deyil, onların mühüm ictimai-siyasi problem barədə etdikləri mübahisədir*” [221, s.94].

Təqdirəlayiqdir ki, qabaqcıl dünya təcrübəsindən çıxış edən Azərbaycan ziyalıları bir sıra məsələlərdə daim həmrəy idilər. Bunlardan biri mətbuatsız xalqı irəli aparmağın mümkünsüzlüyü idi. Ona görə yeni qəzet və jurnalların fəaliyyətə başlamasını, eləcə də kitabların nəşrini alqışlayır, təbliğ edirdilər. Ö.F.Nemanzadə “İrşad” qəzetində mətbuatın rolunu belə dəyərləndirirdi: *“Millətlərin dərəcəyi-tərəqqiləri məhz bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatlarıdır. Hansı məmləkətdə çoxlu nəfli, davamlı və nüfuzlu mətbuat varsa, ən mütərəqqi və mədəni məmləkət də orasıdır.*

Mətbuatı olmayan millətin mövcudiyyəti-istiqlalı qətiyyəni yoxdur.

Mətbuatı olmayan millətin nə məhəbbəti-vətəniyyəsi, nə qeyrəti-milliyə və insaniyyəsi və nə də idareyi-məşrutəsi ola bilər” [177, s.2].

Baş verən inqilabi hərəkət, siyasi iğtişələr, milli münaqişə nəticəsində cəmiyyətdəki sükutun, süstlüyün pozulduğu vaxtda yeni düşüncə tərzinin, yeni ədəbi meyllərin formalaşması müşahidə olunurdu ki, nəşr olunan mətbu orqanların bu məsələlərdə təsiri və rolu danılmaz idi. XX əsrin ilk on illiyində mətbuat orqanlarının gündən-günə artması ədəbiyyatın inkişafına təkan verirdi. M.Ə.Rəsulzadə “Dəbistan” adlı məqaləsində Qafqazda müsəlman uşaqları üçün yeganə uşaq jurnalının da maddi çətinliklər çəkdiyinə təəssüflənir, onu qorumağa çağırır, bildirirdi ki, *“...ildə 4 manat nə puldur müzaiqə edib “Dəbistan” kimi uşaqlarımızı Hüseyin Kürd və Şiruyə kimi əclaf nağıllardan qurtaran üsuli-təlim və tərbiyə üzrə təlif edilən kudəki-fəhimanə hekayət və nisari tərbiyə bəxşadan məhrum edək!!”* [188, s.3].

M.Ə.Rəsulzadə daha bir mətbu orqanın nəşrə başlaması xəbərindən doğan sevincini isə belə ifadə edirdi: *“İstibdadın üfûqü əhatə edən dağları arxasından hürriyyət şəfəqi göründükcə qəzetələr, jurnallar da çoxlaşmağa başlayır. İnqilab buludlarından səpilən hürriyyət yağmurları göbələk yağışına misal olaraq, bir çox qəzetələrin birdən-birə meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ədəbiyyatımız, maarifimiz bollaşmağa başladı”* [200, s.3-4].

Qəzet və jurnalların sayının artmasına sevinən irşadçılar xalqa xidmət yolunu tutmayanları, milli maraqları əks etdirməyənləri tənqid hədəfinə çevirməyi də unutmurdular. Ü.Hacıbəyli felyetonlarından birində bu məsələlərə özünəməxsus şəkildə münasibət bildirirdi: *“Qəzetələrimizin müştəriləri azdırsa da özləri getdikcə çoxalmaqdadır. Əlhasil tək bir Bakı şəhəri üç qəzetə verməkdədir. ...Lakin ...“çoxluq” sözünə dair türkün bir “sensorsuz” məsəli vardır (“sensorsuz” sözünü mən “əz bərayi xali-nəbudən mərasilə” dedim. Özüm yaxşı biliyorum ki, hökumətə müxalif sözlərdən savayı ağıza gələn sözü sensor buraxar və buraxır da). Görünür ki, bəzi qəzetələrimiz bu zərbülməsəli isbat etmək istiyorlar. Böylə ki, o qəzetələrdən yavaş-yavaş “xuliqanlıq” iyi gəlməkdədir... “Nur” ilə “Bəyanül-Həqq”in acığı tutmasın”* [75, s.4].

“İrşad”ın dövründə çarizmin təbəəliyində olan xalqlar arasında ayrı-seçkilik etməsi mətbuat orqanlarının sayında da açıq-aydın nəzərə çarpırdı. Həmçinin maddi çətinliklər, oxucu azlığı mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafına maneələr yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadə bu aktual məsələlərdən yazırdı: *“Müsənnif görürsə ki, oxucu var, onun zəhmətləri hədəyə getmiyor, o surətdə həvəsə gəlib, daha böyük iqdaminə girişib, daha yaxşı əsərlər meydana çıxaracaqdır.*

Qardaşlar! Rusiya inqilabının meyvəsi olan bir az da olsa, bu hürriyyət ayyamından istifadə edib ədəbiyyatımızı irəlilətməliyiz ki, bu da, ancaq bir az cibə zərbə vurmaq ilə olur. İştə iqdam, qardaşlar, iqdam!!” [198, s.4].

“İrşad”ın səhifələrində yalnız bu qəzetin deyil, ümumilikdə o illərdə Azərbaycan mətbuatının vəziyyətini, qarşılaşdığı problemləri aydın şəkildə təsəvvür etməyimizə imkan yaradan bir sıra əsərə yer verilmişdir. Tədqiqatçı A.Bayramoğlu (Məmmədov) “Bircə günün hekayəti, yaxud M.M.Axundov

jurnalistika haqqında” adlı məqaləsində Mirzə Məhəmməd Axundovun “Hatif” imzası ilə dərc olunmuş çox maraqlı bir əsərini təqdim və təhlil etmişdir. Bu hekayətin qəhrəmanları, baş verənlər “İrşad”a, irşadçılara yaxşı tanışdı. Daha dəqiqi, bu qəzetin redaksiyasının bir günü əsərdə təsvir edilmişdi. Hadisələrin mərkəzində “İrşad”ın müdiri Əhməd bəy dayanır. Onun iş otağına gəlmiş cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə məxsus insanların – axundların, zavod, mədən və fabriklərin sahiblərinin, milyonçuların, qoçuların və başqalarının danışmaları, redaktordan xahiş və ya tələbləri A.Bayramoğlunun yazdığı kimi: “...*hər birinin subyektiv maraqlarını ifadə etməklə, sosial mövqelərinə, peşə xarakterlərinə uyğundur – biri yumşaq, biri amirənə, biri qaba və digəri inzibati hədə və təhdid ruhludur. ...Bütün bunlar – qəzet redaktorunun, jurnalistin bir gününün hekayəti M.M.Axundovun əsərində obrazlı şəkildə, sənətkarlıqla, canlı, oynaq və koloritli dillə təsvir edilir. Bununla yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlunun timsalında vətənin abadlığı, xalqın firavanlığı, millətin tərəqqi və istiqlalını naminə çalışaraq, hər cür təhdid, töhmət, hədə-qorxuya sinə gərrib əməlinə dönməyən əsl vətəndaş, jurnalist-redaktor obrazı yaradılmışdır*” [35, s.48].

Soydaşlarının mətbuatın dəyərini bilməmələri irşadçılara ağır təsir göstərirdi. “İrşad”ın bədii nümunələrində bu mövzuya vaxtaşırı müraciət olunurdu. İ.T.Musayev “Həyat”dan sonra “İrşad”ın bağlana biləcəyi narahatlığını belə ifadə edirdi:

*Gerçəkdə “Həyat” olardı vasili-rəhmət,
“İrşad” ə də olsun ola bu hanilə qismət.
Qoy özgələri etsin qəzetə, jurnalə rəğbət,
Bimərifət olmaq olamaz bizlərə diqqət.
Əşar yazıb çox da qırıldıatma, a Molla,
Şəkl ilə müsəlmanları aldatma, a Molla* [171, s.4].

“İrşad”la demokratik ruhlu qəzet və jurnallar arasında dost, həmkar münasibətləri mövcud idi. Millətini düşünən ziyalıların yaratdıqları mətbuat orqanları hətta hansısa məqamlarda uzlaşmasalar da, millət, vətən naminə ortaq mövqedən çıxış edirdilər. “İrşad” qəzeti ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı da bir-

birinin varlığına sevinir, birinin başının üstünü təhlükə alanda, Çar Senzura İdarəsi, eləcə də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən maneələr törədiləndə digəri onu müdafiəyə qalxırdı.

“İrşad”da dərc olunmuş bir sıra poeziya nümunəsində diqqətimizi çəkən “Molla”, “Molla əmi” müraciətlərinə gələk. Ümumiyyətlə, o dövrdə Azərbaycan poeziyasında “Molla”, “Molla əmi” surəti yaranmışdı. Belə şeirlər bəzən ayrı-ayrı molla-nəsrəddinçilərə ünvanlansa da, onlarda çox zaman, əsasən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının özü nəzərdə tutulurdu. Şairlər onları narahat edən problemləri, oxucularına çatdırmaq istədikləri çox mətləbləri “Molla”ya, “Molla əmi”yə üz tutaraq qələmə alırdılar. Qəzetin rəhbərliyi, yaradıcı heyəti bununla “Molla Nəsrəddin” yolunu, M.Ə.Sabir dəstxətini alqışladıqlarını, tənqidi-realist ədəbiyyatın, satirik mətbuatın inkişafına böyük önəm verdiklərini diqqətə çatdırırdı.

“İrşad”ın müxtəlif saylarında “Molla Nəsrəddin”ə” adlı, yaxud “Molla”, “Molla əmi” müraciətli onlarla şeir dərc edilmişdir. Müəllifləri arasında İbrahim Tahir Musayev, Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə, Saleh Zöhrabbəyov, Çakər, Mustafa Behbudov, Əbdülqafur Əfəndizadə Göğçayi Əlmütəxəllis Bifaiz, Hüseyn Tahirzadə Sisyani və başqaları olan həmin poeziya nümunələrində ictimai, siyasi, sosial, mədəni sahələrdə kök atmış problemləri bəzən kəskin şəkildə, bəzən isə “Molla Nəsrəddin”sayaqı dolayısı yolla, satirik dillə, gülə-gülə tənqid edirdilər. İ.T.Musayev də bu şeirində tənqidin “Molla Nəsrəddin” yolunu seçmiş, fikirlərini birbaşa yazmaq, milləti savadlanmağa, elmi olmağa, öz hüquqlarını anlamağa səsləmək əvəzinə “Molla”ya “irad” tutmuşdu:

Qoy milləti-İslam səfəhanə dolansın,

Elmilə görüb özgələri könlü bulansın,

Din qardaşı hər yerdə çapılsın və talansın,

Dam-daşı cəfakarın əlində oda yansın.

Əşar yazıb çox da qırıldıatma, a Molla,

Şəkl ilə müsəlmanları aldatma, a Molla [171, s.4].

Müəllif bir çox mətləblərə toxunur, maarifsizliyin, elmsizliyin meydanını

genişləndirdiyi, eyni zamanda, dini savadsızlığın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə “İslama yaraşmaz”, “Nə elm, nə məktəb, nə mədrəsə, nə sənət” düşüncəsi ilə təhsilə xor baxanlara, “Divarə ola arpa yeritmək bizə adət” fikri ilə duaya-caduya aludə olanlara, “Evdə olan övrətdə nə ləzzət, nə tamaşa”, deyə “madam”larla aşinalıq edənlərə “haqq qazandırır”, “Qalsın əli qoynunda yaman günlərə millət” deyərək sözdə millətin dərdlərinə etinasızlıq göstərir, əslində, soydaşlarının başlarına gətirilən bəlalara biganə yanaşmaqla özlərinə düşmənlərindən az zərbə vurmadıqlarına yanırıdı.

“İrşad”da şairlər “Molla” ilə ən çox nə barədə dərdləşir, ona nədən şikayətlənirdilər? Millətin tərəqqisinə əngəl olan bütün məsələlər bu cür əsərlərin mövzusunda çevrilə bilərdi. İrşadçılar əmin idilər ki, milli birliyə nail olmadıqca millətin ayaqlarında zəncirə çevrilmiş, onu irəliləməyə qoymayan nöqsanlardan, problemlərdən qurtuluş mümkünsüzdür.

M.Hadi də XX əsrin əvvəllərində, xalqların sanki qəflət yuxusundan oyanaraq çar mütləqiyyətindən öz hüquqlarını tələb etməyə başladıkları dövəndə soydaşlarının çoxunun nələr baş verdiyini anlamaq iqtidarında olmadığına təəssüflənirdi. Şair “Molla”ya doğma xalqını “hala layiqi-hürriyyət” hesab etməməsinin səbəblərini açıqlayırdı:

*Zənn etmə bizi qabili-ülviyyət, a Molla,
Hala degiliz layiqi-hürriyyət, a Molla,
Xasiyyət olub millətə əbdiyyət, a Molla,
Bizlərdə geri getməgə var niyyət, a Molla,
Məhkumluq olubdur bizə mahiyyət, a Molla,
Hürriyyətə var bizdə böyük nifrət, a Molla [140, s.3].*

M.Hadini “*iyirminci əsrin başlanğıcında yeni məzmunlu milli ideologiyanın formalaşması istiqamətində ardıcıl iş aparan, ictimai fikri epoxal bir yüksəkliyə çatdıran şəxsiyyətlərdən*” biri hesab edən araşdırıcı Vəli Osmanlı haqlı olaraq yazır ki, “*...dövrün ədəbiyyatına “Hürriyyət” yeni əsrə – XX əsrə bəslənən ümidlərin, arzuların qanadlarında gəlmişdi. Bəlkə büna görə o, daim arzuludur, xəyalidir. Arzu şəklində də azadlıq sözünün bu romantik sinonimi poeziya dilinə*

daxil olmuşdur” [187, c.1, s.128].

İ.T.Musayev soydaşlarının cahillikləri üzündən nəinki öz azadlıqlarını, müstəqilliklərini düşünmədiklərini, hətta əllərinə imkan düşərsə, bütün bəşəriyyəti hürriyyətdən məhrum etməyə hazır olduqlarını təəssüfkarışıq qınaqla bildirirdi:

*Şayəd gələcək olsa, yədi-qüdrətimizdən,
Hirriyyəti imha edəriz fikri-bəşərdən,
Tabəndədir afaqə sübhi-hünərdən,
Bilməm niyə nifrət edəriz nuri-səhərdən?
Biz düşməni-xurşidi-ziyadariz, a Molla,
Xabideyi-ağuşı-şəbi-tariz, a Molla [173, s.4].*

“Molla Nəsrəddin” adlı şeirində Əbdülqafur Əfəndizadə Gögçayi Əlmütəxəllis Bifaiz milli birliyin olmamasının böyük faciələrə, şeytan əməllərinə yol açmasından “Molla Nəsrəddin”sayağı gileylənirdi. Şair “Molla”nı xalqın eyiblərini, nöqsanlarını açıb dediyinə, soydaşlarını elmə, təhsilə dəvət etdiyinə, yalançı mollaların iç üzünü açıb göstərdiyinə görə “qınayır”, ona “nəsihət” verirdi:

*Millət düşübən gər yanə odlarə nə borcun,
Millət qırılıb axırı qurtarə nə borcun,
Millət yol azub qalsa da avarə nə borcun,
Millət ola möhtac gər ağyarə nə borcun,
Sənsən genə vallahi yüzi qarə, a Molla,
Pis dersəm, əgər dut qulağımdan, yerə zolla [41, s.3].*

Qeyd edək ki, “İrşad”da şairlər “Molla” ilə həmişə şikayət, dərd və gileylərini bölüşür, bəzən ona sevgilərini, dərin hörmət və rəğbətlərini də ifadə edirdilər. Saleh Zöhrabbəyov da “Molla”nın mərifətlərini təqdir edir, xalq üçün gərəkli olduğunu diqqətə çatdırırdı:

*Hər məhlə, hər məclisə zinətsən, a Molla,
Başdan-ayağa elmi ilə hikmətsən, a Molla.
Hər dəmdə sənin şəklini görəcəm oluram şad,
Hər eyb, qüsurum nə ki var, eləyirəm yad.
Yaz, qorxma, Gilan milləti qəmdən elə azad,*

Bu yolda Xudavənd özü olsun sənə imdad.

Sən millət üçün xeyli qənimətsən, a Molla,

Başdan-ayağa hümməti-qeyrətsən, a Molla [227, s.3].

“İrşad”ın “Molla Nəsrəddin”ə başlıqlı, “Molla”, “Molla əmi” müraciətli şeirlərinin hamısı satirik üslubda deyildir. Bu əsərlərdə ümummilləti dərslər, problemlər bəzən “Molla Nəsrəddin”sayaq tənqidi-satirik, bəzən isə İ.T.Musayevin “Molla Nəsrəddin”ə” şeirində olduğu kimi realist üslubda qələmə alınır:

Millət necə gör bir-birini qırdı, qutardı,

Elmilə hamı mənzili-məqsudinə vardı,

Biz gərmi-cədəl, özgələri bəhrə apardı,

Cəlb elədilər var yoxumuz hər nə ki vardı.

Həmvarə verib özgələrə bac, a Molla,

Qaldıq necə gör düşməyə möhtac, a Molla [168, s.4].

“İrşad” ayrı-seçkilik qoymadan həm dövrünün məşhur, həm də az tanınan, yaxud ədəbi mühitdə adı heç bəlli olmayan müəlliflərin əsərlərini dərc edirdi. Artıq o dövrdə ədəbi məktəb yaratmış M.Ə.Sabirə gəlincə, ümumiyyətlə, Azərbaycanın ötən əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən əksər mətbuat orqanlarına onun təsiri danılmazdır. “İrşad”la M.Ə.Sabirin arasında isə xüsusi münasibət olmuşdur. Onun adı “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı olsa da, bu qəzetin fəaliyyətində M.Ə.Sabirin xidmətləri böyükdür.

M.Ə.Sabir yaradıcılığında süjet və mövzu rəngarəngliyinin, zənginliyinin onun həyatı yaxşı bildiyindən irəli gəldiyini diqqətə çatdıran ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndan yazırdı: *“Bu süjetlərin tematik dairəsi nə qədər geniş olsa da, ideya istiqamətində bir vəhdət nəzərə çarpır; köhnə dünyanı yıxmaq, onun yerində yeni və gözəl bir dünya qurmaq qayəsi yüzlərcə süjeti birləşdirir, vahid, möhkəm monolit süjetin qollarını yaradır”* [109, c.1, s.9] .

Zəmanəsinin ən istedadlı satirik şairləri sırasında birinci yerdə dayanan M.Ə.Sabir yaradıcılığı, şeiriyəti ilə satirik şeirdə mübarizlik duyğusu yeni çalarlarda, fərqli, dəstxətdə oxucuya təqdim olunurdu. Şairin “İrşad”da yer verilən şeirləri haqqında da deməliyik ki, poetik yaradıcılığında satirik üsluba sadıq

qalaraq cəmiyyətin inkişafına mane olan mənfi tipləri tənqid atəşinə tutmuşdu. “Mirat” təxəllüsü ilə verilən “Nəfsin qərəzi, əqlin mərəzi” adlı şeirində o, tamahının quluna çevrilən, bu yolda bütün dəyərlərdən keçməyə, millətini, ailəsini, mənliyini qurban verməyə hazır olan tipin nəfsi ilə “dərdləşməsi”ni qələmə alırdı:

*Bir şəxsin olsa əqli əgər min mənim qədər –
Heç olmaram riza ola təhsin mənim qədər!
Görsəm ki, xəlv edir onu təyin mənim qədər,
Bir hiylə eylərəm, edəməz cin mənim qədər...
Sanma ki, məkrü hiylədə nöqsanın eylərəm,
Məndən əmin ol, aləmi qurbanın eylərəm!* [156, s.4].

Şair özlərini millətin rəhbəri, başbiləni sayaraq hər kəsi tabeliyində saxlamaqdan zövq alanları, şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutanları, savadlı gənclərə mane olmaqdan çəkinməyənləri ifşa edirdi:

*Bir iş ki, xeyrim olmasa, əncamə vermərəm,
Min çılpaq olsa da, birinə camə vermərəm,
Öz şənü cahımı bütün İslamə vermərəm,
Dərdi-vətənlə mən səni talanə vermərəm,
Əhli-diyari zülm ilə giryanın eylərəm,
Məndən əmin ol, aləmi qurbanın eylərəm!* [156, s.4].

Şairin “Mirat” imzası ilə dərc etdirdiyi başqa bir əsərinin – “Xəsisin heyfi, varisin keyfi” adlı şeirinin qəhrəmanı isə malına, puluna düşkün bir xəsisdir. O:

*Əhli aləm arayıb axtarır, ey can, səni,
Hərə bir növ qılır dərdinə dərman səni,
Bir para şəxs eləyər mayeyi-ehsan səni,
Qədrini bilməz, edir millətə qurban səni;
Aşiqəm mən sənə, ancaq olasan munisi-can,
Biəbi əntə və ümmi sənə canım qurban!* [155, s.4].

– deyərək var-dövlətini nəinki başqalarına, heç özünə də qıymır. Xəsis bilir ki, bu dünyadan gedəndə malını, pulunu özü ilə aparmayacaq. Ondən sonra varidatını varisləri sağa-sola səpələyərək xərcələyəcəklər. Xəsis ən çox yandıran da budur. Ona

görə kədərlə deyir:

*...Ah, səd ah, gedər ruhi-rəvanım dərəkə,
Mollalar hazır olur dəfnimə əldə çərəkə,
Səni varislərimə eyləyər onlar tərəkə,
Eşidən olsa, görər kim, çıxır ahım fələkə,
Baxaram qəbrdə həsrətlə, xəsarətlə, əman!
Biəbi əntə və ümmi sənə canım qurban! [155, s.4].*

Qeyd etdiyimiz kimi, “İrşad”da M.Ə.Sabirin yalnız satirik şeirləri dərc olunmurdu. Bu qəzetdə şairin müxtəlif imzalarla tənqidi-realist əsərlərinə də yer verilirdi. Onun “Ey müsibətzədə dindəşlarım, etdikcə nəzər” növhəsi isə Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə imzası ilə A.Səhhətin Mərhum Hacı Məcid əfəndinin vəfatına dair məqaləsinin içərisində verilmişdir.

*Ey müsibətzədə dindəşlarım, etdikcə nəzər,
Görürəm mən sizi bir başqa müsibətdə bu gün! [29, s.2]*

beyti ilə başlanan növhədə şair Hacı Məcid əfəndinin vəfatını xalq üçün böyük itki sayır, onun xeyirxah əməllərini yada salırdı:

*Hardasan, ey pədəri-mənəviyi-əhli-vətən?
Vətən övladı yanır atəşi-firqətdə bu gün!
Əbədi hicrinə tabavəri-qəm bulmaz idik,
Etməsəydi xələfin cəlvə niyabətdə bu gün!
Mustəfa hörməti-zişəninə ya rəbbi-məcid,
Ruhunu eylə duagu bizə cənnətdə bu gün! [29, s.2].*

M.Ə.Sabirin “Növheyi-milli” və “Təhəssür” adlı şeirlərinin tənqid hədəfində özlərini əməlisaleh adam kimi göstərən, İslam dini, Quran adından danışan, lakin dini qaydalara riayət etməyənlərdir. Sabir göstərirdi ki, belələri xeyirləri naminə haqqı, həqiqəti, ədaləti danır, xalqın savadsızlığından, cahilliyindən, hüququnu bilməməsindən faydalanırlar. Şair fikirlərinin daha tutarlı səslənməsi üçün İslam dinindən və Qurandan misal gətirirdi. “Ə.Sabir Tahirzadə” imzası ilə dərc olunan “Növheyi-milli” adlı şeirində insanlıq üçün ibrətamiz olan İmam Hüseyin [ə] və onun tərəfdarlarının mübarizəsini xatırladırdı:

*Kim xidmət etdi, ey dil, İslamə, ittihadə?
Kim keçdi başü candan bu məsləki-vəfadə?
Məzlumi-Kərbəlanı gör, dəşti-Neynəvadə,
Xiyyəti təbarın etdi bəzli-tifaqi-millət!” [52, s.4].*

Professor A.Bayramoğlu (Məmmədov) qeyd edir ki, şair-mütəfəkkirin fikrincə, şəhadət yoluna davam edən İmam Hüseyin (ə) və onun məsləkdaşları yalnız din deyil, həm də vətən və millət şəhidləridir: *“Ona görə də millət, vətən və islam imanını daxillərində, mənəviyyatlarında bütövləşdirən İmam Hüseyin (ə) və onun məsləkdaşları şəhadət yolundan geri dönməmişlər. “Növheyi-milli” şeirində də Sabir millət, vətən və islam imanının bütövlüyündən çıxış etmişdir. O, bu şeirində yazırdı ki, Quran müsəlman xalqları arasında bir ittihad olarkən əksəriyyətimiz buna əməl etmirik. Halbuki islam yarandığı gündən insanlar arasında qardaşlığa, barışa, müasirləşməyə, elmə və təhsilə xidmət etmişdir. Ancaq çox keçmədi ki, Yezid ibn Müaviyə kimiləri tapıldı ki, müsəlman xalqları arasında nifaqa səbəb oldular” [36, s.124].*

“Növheyi-milli” əsəri haqqında araşdırıcı Abbas Qaçayevin qənaəti isə belədir: *“Bu əsər həqiqi mənada nohə olmayıb, əksinə, milləti birliyə, ictimai-siyasi hazırlığa çağıran inqilabi ruha malikdir” [126, s.45].* A.Bayramoğlu (Məmmədov) A.Qaçayevin bu sözlərində həqiqətlə bərabər mübaliğə olduğunu, şeirdə ictimai-siyasi hazırlığa çağırışdan söhbət getmədiyini bildirir. Şair insanların dinə bağlılığını və bununla dindar camaata daha çox təsir edəcəyini nəzərə almışdı. A.Bayramoğlunun (Məmmədov) yazdığı kimi, həmin üsuldən tək Sabir yox, o dövrdə real şəraiti nəzərə alan inqilabçı-demokratların çoxu istifadə etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərirdi. Müasirləri arasında şairin şeirlərinə çox sayda nəzirələr yazılırdı. Bu bənzətmələrdə həm mövzu, üslubca, həm də dil, tərz baxımından uyğunluqlar özünü göstərirdi. M.Ə.Sabir “Təhəssür” şeirində yazırdı:

*İstənilir ittifaq, göstərilir infiraq.
Olsaydı səfa zümreyi-irfan arasında,
Qalsaydı vəfadən əsər əyan arasında,*

*Dursaydı sədaqət bəy ilə xan arasında,
Qalmazdı kədər zərrəcə insan arasında!* [154, s.3].

Elə bu əsərin dərc olunduğu “İrşad” qəzetində İ.T.Musayevin “Milli bir təranə” adlı şeirindən isə oxuyuruq:

*Bilməm bu nə gəflətdi müsəlman arasında,
Dindaşları qalmış böylə tufan arasında.
Övzə fələkdən bizi bir faciə aldı,
Şimdi üzürük biz necə gör qan arasında.*

*...Əhli-vətənə bitməz idi bunca cəfalar,
Olsaydı məhəbbət bəy ilə xan arasında.
Ağbaşlarımız ortalığa təfriqə saldı,
Həmvarə qalib səhv ilə nisyan arasında* [167, s.4].

M.Hadinin “Molla Nəsrəddin”ə” adlı şeirinin aşağıdakı misralarının üslubuna diqqət yetirək:

*Qadınları insanlığa şayanmı sanırsan?
Nisvanı da insan deyə insanmı sanırsan?
Heyvanı da insan ilə yeksanmı sanırsan?
Xatunlara azadəliyi şanmı sanırsan?
Nisvan sözün at guşeyi-nisyanə, a Molla,
Bu işləri ver bir para nadanə, a Molla* [140, s.3].

Bu şeirin “İrşad”da dərc olunmasından bir qədər əvvəl – 1907-ci il 26 may tarixində M.Ə.Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalında imzasız verilmiş “Fələ, özünü sən də bir insanmı sanırsan?” satirasından bu misraları oxuyuruq:

*...İnsan olanın cahü cəlali gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, mali gələk olsun,
Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;
Alçaq, ufacıq daxmanı samanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!* [163, s.9].

Ədəbiyyatşünas alim İslam Qəribli haqlı olaraq yazır: “Doqquz bəndlik

“Molla Nəsrəddinə” şeiri M.Hadinin üslubuna o qədər də yaxın olmayan satirik üslubdadır və tədqiqatlardan birində yazıldığı kimi, bəndlərin bəziləri, xüsusilə “Nisviyyəti insanlığa şayanmı sanırsan?” misrası ilə başlanan səkkizinci bənd vəzn və üslubca M.Ə.Sabirin bir az əvvəl (26 may 1907) “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirmiş olduğu məşhur “Fələ, özünü sən də bir insanmı sanırsan?” satirasının təsiri ilə yazılmışdır” [131, s.160-161].

M.Ə.Rəsulzadənin “İrşad”da nəşr olunmuş realist üslublu şeirlərinin qəhrəmanları, onları əhatə edən mühit də o illərin reallığını əks etdirirdi. “Qara pul” adlı şeirində müəllifin tənqid hədəfi nəfsinin əsiri olanlar, maddiyyatı mənəvi dəyərlərdən üstün tutanlardır. Müəllifi narahat edən odur ki, var-dövlət, mal-pul kimin əlindədirsə, çox zaman qərarı verən də o olur. Maddi zənginliyi mənəvi dəyərlərdən üstün tutanlar, xalqını, onun xoş günlərini, gələcək xoşbəxtliyini, azadlığını, müstəqilliyini deyil, pulunu, malını düşünənlər xeyirxah işlər görmürlər. Onları millətin balalarının təhsili maraqlandırmır. M.Ə.Rəsulzadə bəzən dünyaya hökm edən pulun cühələ, yəni cahillər əlinə düşməsinə təəssüflənirdi:

Heyf səndən qara pul, kim cühələ yoldaşısan.

Üqəllər hamı sənsiz çəkür zillət, qara pul!

Mən olsaydım əgər səy qıldım ki, müdam

Üqəllərlə qılım ülfəti söhbət, qara pul!

Səhv sən əhli-kəmal ilə olubsan düşmən,

Fani dünyaya baxıb bir elə ibrət, qara pul! [191, s.3].

M.Ə.Rəsulzadə publisistik məqalələrində olduğu kimi, “Saillərə” adlı şeirində də haqsızlığa qarşı çıxırdı. O, sailləri zülmə boyun əyməməyə çağırırdı:

Bu hal nədir, nədir bu şivən?!

Əflaka ucalmış ahu-nalən.

Bəsdir bu fəğan, bul bir aram,

Dinlə şu həqiqəti ol eymən.

Heyhat!.. İnanma, kəs ümidin,

Çün səbrinə hədd yox Vəhidin! [193, s.4].

“İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələrində başqa bir gələcək – tərəqqi etmiş vətən və

yurddaş arzusu hər zaman inamla müşayiət olunmamışdır. Müxtəlif səpkili yazılarda bəzən böyük bir kədərlə qarşılaşırıq. M.Ə.Rəsulzadənin 1908-ci ildə “İrşad”ın oxucularına təqdim etdiyi bir şeirində də belə ağırlı qüسسə duyulur:

Dünya nədir, ey qare?

– Bir zülm mücəssəmədir!

Varlıq nədir, ey fani?

Bir dərd ki, məbrimədir! [194, s.3].

– deyən böyük millət fədaisinin “məzaliyyətdə mübhəmiyyət”i, yəni zülm içində anlaşılmazlığı, ümitsizlik içində çırpıntıları fərdi duyğu və düşüncələrini əks etdirmir. Ümumiyyətlə, “İrşad”da verilmiş poetik nümunələrin əksəriyyətində sanki tək müəllifin deyil, bütöv bir millətin öncüllərinin səsi, nəfəsi duyulur.

Doğma millətin geriliyinə səbəb olan problemlərin ən böyüyünü irşadçılar özümüzdə, bizə ata-babalarımızdan irs qalan süstlük və tənbellik sayəsində hərəkət etmədiyimizdə görürdülər. Bunun əvəzində, dəstəbazlığın, qoçuluğun milləti öz içində taqətdən salmasından şikayətlənirdilər. Ö.F.Nemanzadə “Ağacı içindən qurt yiyər” adlı məqaləsində yazırdı ki, Bakının şöhrət tapan şəxsi düşmənçiliyi, dəstə davası yavaş-yavaş özgə müsəlman şəhərlərinə də keçməkdədir, ağıllı qonşularımız digər qonşuların hünər və mərifətlərini görüb-götürdükləri halda, biz müsəlmanlar harda zərərli adət varsa, onu öyrənməyə can atırıq. Müəllif təəssüflənirdi ki, hər yanda cəhalət əjdahası hakimdi, beş-on müsəlmanın olduğu yerdə belə nifaq araya girib, şəxsi düşmənçilik gözlərimizi kor edib: “*Aman Yarəbbi, nədir bizi bədbəxt və pərişan edən bu tükənməz cəhalət!*

Belə yaşamaqdan isə...

Zillətə, ömrə mürəccəhdir şərəfli bir məmat

Ümmətə lazım deyildir böylə əfsürdə həyat” [217, s.2].

İrşadçılar cəhalətə, nadanlığa, qərəzə, mövhumata, fanatizmə qarşı çıxır, müstəmləkənin yaratdığı bütün maneələrə rəğmən soydaşlarından hərəkətə keçməyi tələb edirdilər. Ö.F.Nemanzadə cəhalətlə barışmazlığını belə ifadə edirdi: “*Bu günlər, bu dəmlər şəhərlərimizi, kəndlərimizi alt-üst edən xarici zülm və istibdad az olub kimi bir də özümüz öz əlimizlə öz vücudi-milliyyətimizdə qanlı*

yaralar açırıq. Halbuki belə bir vaxtda öz aramızda olan xüsusi ədavət və nifaqı buraxıb ittihad və ittifaq gücü ilə aciz və pərişan olan müsəlman qardaşlarımızın köməyinə çatmaq bizə nəinki lazım, bəlkə də fərzeynidir, bəli!

*Cümlə gülzari-vətən məhv oldu istibdad ilə,
Bizdən istimdad edər hər zərrə bir fəryad ilə,
Keçməsin əyyamımız bihudə istimdad ilə,
Pəncələşmək müqtəzi-qəddar ilə, bidad ilə,
Zülmü istibdad dövrü, dərd və yas əyyamıdır,
Arqadaşlar, can verək, can vermənin həngamıdır.
Hər tərəfdə bir ənini-daimi cuşar ikən
Adəmin övladına layiqmi qeydü hifzi-tən.*

Heyhat! Biz də şairin zəmm etdiyi hifzi-bədən qeydi ilə yox, öz-özlərimizi, bilməm nə deyim, nələr kimi tələf edirik, öz qanımızı yenə özümüz içirik...

Ah, ay biçarə məzlum millət. Nifaq və qərəz səni nə vaxta qədər bu pərişanlıqda saxlayacaq?” [217, s.1-2].

Bir-birinə qənim kəsilənlər, malını, canını qətl edənlər, eləcə də baş verənlərə əhəmiyyətsiz məsələ kimi baxanların biganələyi irşadçıları çox təəssüfləndirirdi. Çünki vəziyyət o yerə çatmışdı ki, artıq millət və din qardaşlarının bir-birinin qanını nahaqdan axıtması kimsəni təəccübləndirmirdi. M.Ə.Rəsulzadə “Xırda-mırda”larından birində bu mövzunu belə qələmə almışdı: “*Oturub yazı yazırdım. Birdən gördüm ki, bir küy-kələk qopdu. ...Bir nəfər müsəlmanı yüyürdüüyü yerində saxladım:*

– Qardaş, o yandan gəlirsən, indi orada atışma vardı, nə olmuşdu?

– Heç, iki dəstə müsəlmanlar atışdılar, bekar işdir!

– Bəs bu tərəfə hara gedirsən?

– Bah! Görmüyorsan məhərrəmlik dəstəsi gəlir!

– Orada təəccüblü nə iş var ki, hər il gördüyümüz şeydir da!

– Bu yanda nə var, hər gün gördüyümüz şey deyilmi?!” [139, s.4].

Bu cür kiçikhəcimli mətnlərdə böyük mətləblər ifadə etmək ustalığını “İrşad”da xüsusilə Ü.Hacıbəylinin, M.Ə.Rəsulzadənin bir sıra əsərlərində görürük.

Milli məsələlərdə millət üçün çalışanlara qarşı biganəlik böyük problemlərin həllinə mənfi təsir göstərirdi. Millətini çox sevən M.Hadi “Nəyimiz var?” adlı şeirini bu duyğularla qələmə almışdı:

*Nə istedadı-ülviyyət, nə də ürfanımız vardır,
Dəyərsiz, xeyirsiz yüz min sürü nadanımız vardır.
Deyil inkari-qabil, pək bədidiz adəmiyyətdən,
Çox azdır bizdə insan, çox da, çox heyvanımız vardır!* [42, s.4].

“İrşad”da nəşr olunan ədəbi-bədii nümunələrin böyük əksəriyyətində ifadə olunan xalqın gələcəyindən əndişə bəzən Nazimin “Müxəmməs” adlı şeirində bəhs etdiyi kimi, qınağa çevrilirdi:

*Yox sizdə neçün namus, qeyrət, a müsəlman,
Gör xaricəni, eylə bir ibrət, a müsəlman.
Artur birə yüz gündə şərərət, a müsəlman,
Axır nədi bu kin-küdurət, a müsəlman.
Bir-birinizə etmə xəyanət, a müsəlman,
Məcmu bəd əfalinə lənət, a müsəlman* [175, s.3].

Hüseyn Cavid Rasizadənin “İrşad”da dərc olunmuş “Növhe”sində də bir çox problemlər diqqətə çatdırılmışdır:

Gönlüm quşu geyib genə matəm libasını,
Ağaz edibdi nəğməyi-möhnət fəzasını.
Gəlmiş fəqanə neytək ucaldıb nəvasını,
Bərpa qılıb nə növ müsibət əsasını,
Ta bir doyunca saxlaya millət əzasını [108, s. 2].

– deyə şair vətən və millət dərdlərinə yanır, cəhalətdən şikayətlənirdi.

“İrşad” ümumən türk millətinin qədim tarixini əks etdirən maraqlı məlumatlarla zəngindir. Lakin keçmişi ilə öyünən vətənpərvərlər öz dövrlərində xalqın geridə qalmasından, məzlum hala salınmasından şikayətlənirdilər. “Ə.Q.X.” imzalı “Mənzumə”də müəllif milləti qəflət yuxusundan oyanmağa, ayıq-sayıq olmağa səs-ləyirdi:

Edirlər kəsbi-elmü mərifət əhli-cahan, millət!

*Sən oldun vadiyi-cəhl içrə sərgərdan qalan, millət!
Dəxi səndən səva yoq xabi-qəflətdə yatan millət!
Nə yatmaq vəqtidir axər bu yatmaqdan usan, millət!
Gözin aç, xabi-ğəflətdən oyan millət, oyan millət!
Nəzər qıl bircə ətrafa, aman millət, aman millət!* [49, s.4].

N.Nərimanov da qeyd edirdi ki, eyni hədəfə doğru irəliləmədikcə “Balıq, Ördək və Xərçəng” əhvalatındakı mənzərə meydana çıxacaq və sonunda hansısa bir mənzilə yetişmək mümkün olmayacaq. O, yazırdı: “...ittifaq olan yerdə nifaq olmaz” [182, s.2-3].

Bəs hansı yolla milli birliyə nail olmaq mümkündür? Dövrün qabaqcıllarını düşündürən bu mühüm sualın cavabını Ü.Hacıbəyli birpərdəli “Moizə” adlı satirik miniatüründə də axtarırdı. Əsərdə axund camaata ittifaq və ittihad vaxtı olduğunu söyləyir: “*Amma onu da bilin ki, ittihad və ittifaqın əmələ gəlməsi üçün bir neçə şərtlər vardır ki, o şərtləri gözləməsən, ittifaq və ittihad əmələ gəlməz. Ay camaat, haman şərtlərdən biri budur ki, siz gərək ən əvvəl adam öldürməyi və qətl işlərini mövquf eləyib, bir-birinizlə mehriban olasınız.*

Camaatdan biri: – Axund, bağışla sözüvü kəsirəm, yerdə qalan şərtlərin hamısını qəbul eləyirəm, amma əvvəlki şərtə, sözün doğrusu, mən qol qoya bilməyəcəyəm. Ona görə gedirəm, ancaq daldakı şərtlərdən arxayın olun! [gedir].

Axund: – Ay camaat, ikinci şərt budur ki, siz gərək ittifaq və ittihad naminə hər bir oğurluq və sirqəti bundan belə aradan götürəsiniz.

Camaatdan biri: – Axund, sözünün qabağında oğlun dursun, əvvəlki şərtini də və yerdə qalan şərtlərini yerinə yetirmək mənə borcdur, amma bu şərtlə ki, indi bu saat buyurduğun mənə vec verə bilməyəcəkdir. Ona görə məndən incimə, çünki bir bölük külfətim var, özüm də kasıbam, xudahafiz! (gedir)” [84, s.4].

Donosbazlıq, ziyankarlıq, mərdüməzarlıq barədə axundun söylədiklərini də qəbul etməyib məclisi tərk edənlər olur. Beləliklə, ittifaq və ittihad məsələsi yenə söz olaraq qalır. Əsərdə göstərilir ki, cəmiyyətdə əyri yollarla dolananlar olduqca nə nöqsanlardan qurtulmaq, nə də birlik yaratmaq mümkündür.

XX əsrin əvvəllərində təbəəliyində olan xalqların oyanıb müstəqilliklərini tələb

edəcəyindən əndişələnən çarizmin qəddar planlarından biri də milli münaqişələrə rəvac verməsi idi: *“Tarixdən məlum olduğu kimi, gərgin millətlərarası münasibətlər 1905-1907-ci illər Qafqaz hadisələrinin mərkəzində dayanmışdı”* [26, s.38]. Rusiya imperiyasında siyasi ixtişaşlar səngimədikcə erməni-türk qarşıdurmasına son qoyulmadı və bundan da ən çox ziyan çəkən Azərbaycan oldu.

1905-ci ilin sonlarında – “İrşad”ın ilk sayı işıq üzü görəndə münaqişə davam edir, erməni millətçilərinin türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlər barədə hər gün yeni-yeni xəbərlər yayılırdı. Həmin ilin martından başlayan dəhşətli hadisələrin ağır nəticələri isə göz önündə idi: evlər yandırılmış, obalar talan edilmiş, günahsız insanlar qətlə yetirilmişdi. Türk-müsəlman əhalisinin çoxu doğmalarını itirmiş, yurdundan didərgin düşmüşdü.

Ermənilərin türklərə qarşı soyqırım törətmələrində çarizmin böyük “əməyi” olduğunu və hökumətin açıq-açığına ermənilərə yardım etdiyini irşadçılar təkzibedilməz faklarla ortaya qoyurdular. Ü.Hacıbəyli ermənilərlə rusların bu “işbirliyi”ni “Ordan-burdan” sərlövhəli felyetonlarından birində belə diqqətə çatdırırdı: *“Vaxtı ki, Zəngəzur uyezdin beşinci uçaştokunun pristavı məşhur provakator Saxarov erməni tərəfgiri olub, Xankəndi pristavı kibi müsəlmanları tutub erməni əclafının əlilə qırdırırdı, erməni cəmaəti bu provakatorun amali-şeytanətkarənəsi xüsusunda bir söz də demiyordular və hətta dalına vurub və ciblərini doldurub deyirdilər: Bax budur ha! Pristav belə olmalıdır!”* [74, s.4].

Yaranmış fürsətdən istifadə edən ermənilərin “Daşnaksütun” partiyasının məkrli planlarını həyata keçirmək üçün heç nədən çəkinmədiyi, türk-müsəlman əhalisinin yaşayış məntəqələrində qətlər, qarətlər törətdikləri “İrşad”ın və onun müasirləri olan digər mətbuat orqanlarının dərc etdikləri gündəlik xəbərlərdə, publisistik məqalələrdə, şərhlərdə, ədəbi-bədii nümunələrdə öz əksini tapırdı. Azərbaycanlıların kütləvi surətdə məhvinə yönəlmiş qətliaamları, doğmaları şəhid edilmiş, yurdundan didərgin salınmış insanların fəryadları çarizm tərəfindən sükutla qarşılanırdı. Xalq üçün, vətən üçün çox böyük əhəmiyyətli vaxtlarda Ə.Ağaoğlu Transqafqaziya seyminə keçirilən seçkilərdə müsəlman fraksiyasından üzv seçilmişdi. 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə erməni-müsəlman sülh məclisinin

toplanmasına qərar veriləndə Ə.Ağaoğlu başda olmaqla “İrşad”ın yaradıcı heyəti bu mühüm məsələdə əvvəldən-axıra qədər fəallıq göstərmişdi. Sülh məclisinə nümayəndələrimizin göndərilməsində, məclisin gedişatında, qəzetdə işıqlandırılmasında, erməni nümayəndələrinin, eləcə də erməni mətbuatının və onların tərəfdarlarının yalanlarına, şər və böhtanlarına təkzibedilməz faktlarla cavab verilməsində Ə.Ağaoğlu başda olmaqla “İrşad”ın bütün yaradıcı heyəti müstəsna xidmətlər göstərirdilər.

Türk-müsəlman təmsilçisi kimi Ə.Ağaoğlunun fəaliyyəti, məclisdəki çıxışları da təqdirəlayiqdir. O, məsələlərə siyasi uzaqqörənliklə yanaşır, ermənilərin törətdikləri qətl və qarətləri türklərin boynuna qoymaq istədiklərini, bunun üçün hər vasitəyə əl atdıqlarını bəyan edir, soydaşlarını ayıq-sayıq olmağa çağırırdı.

Ö.F.Nemanzadə “İrşad”da “Ümid” imzası ilə dərc olunan “Belədirmi?” adlı məqaləsində ermənilərin “Daşnaksütun” partiyasının məkrli məqsədlərindən yazırdı. Həmin məqalədə irəli sürülən fikirlərə Ü.Hacıbəyli felyetonunda belə münasibət bildirirdi: *“Dünənki nömrəmizdə “Ümid” cənabları (Allah onun ümidini hasil eləyə!) “Belədirmi?” adında bir məqalə yazıb diyor ki, ay canım, ermənilər müəyyən və məlum bir niyyət ilə “Daşnaksakan” kimi bir orqanizasiya qayırib muradlarına çatmaq üçün iş görür. Bizim yazıçılarımız da onlara diyor ki, ay ermənilər, gəlin, Allaha baxın, bu işdən əl çəkin, tüğyan eləmiyin... Heç görün, dəxli varmı! Belədir, cənab “Ümid” doğru diyor. Misali-məşhurdur ki, “Quran oxumaqla donquz darıdan çıxmaz” [82, s.4].*

“İrşad”da yer tapan yazıları oxuduqca bir daha əmin oluruq ki, XX əsrin ilk onilliyində soyqırım törədən ermənilər bütün vasitələrə əl atır, siyasi oyunlarında mətbuatın və ədəbiyyatın gücündən istifadə edirdilər. Həqiqəti əks etdirən əsərlərə hiddətlə yanaşır, onları hətta məhv etməkdən belə çəkinmirdilər. Ü.Hacıbəyli yazırdı: *“Bir neçə il bundan iləri erməni güruhi Rusiya ədəbiyyatına şiddətli bir “zərbə vurmuşdu”. Məsələn, mütəvəffa Veliçkonun (müəllif felyetonda belə bir açıqlama verir: “Veliçko “Qafqaz” qəzetəsinin sabiq baş mühərriri olub, rus ədiblərindəndir” – Z.F.) “Əfi ilanlar” adlı əsərini içində doğru sözlər olduğuna*

görə xoşlamayıb kökündən yox etmək istəmişdilər. Və bu niyyətlə məzkur əsərdən minlərcə cildlər alıb cırırdılar, yandırırtdılar, yerə basdırırdılar. “Məlum” yerlərdə tələf edirdilər. Bir kəlmə “doğru söz göz çıxardar” zərbulməsəlinin acı bir həqiqətdən ibarət olduğunu aydın bir surətdə izah və aşkar ediyordular. Lakin bu yaxınlarda, yəni Quriya dağıldıqdan sonra erməni güruhi Rusiya ilə dostlaşdı. Və bu dostluğu möhkəmləndirmək üçün, daimi adətlərinə görə, təməlluqçu libasına girib Rusiya üçün neçə-neçə “xidmət”lər göstərdilər. Əzəncümlə keçmiş “zərbə”ni təsviyə etmək qəsdilə rus ədəbiyyatını zənginləndirməyə qeyrət etdilər. Bir neçə kitab yazdılar. Onlardan “məşhur”u – “Cihad” və “Gəncə qanlı günləri”dir. Əvvəlinci kitabın məzmunu ilə qarelərimizi aşına etmişdik” [77, s.4]. Ü.Hacıbəylinin yazdıqlarından öyrənirik ki, Gəncədə baş verən erməni-müsəlman davasından bəhs edən ikinci kitabı yazan erməni hadisələri tərsinə nəql etmiş, törətdkləri vəhşilikləri müsəlmanların üstünə yıxmağa çalışmışdır. Amma kitab ruslara xoş gəlməmişdir. “Malades” əvəzinə rusun bol söyüşlərindən birisini almalarından rəncidə olmayan ermənilər kitablarını özləri tərifə və tanıtmağa başlamışdılar. Belə ki, “daşnaksüyun” fırqəsinin mətbu orqanı olan “Araç” qəzeti yazmışdı ki, bundan gözəl bir kitab tapılmaz. Öz məqsədləri, eləcə də çarizmin istək və tələblərinə uyğun ermənilərin cilddən-cildə girdiklərini Ü.Hacıbəyli böyük ustalıqla ifadə edirdi: “Əşi, ermənilərə nə var, onların politikası, bax, böylədir:

Bu gün lap insaniyyətdən dəm vuran “sosialistdir”, sabah millətini mühafizə edən “nasyonalist”dir, birisi gün lap alçaq və dəni xuliqandır, o biri gün şeytan kimi provakatorudur. Qərək bu tayıfənin işi böylədir ki, bu saat heç özləri də özlərindən baş açmıyorlar. Lakin əməllərinin hamısında ittifaqları vardır!” [80, s.4].

XX əsrin əvvəllərində erməni terrorunun Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etdiyini “İrşad”ın səhifələrində yer alan yazılar da təsdiq edir. Qəzetdə yazılanlardan aydın görünür ki, XX əsrin əvvəllərində ermənilər türklərə qarşı ardıcıl və planlı şəkildə soyqırım siyasəti həyata keçirirdilər. Erməni terroru Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etmişdi. Qarabağın o günlərdəki halını Ü.Hacıbəyli öz jurnalist qələminin gücü ilə gözlərimiz önündə belə canlandırır:

“Şəhərdə “sakitlikdir”: yəni bazar-dükən örtülü, küçələrdə şəhər əhlindən bir zinəfs tapılmaz, gedib-gələn yox. Yollar hamısı bağlı. Şəhər “qaidə”yə düşübdür: yəni toplar baqaidə atılır. Şəhər dörd tərəfdən baqaidə yanıb, evlərə top və tüfəng gülləsi dəgib hamısı baqaidə dağılır, güllə dəgən adamlar baqaidə ölürlər və ölü sahibləri də baqaidə matəm saxlıyolar. Qərəz şəhərdə “sülh”dür. Hər kəs öz “işində”, öz “gücündə” və hər yerdə tamam “sakitlik” bərqərarıdır. Görünür ki, general Qoloşçapovu Qarabağa “sülh” üçün göndərən həriflər çox arif və gələcəyi nəzərdə tutan adamlar imişlər ki, bu qunə təcrübəli iş tutubdurlar” [76, s.4].

Bəs həmin vaxt İrəvanda vəziyyət necə idi? Yənə Ü.Hacıbəylidən oxuyuruq: *“İrəvanda dəxi “sülh və məsələt” bərqərarıdır, belə ki, hərçəndi müsəlmanlardan hər gün, günün günorta çağı bir-ikisini durduğu yerdə öldürürlərsə də, yənə də arada ədavət və düşmənçilik yoxdur. Buna da səbəb İrəvanın “sülh və saziş” komisyonu olubdur. Belə ki, bu komiyaon bir gün keyfinin duru vaxtında söhbət üçün yığışib deyibdir ki, gəliniz “barış oyunu” çıxaraq. Müsəlman cəmaəti bu “oyun”a uşaq kimi sevinib haman da bir “barışiq oyunu” çıxardıbdırlar və bir qədər zarafat və lətifə sözlərdən sonra dağılıb bunu qərar qoyubdurlar ki, əgər o tərəfin adamı bu tərəfin adamından birisini öldürsə, heç işiniz yoxdur. Qatili tapıb tənbiyə etmək lazım degil, qoyun özü bilsin! Ona görə “barış oyunu”nun sabahı günü ermənilər də “atəşbazlıq oyunu” çıxardıb, bu “oyun”a bir qədər rəng vermək üçün o saat bir-iki müsəlmanı da vurub öldürdülər ki, hamının xoşuna gəlsin və hamı da oyundan razı qalsın... Əlbəttə, hamı razı qalıb “oyunbaz”lara afərin oxuyubdurlar...” [76, s.4].*

Münaqişə səngidikcə vəziyyətin nə qədər acınacaqlı olduğu daha kəskin şəkildə üzə çıxmağa başlamışdı. Türk əhalisinin aclıqdan, yoxsulluqdan məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşməsi “İrşad”ın ədəbi-bədii yazılarının da mövzusuna çevrilmişdi. Həmin ağır günlərdə Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyəti xüsusilə dəhşətli idi. “İrşad”da yazıldığı kimi, Zəngəzurda kəndlər zir-zəbər olmuş, bacaranlar əhli-əyalını götürüb İrəvan quberniyasına qaçmış, bacarmayanlar – qadın, uşaq, qoca, cavan – hər kəs qatil ermənilər tərəfindən xəncərdən keçirilmiş,

güllələnmişdi. Canlarını qurtaranlar ölənlərə həsrət çəkirdilər. Çünki onlar birdəfəlik xilas olmuşdular. Zəngəzurluların ürəkdağlayan hallarını Hüseyn Tahirzadə Sisyanı belə dilə gətirirdi:

*Pərvanə-sifət hamı yanub bir alışan yox,
Bu Zəngəzurun halını heç bir danışan yox,
Bəy-xanlarımız itkun olub, bircə nişan yox,
Dövlətlülərin sağlığına çünki güman yox.
Lənət belə əsrə, belə dünyaya, a Molla,
Adət eləyib qəndilə həm çayə, a Molla [204, s.4].*

Bu vəziyyət irşadçıları vacib addımlar atmağa sövq edirdi. “İrşad”ın, demək olar ki, hər sayında “İanə” başlıqlı, ermənilərin münafiqəsi nəticəsində acınacaqlı hala düşmüş yurddaşlara yardımlar göstərilməsi ilə bağlı xəbərlər dərc edilirdi. İrşadçılar oxuculara üz tutur, onları ianələr toplamağa, soydaşlarını xilas etməyə çağırırdılar. Lakin millətin ağır günlərində də milli birliyin olmaması, başqa vaxtlar özünü millət başçısı kimi göstərənlərin çoxunun meydanda görünməməsi irşadçıları təəssüfləndirirdi, belələrini kəskin şəkildə tənqid edirdilər.

“İrşad”da “Nəqlyazan” imzası ilə dərc olunmuş “Nəql” əsəri də həmin günlərin bədii şəkildə qələmə alınmış acı bir hekayətidir. Müəllif ravinin dilindən nağıl edirdi: *“Biri var imiş, biri yox imiş. Yer var imiş, Yerdə bağ da, bəg də var imiş, xan da var imiş, rəiyyət də var imiş, tox da var imiş, ac da var imiş, yaxşı da var imiş, yaman da var imiş”* [181, s.2]. Bu əsəri nağıl içində nağıl da adlandırmaq olar. Birinci nağılda müəllif oxucularına ana ilə oğlunu tanıdır. Ana həmişə yatanda kürlük edən sevimli övladının ağlamasından təngə gəlib deyir ki, əgər yatmasan o arvad kimi səni də, özümü də boğub öldürəcəyəm. Hər axşam anasından nağıllar eşitməyə adət etmiş uşaq sakitləşir. Ananın danışmağa başladığı “nağıl”da birinə erməni, digərinə müsəlman deyilən iki tayfadan bəhs olunur: *“Bu iki tayfanın üstündə də bir hakim var imiş”* [181, s.2]. Bir gün bu hakim erməni ilə müsəlmana deyir ki, vuruşun görüm, hansınız güclüsünüz. *“Erməni ilə müsəlman cahil və nadan olduqlarından bu vuruşmanın nəticəsini nəzərə almayıb və hakimin sözü yerə düşməsin deyibən başladılar vuruşmağa. Bunlar böylə güman elədilər ki,*

bir gün, iki gün vuruşlar, hakim də bunlardan razı qalar, özləri də barışib əzəlki kimi mehriban dolanarlar. Amma iş ayrı cür oldu” [181, s.2].

Hekayədə bəhs olunan, öz məqsədi naminə ermənilərlə türklərin arasına nifaq salan hakim çar hökumətidir. Müəllif izhar edirdi ki, çarizm üçün bu münaqişə, sadəcə, bir oyundur, ziyan çəkən isə təbəəliyində olan xalqlardır. “Nəql”də də başları davaya qarışan tayfalar iki il ərzində lazımınca əkib-biçə bilmədiklərindən qıtlıq yaranır. Müəllif bu məqamda çox mühüm bir məsələyə – milli birlik məsələsinə diqqəti çəkir. Onun təsvir etdiyi səhnələr ibrətamiz olduğu qədər utancvericidir. Belə ki, hər iki tayfa acından tələf olmamaq üçün başqa vilayətlərdə yaşayan qohum-əqrabalarından yardım istəyir, ermənilərin qohumları bir az çox, həm də müftə göndərilər, müsəlmanların qohumları isə müxtəlif bəhanələrlə darda qalan qardaşlarına köməklik göstərməkdən imtina edirlər. Camaatın seçdiyi başçılar da naxələf çıxırlar. Məlum olur ki, əhalinin “qara gün” üçün yığıb onlara verdiyi pulları başçılar mənimsəyiblər. Bu əhvalatı eşidən türk-müsəlman ana ümidini hər yerdən kəsir, əvvəl uşaqlarını, sonra özünü çaya atıb, boğub öldürür. Hekayə içindəki hekayə bu acı sonluqla bitir. Bu “nağıl”ı danışan çarəsiz ana isə kədərlə oğluna layla çalır.

“İrşad”da “Kürd” imzası ilə verilmiş “Qoca İbrahim” adlı hekayəni müəllif “qarşılıq məişətindən” deyə təqdim etsə də, əsərdə türk millətinə qarşı erməni-rus birliyinin və işğalçılığının acı nəticələri əksini tapmışdır. Müəllif qəhrəmanının – İbrahim əfəndinin dilindən həmin illərdə Qarsda yerli sakinlərin həyat tərzi, məişəti, əsgərliyə oğlanların aparılması qaydaları və digər məsələləri də təsvir etmişdir. Yüzbaşının qovğa xəbərini gətirməsi ilə dinc həyatından, ailəsindən ayrılaraq əsgər gedənlərə bir neçə gün tufəng atmaq və bəzi hərbi nizamlar öyrədilməsi İbrahim əfəndinin dilindən nəql edilmişdir.

Qarsın o dövrdəki tarixi gerçəkliklərini nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, “Qoca İbrahim”in mövzusu real faktlara söykənir. Hekayədə İbrahim əfəndinin dilindən o dövrün kəskin ictimai-siyasi hadisələrinin fonunda Qarsda, eləcə də ona yaxın bölgələrdə cərəyan edən hadisələr, yerli əhalinin öz tarixi torpaqlarında çəkdiyi əzab-əziyyət təsvir edilmişdir. Buna əmin olmaq üçün tarixə müraciət edək.

Məlumdur ki, türk torpaqları zaman-zaman yadellilərin hücumlarına, işğala, əhalisi zülmərə, işgəncələrə məruz qalmışdır. Qədim türk yurdu olan Qars da dəfələrlə yağmalanaraq əldən-ələ keçmişdir. Bölgənin tarixinə ən acı, dəhşətli səhifələr daha çox rusların qəsbkarlıq və ermənilərin düşmənçilik siyasəti ilə yazılmışdır. Hekayədə bəhs olunan ərazilər hələ XIX əsrin əvvəllərindən çar ordusunun hədəfinə çevrilmişdi.

Əsərdə Qarsda rus əsgərlərinin törətdikləri haqsızlıqlar, öz tarixi torpaqlarında yaşayan qarşılıqlara verdikləri əzab-əziyyətlər, hətta dağlardan gələn suyun qarşısını kəsib yerli sakinləri susuz qoymaları təsvir edilmişdir. Beləliklə, müəllif əsərdə qədim türk vilayəti olan Qarsın işğalı tarixinin real səhifələrini qələmə almağa nail olmuşdur. Hekayə qoca İbrahimin yerli sakinlərin doğma yurdlarında yenidən asudə yaşamaları, rahatlıqla əkin-biçinlə məşğul olmaları üçün Allaha yalvarışları ilə bitir:

1) Müsəlmanlar baxar durur

Saldatlar başına vurur

Bağlarımız susuz qurur

Bizi də qurtar, Ya Rəbbi [125, s.2].

“İrşad”da “Müdiri möhtərəm cənab Əhməd bəy Ağayev həzrətlərinə” müraciətli məktubla başlayan “Məktubat”da Zəngəzur mahalında erməni zavod sahiblərinin çoxluğu, onların millətpərəstliyi, müsəlman bəyləri, rəisləri və ərbablarının isə millət dərdi çəkmədikləri, kəndə beş nəfər kazak gələndə qaçıb gizləndikləri, qabağa çıxsalar da, öz qardaşlarının qollarını bağlayıb ölümə göndərdikləri ərz olunur. “Məktubat”da kazaklar tərəfindən güllələnmiş həmin günahsız qurbanlardan birinə – Qədiməli Məhəmmədəli oğluna yas tutulur. Müəllif ürək yanğısı ilə yazır: *“Görək pəs ermənilərin içində heç müsəlman davasına gələnləri, ya təqsirləri olanları yoxdur ki, divana verilsin, ya qazamata göndərsin? Görəsən, Ya Rəb, böylə adamlar həya edib utanacaqlarmı, yainki həmişə böylə əşarı görüb fəxr edəcəklər? Şimdi haman Qədiməlinin barəsində cəmaət arasında böyləcə növhələr oxunmaqdadır:*

...Düşdü yolum Qarabağın elinə,

*Kafər oğlu yaman vurdu qoluma.
Bağladı qolumu verdi ölümə,
Ağla, ana, ağlamalı günümdü.*

*...İsmim Qədiməlidir, Qapan elində
Aynalı çignimdə, kəmər belimdə.
Heyif, nakam öldüm qazaq əlində
Ağla, gülüm, ağlamalı günümdü” [116, s.4].*

Etiraf edək ki, ermənilər təbliğat işində türklərdən daha fəaldırlar, şərlə, böhtanla, uydurma faciələrlə özlərini yazıq, bədbəxt, cəfakəş millət kimi tanıtməyə çalışır və təəssüf ki, çox vaxt da buna nail olurlar. Bu, yalnız indi deyil, keçmişdə də belə idi. “İrşad”ın nəşr olunduğu illərdə – XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri təbliğat işində də çarizmin köməyindən bəhrələndilər. Qəzetdə həmin dövrdə törədilən faciələrin dünyaya olduğu kimi deyil, ermənilərin xeyrinə çatdırılmasından yazılırdı. Ü.Hacıbəyliyə istinad edək: *“İştə erməniyə qəzetələrdən “Qafqaz” böylə yazıyor ki, Şuşada İrəvan qapılarının dalında Qarabulaq kəndində müsəlmanlar bir erməni öldürübdürlər! Mən onu-bunu bilmiyorum, ancaq bunu deyirəm ki, Şuşada İrəvan qapıları ilə erməni Qarabulaq kəndinin arası əqəllən əlli verstdir və bu ara böyük və uca dağlar ilə doludur. İndi belə məlum olur ki, haman ermənini öldürən müsəlmanların tüfəngləri öylə bir uzaq sürən imiş ki, qabaqda qalxan kimi duran dağları deşib-keçib və əlli verst yol gedib ondan sonra Qarabulaqda bir erməniyə dəyib öldürübdür! Öylə isə, görünür ki, müsəlmanların bu tüfəngləri tazə çıxma imiş, yoxsa “Qafqaz” özü də yaxşı bilir ki, hərgah bu cürə tüfəng onlarda olsaydı, o surətdə “pəhləvan” Kuropatkin Port-Arturda oturub bu cürə tüfəng ilə yapon paytaxtı Tokionu çoxdan güllələmiş olardı” [78, s.4].*

Tarixin ziddiyyətli, qarışıq dövrlərindən yararlanan, günahsız insanları qətlə yetirən, qonşu ölkələrin torpaqlarını hər vasitə ilə ələ keçirən erməni daşnaklarının xisləti törətdikləri cinayətləri qarşı tərəfin boynuna qoyaraq özlərini məzlum kimi göstərməkdir. Ü.Hacıbəyli felyetonlarında, miniatürlərində və digər əsərlərində

belə şər əməllərinə görə, erməniləri öz dilləri ilə ifşa edirdi. O, əsərlərindən birində İrəvanda vəqə olan erməni məclisini təsvir edir və Arakelin dilindən yazırdı: “Əhli məclis, biz budur, iki ildir bu İrəvan müsəlmanlarının başına olmazın işləri gətiririk. Orada-burada adamlarını düşdükcə öldürürük, əsir aparırıq və çox vaxt günün günorta çağı onların üstünə hücum edib qırğın salırıq.

Əhli-məclis: – Sözün doğrusu, biz ağ iş görürük, doğrudur, İrəvan hakimlərinin hamısını özümüzdə tərəfdar etmişik, yəni bəzisini pul ilə...

Xozeyn Arityun: [ah çəkir]: – Ox-x,x! Pul, pul! Yazıq ciblərim!

Arakel: – Bəzisini pul ilə, bəzisini bomba qorxusu ilə...

Haramzad: [özünü turac kibi dartır] – Can daşnaksütyun! Can! Ki ilə bir də can!

Arakel: – Pul ilə, qorxu ilə özümüzdə ram etmişik. Amma... (barmağını yuxarı qalxızır) bu urus tayfasına etibar eləmək olmaz. Çox ola bilər ki, birdən Dövlət Dumasında İrəvan hadisəti xüsusunda müsəlman vəkilləri danışıqlar...

Kaspar: (arxayın) – Ah, əqlim kəsmir ki, müsəlman vəkillərində öylə bir cürət ola...” [83, s.4].

Türk-müsəlman vəkillərin susmağa üstünlük vermələri erməniləri sakitləşdirmir. Onlar ehtiyatı əldən verməmək üçün qərara gəlirlər ki, böhtan ataraq guya müsəlmanların erməniləri incitdiklərini söyləsinlər, məktub yazıb çar hökumətindən müsəlmanlara zülm və sitəm olunmasını təvəqqe etsinlər. Ümumiyyətlə, bu məsələ “İrşad”da dönə-dönə qeyd olunurdu ki, müsəlman millət vəkillərinin fəal olmamaları erməni həmkarlarına meydan verirdi.

“İrşad” bu faktı da təsdiqləmişdir ki, savadlı, təəssübkeş türk-müsəlman ziyalılarının varlığı belə erməni millətçilərini və çar məmurlarını hiddətləndirirdi. Ü.Hacıbəyli yazırdı: “Məlum olduğu üzrə erməni siyasətinin bir iqtizası da budur ki, müsəlman pişrovları həmişə töhmətləndirilsin və nüfuzları azalsın. Odur ki, görürsən, ermənilər nədədə bir müsəlman mücahidi gördülərmə haman dəm onu töhmət altında basdırmağa qeyrət ediyor” [79, s.4]. Milli münaqişəyə erməni ziyalıların da qoşulmaları irşadçıları təəssüfləndirirdi. Onlar imperiyapərəst qüvvələrin erməni yazıçılarını və erməni mətbuatını əllərində oyuncağa

çevirdiklərini real faktlarla əsaslandıraraq təhlil edir, dövrün rus və ermənidilli mətbuatının, xüsusilə “Mşak”, “Nor dar”, “Arşalyus” və başqa qəzetlərin şər və böhtanlarını puça çıxarırdılar.

Təəssüfedicə məqamlardan biri də budur ki, biz tariximizdən ibrət dərəsi almağı bacarmırıq. “İrşad”ın müəllifləri də daxil olmaqla Azərbaycanın qabaqcıl, vətənsəvər ziyalıların diqqətə çatdırdıqları faktlara, uzaqgörənliklə gəldikləri nəticələrə, bizə, yəni öz gələcək nəsillərinə xəbərdarlıqlarına əhəmiyyət verməməyimizin cəzası isə ağır oldu. XX əsrin əvvəllərində baş verən faciələr elə həmin yüzillikdə dönə-dönə təkrarlandı. Həmin əsrin sonuncu onilliyində yenidən yüzlərlə soydaşımız erməni millətçilərinin törətdikləri münafişənin fəlakətlərinin, faciələrinin şəhidləri və ya şahidləri oldular.

Erməni quldurlarının Azərbaycanın tarixi şəhərlərindən olan Şuşanı o zaman da viran qoyduqlarından S.Zöhrəbəyov “Vətən naləsi” adlı şeirində hüznə söz açırdı:

Nə rəvadi Şişə olsun böylə parə-parə, Yarəb,

Dağıla qaça tamamən hər bir diyarə, Yarəb.

Nə rəvadır ol məkanə aparardı həsrət,

Olaydı çün xərəbə dönə xaksarə, Yarəb [228, s.4].

Qeyd edək ki, “İrşad”da bir sıra poeziya nümunələri eyni adla verilmişdi. “Vətən naləsi” adlı başqa bir şeirin də müəllifi Cabbar Əsgərzadə İrəvanidir. O, yazırdı:

Vətən bisahib olmuş, gözlərim biixtiyar ağlar,

Bilin, zülmə əhvayi-vətən olmuş şikar, ağlar.

Vətən övladının dərdi olubdur bişomar, ağlar,

Bu halı fikir qılsa mərdi-qafil biqərar ağlar [37, s.2].

“İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələrinin əksəriyyəti ictimai-siyasi mövzudadır. Bu mətbuat orqanında sevgidən, eşqdən, sevgilidən bəhs edən bədii əsərlər yox dərəcəsidir. “İrşad”da ən böyük sevgili Vətəndir. “Bir əsir növhesi” adlı şeirdə bu məhəbbətdən belə bəhs edilmişdir:

Təbiblər nola bu dərdə çarə qılmayalar,

Dəva bu millət-məfluk havarə qılmayalar.

Bu zillətilə keçən ruzigara qılmayalar,

Əlac yoxdımı namusu-ar qılmayalar.

Qayıtsun əslinə millət dübarə qılmayalar,

Yolunda kaşığı milli parə-parə qılmayalar [112, s.2].

Qəzetin təqdim etdiyi ədəbi-bədii əsərlərin mövzusu, əsasən, dövrün real hadisələrindən götürülmüşdü. Azərbaycanlıların sosial həyatı, ağır güzəranı müxtəlif tarixi-siyasi hadisələrin fonunda öz əksini tapmışdı. “İrşad”ın bədii qəhrəmanlarının əksəriyyəti həyatın dibində yaşayan, sosial problemlərin cəngində çapalayan sadə insanlardır. Dövrün acı reallığı “S.M.Ə.” imzası ilə verilmiş “Məşhədi İsmayıl” adlı hekayədə də təsvir edilmişdir. Əvvəlcə, diqqətə çatdıraq ki, bu imzadan Sultan Məcid Əfəndiyev istifadə edirdi. Hekayənin mövzusu, üslubu, dili də müəlifinin məhz S.M.Əfəndiyev olduğunu söyləməyə əsas verir.

Əsərdə göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində neftin Bakıya gətirdiyi şöhrət, təmtəraq mədənlərdə çalışan fəhlələrin həyatını nəinki yüngülləşdirmir, varlanmaq istəkləri bitməyən sahibkarların sayəsində daha da ağırlaşdırır, özlərini və ailələrini fəlakətlərə salırdı. “Məşhədi İsmayıl” hekayəsində Balaxanı mədənlərindən birində işləyən fəhlənin və onun ailəsinin olduqca ağır güzəranından bəhs edilir. Müəllif əsərdə cərəyan edən hadisələrin başlanğıcından sonunadək peyzajdan məharətlə istifadə etmiş, təbiətlə qəhrəmanlarının ovqatı, başlarına gələn müsibətlər arasında bənzərlik yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Hadisələr qışın şaxtasının şiddətləndiyi, Bakının dəlibaş xəzrisinin Balaxanı mədənlərində at oynatdığı bir axşam baş verir. Orda-burda “vışkaların” üstündən taxta parçalarını şimal yeli qoparıb atır. Maraqlıdır ki, hekayədə özü ilə bəlalar gətirən şiddətli küləyin, tufanın şimaldan gəldiyi bildirilir. Adətən, ədəbiyyatımızda “şimal küləyi” Rusiyaya işarə edilir.

Hekayədə təbiətin kədərli mənzərəsi faciəli hadisə boyu davam edir. Göz-gözü görməyən, tufanın hökm etdiyi bu axşam biçarə fəhlələr palçıq və mazut içərisində ayaqyalın işləyirlər. Müəllif bundan sonra diqqəti buruqların başqa tərəfindəki fəhlə kazarmalarına yönəldir. Onların birində fəhlə Məşhədi İsmayılın

ailəsi yaşayır. Müəllif elə uzaqdan-uzağa ailənin sosial vəziyyəti, məişəti barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradır. Daxmanın “...qabağında köhnə yamaqlı bir pərdə var idi ki, evin ismət və namusunu əğyar nəzərlərindən saxlıyordı. ...Çünki bihəyə xəzri keçmiş zəmanın polisəsi kibi büzn və zorlən fəələ mənzilinə girməgə adət eləmişdi. Ona görə qapı və pəncərənin bağlı olmağına baxmayıb onların təxtələrinin arasında içəri keçib otaqda olan az istini aparırdı. Həmin mənzil bir qaranlıq, nəm və savuq otaqdı. İki həsir bu mənzilin fərşidi” [209, s.2]. Sonra müəllif oxucuya bu mənzilin sakinlərini – fəhlə Məşhədi İsmayılın külfətini tanıdır. Küncdə sadə nənni asıb körpə balasına lay-lay çalan ananın, əlləri qoyunlarında, başları çiyinlərində soyuqdan titrəyə-titrəyə onu dinləyən yeddi yaşlı Fizzənin və beş yaşlı Hüseyinin halları pərişandır. Lakin uşaqlıq dəcəlliklərini də unuturlar. Fizzə anasına qardaşından gileylənir. Ana Hüseyinə açıqlanır. Lakin uşaqların ən böyük şikayətləri soyuqdan və aclıqdandır. Xəstələnmiş körpəsini yatıran ana bir tərəfdən də onları sakitləşdirir, indicə atalarının çörək gətirəcəyini deyib ovutmağa çalışır. Bacı-qardaş yamaqlı mitil yorğanı çiyinlərinə salıb aralarında söhbətə başlayırlar. Ana, nəhayət, körpəsinin yuxuya təslim olduğunu görüb susaraq narahat düşüncələrə dalır. Hüseyinlə Fizzə isə küncdə büzülüb soyuğu və aclığı unutmamaq üçün bir-birlərinə nağıl deyirlər. Müəllif yenə fəhlə ailəsinin bu kədərli halı ilə həmahəng olan təbiətin küləkli, fırtınalı mənzərəsini canlandırır: “...bayırda xəzri əvvəlki kibi meydan eləmişdi. Övrət fikir edə-edə küləyin küvültüsünə və taq-tuqunə qulaq asırdı. Həyətdən ləpirti səsi gəldi; övrət fikir verib kişi səsi eşitdi. Və bu bir-iki kəlmə qulağına gəldi: “Xəbərdar edin, əyalı kənar olsun”. Övrət vahiməyə düşdü. Xudəvanda, nə xəbər var!...”

Ana – A gədə, Hüseyin, dur, bax, gör, bayırda nə xəbər var?” [209, s.2].

Hüseyin və onun dalınca Fizzə qapıya çıxıb atalarının cənazəsini gətirənlərlə qarşılaşırlar: “Məşhədi İsmayılın nəşini bir köhnə pəlas içində içəri gətirdilər. Biçarənin əhli-əyalının naləsi bülənd oldu. Tifillər atalarından çörək gözlüyörlərdi mədəndə başının üstə (sep) zəncir qırılıb yuxaladı. O gündən Məşhədi İsmayılın əhli-əyalı avarə və sərəkərdən çöllərə buraxıldı” [209, s.2].

Hekayə bu cür olduqca kədərli, ümitsiz sonluqla bitir. Qeyd edək ki,

Məşhədi İsmayıl neft mədənlərində çalışan türk-müsəlman fəhlələrin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Müəllif onun timsalında XX əsrin əvvəllərində fəhlələrin və onların ailələrinin ağır durumunu, çarəsizliyini diqqətə çatdırırdı. O, qəhrəmanlarının real vəziyyətindən, problemlərlə dolu həyat hekayətindən xəbərdardı, onların hallarına acımış, kömək edə bilmədiyinə kədərlənmiş və bu səmimiyyəti oxucusuna hiss etdirə bilmişdir.

“Pristav ağa” satirik hekayəsində də sadə insanların acınacaqlı həyatından bəhs edilir. Lakin satiranın tələblərinə uyğun olaraq, müəllif oxucusunu göz yaşlarına boğmur, onu güldürərək düşündürür.

Əsərdə XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan kəndi təsvir edilmişdir. Müəllif – Ü.Hacıbəyli cəmiyyətdəki sosial ədalətsizlik, ictimai gerilik və s. kimi bir çox problemlərə toxunmuşdur.

Hekayənin ilk cümlələrində M... kəndi əhalisinin xof, vahimə ilə bir-bir komalarından çıxaraq küçədə toplaşmasını, “Allah özü sovuşdursun”, deyə təlaşa düşməsinə təsvir edən müəllif bunun səbəbini öyrənmək istəyən oxucusunu çox intizarda saxlamır. Məlum olur ki, dünən “strajnik “bəy” kəndə gəlib, qabağına çıxan ağsaqqalları xubunca döyüb-söyəndən sonra, “sabah pristav ağa gələcək”, – deyib və gecə, döydüyü ağsaqqalların birinin evində qalıb, səhər atını minib geri qayıtmışdı. Həm də onun kəndə gələndə cibində olan beş-altı qəpik pulu bir gecənin içində beş-altı manata qalxmışdı. Müəllif yazırdı ki, bu “möcüzə”nin sirri ev sahibi ilə cib sahibinə məlum idi. Döyülən, söyülən, rüşvət vermək məcburiyyətində qalan kəndliləri isə yalnız bir sual, pristav ağanın hansı səbəbdən gələcəyi düşündürürdü. Qonşular axşam strajnikin qonaq qaldığı evin sahibinin – Kərbəlayi Bünyadəlinin yanına yüyürdülər. O da strajnikin döyüb-söydüyü ağsaqqallardan biri idi. Buna baxmayaraq, strajnik məhz onun evində qonaq qaldığı üçün böyük şərəfə nail olduğunu düşünür, “...*kəməli-kibr və qürur ilə “əşi, mən nə bilim? Pristav ağanın işi kəndləri gəzib, adam döydürməkdir, dayna” – deyib xalqdan üz çöndərdi və onların atəşi-məraqını söndürmədi...*” [219, s.4].

Axşamçağı camaatın intizarına son qoyulur. Təmtəraq, təntənə, dəbdəbə ilə qarşılanan pristav özünü M... kəndində keçmiş padşahlar kimi aparır, o, strajnikdən

daha zalım davranaraq kəndlilərin hərəsini bir növ ilə döydürür. *“Bu drama səhərdən günortayadək imtidad çəkdi ki, ondan sonra pristav ağa bu qədər zəhmətdən artıq yorulub, girdi otağa və kənd mollasının evində şərafinə goşidə edilmiş ziyafətdə (ziyafətdə pristavdan savayı bir də Kərbalayı Bünyadəli var idi) mükəmməl surətdə bir nahar edib, istirahət üçün bir-iki saat şirin yuxuya mastəqriq oldu...”* [219, s.4].

Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, *“Qubernator, naçalnik, pristav və strajnik bizim kəndçilərimizin üstündə ağa olub, bu bədbəxtlərin sahibidirlər”* [219, s.4]. Hekayənin başlanğıcında pristavın gəlişini böyük bir hadisə kimi həm qorxu, həm də maraqla gözləyən kəndlilər onun göstərişi ilə döyülüb-söyülürdülər, ən ağırlısı odur ki, bunu təbii qəbul edirdilər: *“Ağa gedəndən sonra kəndçilər “Mumi-ileyhin” sahibi təhəkküm bir zat olduğundan tovsif və tərifə başladılar”* [219, s.4].

Ü.Hacıbəyli yaradıcılığına, dəstxətinə xas mütərəqqi, demokratik fikirlər, geriliyi, ədalətsizliyi təmsil edən tiplərin, bürokratik hakim təbəqənin tənqidi digər əsərlərində də davam etmişdir. “Müalicə” adlı birpərdəli səhnəciyində [72, s.3] o, sabaha gümanı qalmayan xəstəyə mərzinə görə dərman-dava, şəfa vermək üçün gələn Mirzə Mücahidin bisavadlığını, lovğalığını, xəstənin halına laqeydliyini, yalnız onu tovlayıb pul qoparmağı düşünməsini təsvir etmişdir. Ü.Hacıbəylinin əsərdə əldən düşmüş xəstəyə Məşhədi Millət adını verməsi təsadüfi deyil. Elə onu müalicə etmək üçün gələn həkimin adı – Mirzə Mücahid adı da maraqlı doğurur. Mirzə, adətən, savadlı adama deyirdilər. Bununla Ü.Hacıbəyli elmlə insana ehtiyacı olan millətin mirzələrinin onun dərmini sağaltmağı, şəfa verməyi deyil, yalnız öz mənfəətlərini düşündüklərini diqqətə çatdırırdı.

Ü.Hacıbəylinin “Öz məişətimizdən bir dram”ının da maraqlı sujet xətti var. Əsərin əvvəlinci məclisində iki uşaq – Hümmətəli və Həsən bəy birlikdə oynayırlar. Lakin varlı Həsən bəyin anası onlara mane olur, oğlunu kasıb uşağı ilə yoldaşlıq etməyə qoymur. İkinci məclisdə hadisələr “Polisxana”da cərəyan edir. Artıq Həsən bəy pristav, Hümmətəli dükançıdır. Qarşısına günahkar kimi gətirilən uşaq yoldaşını pristav Həsən bəy tanımaq istəmir: *“Vurun bu zəvzəy oğlu zəvzəyi”* [86, s.4] deyərək yasavullara göstəriş verir.

Üçüncü məclisdə beş ildən sonra baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Vəziyyət dəyişmişdir. Qulluqdan qovulmuş, əynində köhnə palto olan Həsən bəyi bu dəfə dükançı Hümmətəli “tanımır”, ona “...*dükənin qabağını kəsmə, müştərilər səni görəndə hürkərlər*” [86, s.4] deyir. Əsər belə sonluqla bitir: “*Həsən bəy (gedə-gedə) Ey bivəfa dünya!!.. (gedir)*” [86, s.4].

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında qeyri-rus millətlərin də yeni hüquqlar ala biləcəklərindən ümidli olanlar Dövlət Dumasının fəalliyyətinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Lakin nə I Duma, nə də II Duma ümidləri doğrultdu. A.Şaiq əvvəldən-axıradək bədbin notlar hakim olan “Niyə uçdu?” adlı şeirini I Dumanın fəalliyyətinin dayandırılmasına həsr etmişdi. Demokratik qərarları ilə rəğbət qazanmış I Dumanın buraxılması o illərdə Azərbaycan ziyalılarının böyük əksəriyyətini təəssüfləndirirdi. A.Şaiq yazırdı:

*Uçdu mələyim, ah! Bana qaldı mələli,
Fəryad! Yenə qapılıyır ətrafıma zülmət.
Həp qönçəmüdarım solmada, heyhat,
Şu əski cahanda görməm hüsni-mali.*

*...Sevməm daha asayışı, uymam şu cahana
Sundu niyə vicdanımı təvir edən amal?
Oldu niyə ümidlərim cövri ilə pamal?
Ey yövmü səfa! Söylə nədir şimdi bəhanə [211, s.2].*

“İrşad”ın səhifələrində mütəmadi olaraq Dövlət Dumasının fəalliyyətini tənqid edən xəbər, şərh, məqalə, felyeton, səhnəciklər verilirdi. Onların müəllifləri arasında irşadçıların əksəriyyətinin imzası vardır. Lakin “İrşad”ın, bu günün təbirincə desək, parlament müxbiri Ü.Hacıbəyli idi. Fikrimizcə, onun parlamentə dair yazıları indiki parlament müxbirlərimiz üçün əsl nümunə sayılmalıdır. “Ordan-burdan” adlı felyetonlarından birində o, məclisin sədri, maarif naziri və digər səlahiyyətli şəxslərin milləti irəli aparmaq üçün müzakirə apardıqlarından bəhs edir. Məclisin sədri deyir: “*Canım, vallah, billah, təaallah bizim camaat başı ipsiz bir heyvandır. Ondan ötrü lazımdır nə? İşkol, işkol, işkol və yenə işkol. Amma*

o cürə siz deyən işkol yox ha ki, bu gün uşaq durub učitelin üstünə tapança çəkə və uçitel də qorxusundan sarılıq azarına düşə. Bəlkə bu cür işkol ola ki, uçitel uşağın üstünə tapança çəkə və uşaq da qələt eləyib, bir də böyük üzünə ağ olmaya!” [81, s.4]. Məclis əhli onun dediklərini təsdiq edir: “*Arxangelski: – Mən onu-bunu bilmirəm, mini min söz desin, amma bizim işimiz işkolsuz tutmayacaqdır. Nə deyərsiniz, mən ölüm?*

Xominski: – Əgər bildiniz firəng qoşununu kim basdı? Nemeslərin učitelləri. Ona görə bizə lazımdı nə? İşkol!

Krıllov: – Zarafat o yanda dursun, işkolsuz işimiz fıırıqdır.

Mahmudov: – Kişilər doğru deyir. Amma Allahın altında bizim kənd učitellərinin əhvalına bir baxaydınız, o saat canınız yanardı. Kişilər, inandırırım sizi ki, bir də görürsən bir abbası tapmırlar ki, dəlləyə verib üzlərini qırxdırsınlar, amma siz fikir eləməyin ki, deyirəm ki, gərək onların donluğu artsın, xeyr, tək qoysunlar ki, kişilər barı bir doyunca papaq yerə qoyub fikir eləsinlər!” [81, s.4].

Hadisələrin gedişində o da məlum olur ki, məclisdəkilərin heç də hamısı təhsilin inkişafını arzulamır. Məclisdə səs-küy düşüb qalmaqal qopur və ağız deyəni qulaq eşitmir. Ü.Hacıbəyli millətin hüququnu müdafiə etməli, problemlərinin həllinə çalışmalı olan deputatların danışmaqla kifayətləndiklərini, hərə-mərclik salıb heç bir nəticəyə gələ bilmədiklərini tənqid edirdi.

“Stolipinin xəyalı” miniatüründə isə o, baş nazir Stolipinin dilindən yazırdı: “*Allahın altında bu dumanı qovaydım, ondan sonra ta heç дума qurmayaydım, görəydim camaat nə qayıracaq. Əgər dinməsələr, onda kef mənim olar. Duma da Osmanlı məclisi-məbusanına dönüb, qalar ay batandan sonraya. Yox, camaat yenə o yan-bu yan eləsə, yenə təzə дума quraram. Ancaq bu səfər elə kələklər gələrəm ki, dumanın üzvləri hamısı olar keşiş, molla, ravin, mahrasa və bu cürə adamlar.*

...Mən deyəcəyəm belə olsun, дума da deyəcək belə olsun, ta durub indiki kimi fisqırıq qoparmayacaqlar ki, dediyim sözlərə də peşiman olum!” [89, s.4]. Xatırladaq ki, Ü.Hacıbəylinin bu əsəri də “başibəlalı” olmuş, “İrşad”ın birinci dəfə uzunmüddətli bağlanması səbəb məhz “Stolipinin xəyalı” göstərilmişdi.

İlk gündən “İrşad” məqsədini, məramını oxucularına bəlli etmişdi. Qəzetin

ilk sayından dini mövzulara mütəmadi müraciət olunması da buna bir nümunədir. Ə.Ağaoğlu “İslam və hürriyyət” adlı silsilə məqaləsinin ilkini də məhz “İrşad”ın birinci sayında vermişdi.

Dini mövzulardan danışarkən bir məqama mütləq diqqət yetirməyimiz vacibdir ki, “İrşad”da, xüsusilə onun poetik nümunələrində tez-tez qarşılaşdığımız “İslam”, “müsəlman” kimi ifadələrdə çox zaman İslam dininin özü deyil, ona itaət edənlər nəzərdə tutulurdu. Bu qəzetdə həmin kəlmələri bir sıra hallarda “millət”, “soydaş” kimi qəbul etməliyik. Lakin bu halda da “İrşad”ın sırf İslam dininə həsr edilmiş müxtəlif janrlı yazılarının sayı çox olaraq qalır. Qəzetdə İslam dini, İslam dəyərləri yüksək tutulur, təqdir olunurdu. Eyni zamanda “İrşad”da İslam dinini fanatizmə çevirən, İslam dininin qaydalarını avam camaata olduğu kimi deyil, öz mənafelərinə uyğun anladan yalançı mollalar, axundlar tənqid edilirdi.

İ.T.Musayev “Molla Nəsrəddin”ə” adlı şeirində özünü din adamı kimi göstərən, bir küncə çəkilib ibadətlə məşğul olan, yalnız rahatlığı, nəfsi üçün yaşayan, millətin ağır günündən “Mənə nə?” deyən zahidlərin əsl simalarını oxuculara belə tanıdırdı:

*Qoy zahidi bir küncə girub qılsun ibadət,
Öz nəfsinə rahat yaşayub satsın ifadət.
Bəlkə əvəzində tapa məhşər günü cənnət,
Yox anlarə dəxli düşə gər çöllərə millət.
Zahidə dedigim bir quru qalibdir, a Molla,
Dünyadə bular şöhrətə talibdir, a Molla [172, s.3].*

Şeirdə müsəlmanlar arasında təfriqə salanlar, onları məzhəblərə ayıraraq bir-birinə qarşı qoyanlar ifşa olunur. Müəllif göstərirdi ki, belələri nifaq yaradaraq İslam dinini parçalamağa, onu zəiflətməyə çalışırlar:

*Şeytan girub ortalığə, sər çeşmə bulandı,
Din işləri yüz şəbədeyi-rəngə dolandı.
Hey şiəvü sünni deyilub mətləb uzandı,
Millət bulunub hökmi-şəriət haçalandı.
Gör, bizləri sərgərmi-nifaq olduq, a Molla,*

Namusi-dəyanətdən iraq olduq, a Molla [172, s.3].

“İrşad”ın dini mövzulu əsərlərinin məzmunu kimi, təsvir olunduğu dövrlər də fərqlidir. Qəzetin bir neçə sayında verilmiş “Hicrəti-kübra” da dini mövzudadır. Ə.Ağaoğlunun müəllifi olduğu bu əsər “İrşad”ın 1906-cı il 116-cı sayından dərc edilməyə başlanmış, 117, 121, 129, 131 və 137-ci saylarında davam etdirilmişdi. Əsərdə Məhəmməd ibn Abdullaha (s) ilk vəhylərin gəlməsindən, İslam dininin bərqərar olmasından, Allahın sonuncu peyğəmbərinin bu müqəddəs yolda çəkdiyi məşəqqətlərdən bəhs edilir.

Din tarixini əhatə edən mövzulara müraciət etmək, ümumiyyətlə, yazıçıdan, şairdən istedadla bərabər böyük həssaslıq, məsuliyyət, dərin savad, zəngin mütaliə, geniş dünyagörüşü tələb edir. Ə.Ağaoğlu bu keyfiyyətləri özündə birləşdirirdi. “Hicrəti-kübra”ya gəlincə, bu əsər böyük bir tarixi dövrü əks etdirir. Müəllif oxucusunu “Bu hadisələr neçənci ildə baş vermişdi?” sualı üzərində düşünmək məcburiyyətində qoymur. İlk sətirdən öyrənirik: “*Həzrət İsanın təvəllüdündən altı yüz on iki və ya on üç il keçmiş idi*” [15, s.2]. Deməli, əsərdə baş verən hadisələrin tarixi miladi təqvimə ilə 612 və yaxud 613-cü ildir.

Əsərin olduqca maraqlı sujet xətti vardır. Müəllif Məkkənin küçələri ilə gedən, qarşılıqlarına çıxanların ayaq saxlayıb hörmətlə salam verməsindən şəhərin nüfuz, nəcabət sahibləri olduqlarını bəlli edən dörd kişinin söhbətinə diqqət çəkir. Məlum olur ki, onlar Əbu Sufyan, Əbu Cəhl, Əbu Ləhəb və Abbasdır. Məkkənin bu nüfuzlu şəxslərinin danışdıqlarından bəlli olur ki, Məhəmməd ibn Abdullahın (s) dəvətini qəbul edərək onun evinə gedirlər. Bu dəvətin məqsədi onlara tam aydın deyil. Bir müddətdir Məhəmməd ibn Abdullahda (s) baş verən dəyişikliklərdən danışirlar. Onun son vaxtlar özünü çox qəribə apardığını söyləyən Əbu Sufyan bunu Məkkənin cahil sakinləri kimi “məcun”luğuna yozmaq istəyəndə Abbas istər-istəməz qardaşı oğluna qahmar çıxır və həmsöhbətlərindən xəbər alır: “*Kimdir bizim içimizdə uşaq vaxtı atadan və anadan yetim qalıb ticarət kimi zəka tələb edən işdən yapışan? Kimdir bizim aramızda dürüstlüyünə görə Əmin və Sadiq adlarını alan?*” [15, s.2].

Müəllif başlanğıcından əsərin mahiyyəti, mövcud vəziyyət və qəhrəmanı

haqqında müfəssəl məlumat verir. “Hicrəti-kübra”nın sonrakı hissələrində də İslam dininin müjdəsini verən peyğəmbərin insanlara ən gözəl nümunə olan həyatı, yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən bəhs edilir.

Məhəmməd ibn Abdullah (s) qonaqlarına dəvətinin səbəbini söyləyir: *“Həzrət buyurdu: “Bilin və agah olun, ya əhli-qureyş! Mən sizi buraya cəm etmişəm bir olan və Yeri, Gögü yaradan Allahın fərmanı ilə! Məni və sizi yaradan O bir Tarı məni sizə peyğəmbər göndərib və mənə buyurub ki, sizi Haqq olan yola dəvət edib sizi zülməti-cəhalətdən çıxarıb nuri-fələhətə hidayət edəm!”* [14, s.2].

Ömürlərində eşitmədikləri, xəyallarına belə gətirmədikləri bu qəribə sözləri, ali mətləbləri eşidən məclis əhli mat qalır. Lakin yenə onu qınayır, istehza edirlər. Əslində, Məhəmməd ibn Abdullahın (s) evində baş verənləri həmin dövr Ərəbistanının ümumi mənzərəsi hesab etmək olar. Müəllif hadisələrin sonrakı gedişində də gözlərimiz qarşısında Ərəbistanın o zamankı ictimai mühitini ustalıqla canlandırır, yazır ki, avamlar, cahillər xeyir və şərlərini anlamazlar. Lakin müəllif bunu məsələnin birinci tərəfi hesab edirdi. İkincisi, insan təbiətində paxıllıq və həsəd var. Ə.Ağaoğlunun bildirdiyi kimi, hər qabın örnək ölçüsü, hər təbiətin öz xasiyyəti olduğunu bəziləri anlamaq istəmir. Üçüncüsü, ata-babadan qalmış qayda-qanunlara, adətlərə qane olan kütlə təzə işlərdən, yeni fikirlərdən qorxuya düşür. Çünki bunları düşünmək, həyata keçirmək insandan zəka, zəhmət və əziyyət tələb edir ki, bu da onların təbiətinə ziddir. Bu səbəblərə görə, Məkkə əhli Məhəmməd ibn Abdullaha [s] düşmən kimi baxır, onun izhar etdiyi həqiqətə cavab tapmayanda isə böhtan və iftiraya əl atır, bununla fərqiə varmadan özlərinə düşmən kəsilirdilər. Lakin ilk günlərdən Məhəmməd ibn Abdullahın (s) gözlənilən peyğəmbər olduğunu bilsələr də, müxtəlif səbəblərdən bu həqiqəti etiraf etməyənlər az deyildi. Onlardan biri Varaqa ibn Nufəl idi. O, Tövrət və İncili ərəb dilinə tərcümə etmişdi, bacısı Ummu İqbalə isə Məkkədə ən birinci kahinələrdən sayılır, xüsusilə ərəblər arasında fal açma, qeybdən xəbər vermə sənəti ilə məşhur idi. Onların evinə müxtəlif təriqətlərə, dinlərə itaət edənlər toplaşır. Bu dəfəki müzakirələrinin mövzusu son zamanlar Məkkədə izdihamın coşması, Məhəmməd ibn Abdullahı (s) öldürmək, evini yandırmaq istəməsidir. Varaqa və Ummu İqbalə

qonaqlarına Həzrət Məhəmmədin dünyanı dəyişib yeni şəriət gətirəcək peyğəmbər olduğunu etiraf edirlər.

Əsərdə oxucunun diqqəti bir vacib məqama da yönəldilir: peyğəmbərə hamıdan artıq zidd olan yaxın qohumları – Qüreyş böyükləri idi. Həzrət Məhəmmədin [s] buyurduqlarının haqq və ərəblərin xeyrinə olduğunu hər kəsdən yaxşı bilirdilər, lakin onlara Kəbənin bütخانə, ərəblərin bütperəst qalması lazım idi. Ona görə avam xalqın bəsirət gözünün açılıb xeyir-şərini başa düşməsinə çalışırdılar.

“Hicrəti-kübra”da qadına münasibət də maraq doğurur. Ə.Ağaoğlu Azərbaycanda qadına bərabər hüquqların verilməsinə çağıran ilk ziyalılardan idi. O, hələ 1901-ci ildə “İslama görə və İslamda qadın” əsərini yazmışdı. “Hicrəti-kübra”da da o, qadını yüksəklərə qaldırır, bildirirdi ki, hətta ən yaxın qohumları tərəfindən belə atılmış, qınaqlara hədəf olmuş sonuncu Peyğəmbəri həyat yoldaşı təklənməyə qoymur. Ən ağır vaxtlarında ona həyan olur. Müəllif qeyd edirdi ki, Xədicəyi-Kübra övrəti olmaqla bərabər, Həzrət Məhəmmədin (s) dostu, sirdaşı, qardaşı idi. Peyğəmbər cahil, nadan insanların Haqqdan qaçaraq oyuncaq “allahlara” pənah apardıqlarını, onu “məcnun” adlandıraraq daş-qalaq etməyə hazır olduqlarını gördükcə göz yaşlarına boğulurdu. Onda Xədicə əlləri ilə Peyğəmbərin göz yaşlarını silir, “Bütün dünya səni atsa belə, mən sənin yanındayam”, – deyirdi. Ə.Ağaoğlu müəllimi, məşhur şərqsünas Ernest Renandan bu xüsusda misal gətirirdi: *“Odur ki, fazili-kamil və ustadi-binəzir müsənnif firəngi cənab Renan Xədicəyi-Kübraya “Məhəmmədin mələikə hafizəsi” adı qoyub!”* [13, s.3]. O, müəlliminin bu fikirlərini, müsəlman qadına belə yüksək münasibətini alqışlayırdı: *“Nə gözəl və nə müstəhiq addır! Gah olurdu ki, Həzrət hücumu-fikir və xəyaldan və təzəllümi-əsr və zəmanədən bizar olub qəşş edirdi və qəşşdən ayılandan sonra ağlardı! Xədicə məhəbbət ilə onun gözünün yaşını silib min dil və nəvazişlə onun qəlbi cərahətlərinə mərhəm qoyub iltiyam verirdi! Əgər böylə bir mələikə hafizə olmasaydı, Həzrət əvayili-nübüvvət nə cür keçərdi!”* [13, s.3].

“Mabədi var” yazılsa da, əsərin nəşri yarımçıq qalmışdır. “Hicrəti-kübra”nı yenidən “İrşad”ın 1908-ci ildəki 24-cü sayında görürük. Lakin bu, əsərin davamı

deyil, təkrar nəşridir. Səbəbi qəzetin elə həmin sayında “Hicrəti-kübra”ya “Müsənnif tərəfindən” qısa əlavədə belə açıqlanır: *“Keçən sənə həman bu ünvanlı təhrirati-dayimdən bir əsər nəşr olunmağa başlamışdı, lakin bəzi səbəblərdən naşi olaraq fəqət bir fəsil çap olunub mabədisi təxirə düşdü.*

Bu sənə həman əsəri tədricən nəşr etməgi xahiş etdiyimdən çap olunmuş fəsli məhz qarelərimizin xatirinə salmaq üçün və hekayənin gələcək fəsilləri ilə təsəlsul və irtibat hüsusla gəlmək üçün təkrarən çap etməyə məcburuz: bu cəhətdən qarelərimizdən üzr istəyib dərxəvatir edirik ki, bu əsər yavnu biəti-nübüvvəti s.ə.s (salləlləhu aleyhi və səlləm) Hicrəti-kübradan olan ümdə və vüquat ovza və əhvalını şamildir” [16, s.2].

Ə.Ağaoğlu “Hicrəti-kübra”nı yenidən, “İrşad”ın 1908-ci ildəki 24, 28, 33, 37-ci saylarında çox cüzi, əsərin məzmununa dəyişiklik gətirməyən fərqlərlə dərc etdirmişdi. Ancaq bu dəfə də əsər yarımçıq saxlanmışdı. “Hicrəti-kübra” əsəri istər ümumilikdə Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında, istərsə də “İrşad” qəzetində öyrənilməyə, tədqiq edilməyə layiq ən dəyərli ədəbi-bədii nümunələrdən biridir.

“Hicrəti-kübra” əsərindən belə nəticəyə gəlirik ki, nəsildən-nəslə ötürülən dini etiqad insanların həyatında əhəmiyyətli yer tutur. Hətta yanlış yolda olduqda belə, onları inanclarından döndərmək çətinidir.

Təqdirəlayiqdir ki, “İrşad”da İslam dininə rəğbət, sevgi kor-koranə deyildi. Qəzetdə ruhani idarələrinin, din xadimlərinin fəaliyyəti və özlərini dindar kimi təqdim edən bəzi fırıldaqçıların əməlləri tənqid olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində mədrəsələrdə islahatlar, elm və dinin birləşməsi istiqamətində işlər aparılırdı. Həmin dövrdə bədii ədəbiyyatda da, publisistik düşüncədə də xüsusilə İslam modernizmi, təməl faktorların bərpası məsələsinə diqqət artırıldı. “İrşad”ın səhifələrində də bu mövzular təhlil edilirdi. Cəmiyyət üçün hansı elmlərin zəruriliyi prinsipinin irəli sürüldüyü, müxtəlif fikirlər, rəylər ortaya atıldığı vaxtda irşadçılar elm və dinin bir-birinə zidd olmadığını, hər ikisinin eyni məqsədə xidmət etdiyini yazırdılar. Lakin bu fikirləri cahil dindarlar müqavimətlə qarşılayır, yeniliyə qarşı çıxırdılar.

“İrşad” nəinki Azərbaycanda və müstəmləkəsi olduğu Rusiya imperiyasında,

eləcə də Osmanlı, Fransa, İngiltərə, Almaniya, Amerika, Hindistan, Çin, Yaponiya, İran, ərəb ölkələri və digər məmləkətlərin o zamankı vəziyyəti, tarixi, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatı ilə bağlı müxtəlif janrlı jurnalist, eləcə də bədii yazılar dərc edirdi. O vaxtlar İranda baş verən məşrutədən satirik üslubda bəhs edən İ.T.Musayev yazırdı:

*Dağılsa əgər kişvəri İran, yeri vardır,
Azadə əgər olmasa insan, yeri vardır.
Məhv olsa əgər hörməti-Quran, yeri vardır,
Gər bir-birini qırsa müsəlman, yeri vardır [172, s.4].*

Qəzetdə Alapaxta imzası ilə verilmiş “Lətifə” adlı şeirdə də İranın ictimai-siyasi vəziyyəti nəzmə çəkilməmişdir:

*Dağılur zülmilə gər keşvəri-İran, mənə nə?!
Can verur ya ki Mərakeşdə müsəlman, mənə nə?!
Başə əlvati gər cəm qılub Mirhaşım,
Xaini-millət olub gərçi Rəhim xan, mənə nə?! [27, s.3].*

Bu şeirdə müəllif yalnız İranın vəziyyətindən söz açmamışdır, Qafqaza nəzər salaraq Rəştə, Tehrandə, İrəvanda, Gilanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Tiflisdə, Şəkiddə, Şuşada əhalinin çəkdiyi müsibətlərdən yazmışdır. Bakının o dövrki halını isə şair belə təsvir etmişdir:

*Kişi, çox mədh eyləmə məmləkəti Bakünü,
Onda hər gündə verir əlli nəfər can, mənə nə?!
Daraşib orda müsəlman qarışır bir-birinə,
Küçələrdə axıyor çay kibi qan, mənə nə?! [27, 3].*

“İrşad” qəzetində hadisələrə bəzən birbaşa deyil, dolay yolla münasibət bildirilirdi. Ü.Hacıbəyli “Nağıl” adlı felyetonunda Çar Rusiyasının və qonşu dövlətlərin siyasi əlaqələrini belə təsvir edirdi: “*Biri var imiş, biri yox imiş, bir Cunbul var imiş, bir də İvan var imiş, genə bir Mikado var imiş və əlavə bir Məhəmmədəli var imiş. Bunların sənəti bu imiş ki, Cunbul İvanı tovluyormuş, İvan da Cunbul ilə Məhəmmədəlini tovluyormuş, Məhəmmədəli də cunbullara tovlanırmış. Mikadonun da heç kəs ilə işi yox imiş. Ancaq İvandan zəhləsi gedirmiş*

və İvanın da bundan zəhləsi gedərmiş, Cunbulun da bu ikisindən zəhləsi gedirmiş. Məhəmmədəli də bunların hamısından qorxurmuş və elə bilirmiş ki, dünyada İvandan güclü adam yoxdur” [85, s.4]. Böyük satira ustası tənqid hədəflərini çox məharətlə seçərək siyasi hadisələri “nağıl” etmişdi. Bu “nağıl” real olmaqla yanaşı, təsvirləri o qədər kəskin idi ki, dərhal əks-səda doğurmuş, xüsusilə əsərdə İvan adı ilə məsxərəyə qoyulmuş Çar Rusiyasının hakim dairələrini qəzəbləndirmişdi. Cəza yalnız müəllif üçün deyil, bütün irşadçılar üçün ağır olmuşdu. Bakı qradonaçalniki, general-mayor Yermolov “İrşad” qəzetinin nəşrinin dayandırılması barədə əmr vermişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, “İrşad”da vətənin, millətin gələcəyi ilə bağlı təlaş, əndişə, narahatlıq bəzən ümitsizliklə müşayiət olunurdu. Lakin Doktor Abdulla Cövdətin “(Qəhriyyat)dan (Yürgəli Ciftçi)” başlığı ilə verilmiş bir şeirində ifadə olunmuş mübarizə əzmi “İrşad” üçün daha xarakterikdir:

Hürr olmayan insan, insan degildir,

Hürriyyəti almaq asan degildir,

Haqq üçün aqmayan qan, qan degildir,

Göz yaşımız degil, qanımız aqsın! [40, s.3].

“İrşad”da Müəllim Şaiq Talıbzadə imzası ilə dərc olunmuş “Əkinçi” şeirində isə zəhmətə çağırış xoş ovqat yaradır. Müəllif qışda çulu, palazı satıb-sovmuş, külfətini quru yerdə qoymuş, təknəsi boş qalmış, axurda samanı bitmiş, ailəsinin göz dikdiyi əkinçini oyanıb dərdinə çarə qımağa səsləyirdi:

Yaz qapını aldı, əkinçi, oyan!

Dur ayağa, tarla səni gözləyir.

“Şumla yeri, dur gəl, əkinçi”, deyir,

Haydı, a zəhmət mələyi, qalx, oyan! [174, s.4].

“İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələri ilə tanışlıq bu qənaətə gəlməyimizə imkan verir ki, qəzet öz məqsədinə sadıq qalmış, təqdim etdiyi nəsr, nəzm əsərlərində də ümumi problemləri, xalqın milli özünüdərkinin, milli oyanışının vacibliyini ön plana çəkmişdir. Bunun üçün ədəbiyyatın bütün üsullarından istifadə edilmiş, əksər janrlarına müraciət olunmuşdur. Qəzətdə verilmiş bütün əsərləri bədii cəhətdən

kamil hesab etmək mümkün olmasa da, mövzu, məzmun baxımından hər biri yüksək ictimai-siyasi mövqeyə malikdir.

2.3. QƏZETDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ

Şübhəsiz, millətin tərəqqisinə rəvac verən ən təsirli vasitələrdən biri, bəlkə də birincisi sözün qüdrətindən necə istifadə etmək məsələsidir. İrşadçıların fikrincə, bunların sırasında ədəbiyyatın müstəsna yeri və xidmətləri vardır. Lakin bu məqamda da fikirlər bəzən haçalanırdı. Doğrudur, “İrşad”ın müəlliflərinin əksəriyyəti ədəbiyyatda yenilikləri başlıca şərt hesab edirdi. Bunun üçün şair, tənqidçi Abbas Səhhətin ortaya atdığı, bütün ədəbi tənqidin fikirlərini məşğul edən bir məsələ onların da düşüncələrinə uyğun idi. Belə ki, XX əsrin ilk onilliyində ədəbi-tənqiddə “köhnə şeir” problemlərindən daha kəskin şəkildə danışıldığı, poeziyada yeni üslub və qaydalar barədə düşünülərək yollar axtarıldığı vaxtlarda - 1905-ci ildə Abbas Səhhətin “Həyat” qəzetində “Tazə şeir necə olmalıdır?” adlı məqaləsi dərc edilmişdi. Müəllif yazırdı: *“Şüərayi-sabiqəmizin əşar və əbyatı təbii əhvala müğayir olduğundan, oxuyan kəsalət və nifrət gətirməyi və heç hüsulə gəlmədiyi məlumdur. Məsələn, qəddin sərv ağacına oxşadılması, ya məhbubun üzünü bədri-aya bənzətdikləri kimi və yainki qaşları yaya və kirpikləri oxa təşbih tutduqları qəbil. Və bu qədər ki, təzə səpkidə bu anacan bizim şüəaralardan bir nəfər olmayıb ki, bu mətləbə mültəfit olub, öz şeirini təbii hissiyatın məzmununa dair nəzm etmiş olsun”* [203, s.243]. Bu məqalə geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu.

Əlbəttə, ədəbiyyatımızın Nizami Gəncəvi, İmaddədin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və digər klassikləri unudulmamışdı. Onların yaradıcılığı yenə dövrün şairlərinin poetik düşüncələrinə istiqamət verirdi. Lakin XX əsrin başlanğıcından millətlərin özünü təsdiqi uğrunda mübarizələri yüksəlir, milli kimlik məsələsi getdikcə aktuallaşır. Bu tendensiya ictimai, siyasi, sosial sahələrdə olduğu kimi, mədəni həyatda da öz əksini tapırdı. Hər zaman dövrü ilə ayaqlaşmağı bacaran ədəbiyyatda böyük canlanma müşahidə olunurdu. Lakin onun da yolu hamar,

axarlı deyildi. Əsrlərdən bəri davam edən varislik ənənəsinə sadıq qalan ədəbiyyatımızda “İrşad”ın fəaliyyət göstərdiyi illərdə həm də yeni ədəbi meyillər güclənməkdə idi. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist xətti-hərəkətin inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı. Əslində, bu yol ədəbiyyatımız üçün tamamilə yeni deyildi. Tənqidi-realist meyillər Azərbaycan ədəbiyyatında zaman-zaman olmuş, XIX əsrin birinci yarısında yazıçı-dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə daha da genişlənmiş, XX əsrin ilk illərindən isə artıq həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində aparıcı xətt olaraq önə çıxmışdı. Ədəbiyyatşünas alim İslam Ağayevin qeyd etdiyi kimi, *“XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan şeiri forma cəhətdən yeniləşməyə başlayır”* [19, s.46].

Ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında bir sıra istiqamətlərdə daha çox irəliləyiş müşahidə edilirdi. Bu, ilk növbədə, dövrün əhval-ruhiyyəsindən, inqilabi dəyişikliklərə meydan açmasından qaynaqlanırdı. Belə vaxtlarda ədəbiyyatımızda satirik üslubun inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı. Qeyd edək ki, Azərbaycan satirik şeirində hələ XIX əsrdən açıq-aydın duyulan mübarizə əhval-ruhiyyəsi XX əsrdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist, satirik-maarifçi meyillərin güclənməsini, ilk növbədə, ədəbiyyatın ən gözəl xüsusiyyətlərindən birində – onun qədim ənənəyə söykəndiyi qədər müasir olmağı bacarmağında axtarmaq lazımdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan mətbu orqanlar arasında böyük nüfuzu və özünəməxsus dəstxəti olan “İrşad” böyük bir yol keçib gələn Azərbaycan ədəbiyyatının nailiyyətlərinə ehtiramla yanaşırdı. Qəzetin səhifələrində yer verilən müxtəlif janrlı ədəbi-bədii nümunələr içərisində də klassik üslubda olanlar vardı. Lakin əsas yeri məzmun, dil və üslubuna görə müasir dövrə uyğun əsərlər tuturdu.

“İrşad”ın nəşr edildiyi illərdə ictimai-siyasi hadisələrin kəskinləşməsi, çar idarə üsuluna qarşı etirazların güclənməsi, mövcud vəziyyətlə barışmayanların sayının gündən-günə artması, bununla yanaşı, hələ də zamanın tələblərini anlamayanların, haqq-hüququnu tələb etməyi bacarmayanların sayının çox olması və digər mühüm məsələlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzularına

çevrilmişdi. Yaranan əsərlərdə əvvəlki kimi aşiqanə-lirik düşüncələr deyil, daha çox ciddi ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi problemlər əksini tapırdı. Bu təzələnmə poeziyada daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Köhnə şeir ənənələri tamamilə unudularaq həmişəlik ədəbiyyat tarixi kitablarının səhifələrinə köçməyə də, ilk onilliyini yaşayan əsrin poeziyası yeni üsul və istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Gülün gözəlliyindən, bülbülün ah-fəqanından, nakam sevdası yolunda çəkdiyi əzablardan, məşuqun vəfasızlığından, aşıqın cəfasından bəhs edən şeirlər əvvəlki şöhrətini itirirdi. Yeni dövrün tələblərinə uyğun poeziya nümunələri yaranırdı.

Bir məqamı da diqqətə çatdırmaq ki, ümumiyyətlə, “İrşad” XX əsrin əvvəllərində poeziya nümunələrinə səhifələrində ardıcıl yer verən qəzetlərdən biri idi. Belə demək olar ki, bu qəzetin ictimai-siyasi mübarizəsində poetik əsərlər əhəmiyyətli yer tuturdu. Onların içərisində “tazə şeir”in tələbləri ilə səsleşən əsərlər daha çox idi. Burada, şübhəsiz, yeni əsrin inqilab, mübarizə əhval-ruhiyyəsinin böyük rolu vardı. Eyni fikirləri “İrşad”ın bədii publisistik və nəsr nümunələri haqqında da söyləmək lazım gəlir.

Azərbaycan nəsrinə hələ XIX əsrdən yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş, əsrin ikinci yarısında M.F.Axundzadə ədəbiyyatımıza yeni ənənələr gətirmişdi. Onun bu sahədə gördüyü işlər çoxlarını nəsr əsərləri, xüsusilə pyeslər yazmağa həvəsləndirmişdi. XIX əsrin sonlarında, eləcə də XX əsrin ilk illərində isə ədəbiyyatımızın digər sahələri kimi, Azərbaycan nəsrinə axtarışda idi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq, XX əsrin Azərbaycan nəsrinin janrı və mövzucu inkişafı, zənginləşməsi dövrü hesab edirlər: *“Bu dövrdə milli nəsrimizdə M.F.Axundov ənənələri genişlənilir, yeni realist və romantik roman, povest, hekayə, novella və parodiya kimi müasir janrlar yaranır, “əsrin dərdi” ön plana çəkilir. Lakin bütün bunlar nəsrimizə birdən-birə gəlməmiş, mühüm bir təkmilləşmə yolu keçmişdir”* [147, s.41].

Dövrün tənqidçiləri mətbuatda, əsasən də, “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnallarda köhnə ənənələrə kortəbii əməl edən müəllifləri, onların bu cür əsərlərini tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda, ədəbiyyatın keçdiyi tarixi yolu araşdırır, qarşıda duran vəzifələri

müəyyənləşdirildilər. Ş.Vəliyev XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemlərindən bəhs edərkən yazır: *“Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnalların meydana gəlməsi bir tərəfdən milli tənqidi və poetik fikrin inkişafında yeni təmayüllərin yaranmasına səbəb oldusa, digər tərəfdən köhnə qəlibə daxil olan qəhrəmanların bədii ədəbiyyatdan çıxmasına güclü təsir göstərdi*” [224, s.30].

Yazılan hər yeni əsər mövzusunun, tarixi və ya müasir hadisələri əks etdirməsindən asılı olmayaraq öz dövrünün yaşığıdır. Çünki bu yazılarda zamanın ruhu var. XX əsrin ilk onilliyində ədəbiyyatımıza daxil olan yeni nəsr əsərləri də ideya baxımından öz dövrü ilə səsleşirdi. Qələmə alınan yeni maarifçi-satirik, tənqidi-realist əsərlər müxtəlif qəzet və jurnalların səhifələrində yer alırdı: *“Tənqidi realist nəsrin ideya-estetik məzmunu inqilabi pafosa malikdir”* [220, s.22]. “İrşad”a gəlincə, qəzet bu məsələlərdə də ön sıralarda möhkəm yer tuturdu.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan nəsrinə M.F.Axundzadə yaradıcılığının təsiri davam edirdi. Lakin öz siyasi, ictimai, sosial, mədəni mənzərəsi ilə fərqli əsr gəlmişdi və bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan nəsrində də yeni düşüncə sahibləri meydana çıxmışdı. Onların sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı yeni əsərlərlə zənginləşirdi. Artıq maarifçi-satirik nəsrə yanaşı, tənqidi-realist nəsr də ədəbiyyatımızda aparıcı xətt olaraq önə çıxırdı ki, bu da M.F.Axundzadədən sonra ədəbiyyata gələn yazıçıların əməyi sayəsində mümkün olurdu.

“İrşad”da ədəbi-bədii əsərləri dərc olunan yazıçı və publisistlərin çoxu yaradıcılıqlarına M.F.Axundzadənin təsirini özləri də qeyd edirdilər. Onlardan biri – Ü.Hacıbəyli illər sonra, 1938-ci ildə Şuşa şəhərində keçən uşaq illərini, ziyalıların M.F.Axundzadənin əsərini tamaşaya qoyduqlarını xatırlayırdı: *“Mirzə Fətəli pyesləri məndə birinci dəfə teatr əsəri yaratmaq həvəsi oyatdı. ...Şuşada Haşım bəy Vəzirovun rəhbərliyi ilə o zamankı intellegensiyanın bir yerə yığışb M.F.Axundovun “Vəzirxan Sərabı” komediyasını tamaşaya qoyduqları yaxşı yadımdadır”* [43, s.4].

Yaşadıqları dövrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsindən və nailiyyətlərindən bəhrələnməklə yanaşı, irşadçıların əksəriyyətinin ədəbi

üslubunda, dəstxətində özünəməxsusluq vardı.

Bu qəzetin ədəbi-bədii nümunələrinin əksəriyyəti aktuallığı, müəlliflərin problemlərə dərinlən yanaşmaları ilə diqqəti cəlb edir. “İrşad”da dövrün böyük tarixi hadisələrindən tutmuş, məişət məsələlərində hətə mövzu diqqətdə saxlanılır, sadəcə, janr, ifadə tərzı, üslub, dil xüsusiyyətləri dəyişirdi. Həcmindən asılı olmayaraq, “İrşad”ın bir çox yazıları millətin özünüdərkı, özünüdətdıqı baxımından vacib, əhəmiyyətli idi. Lakin bəzi mövzular qəzetin daimi mövzuları idi. Səbəbini müəlliflərinin millətin taleyində oynadıqı rolla əlaqələndirə bilərik.

XX əsrin əvvəllərində realizm cərəyanı ilə bərabər, romantizm cərəyanı da inkişaf edirdi. Lakin *“Hər bir yeni ideya yeni forma və üslub tələb etdiyi kimi, XX əsr Azərbaycan romantizmi də öz növbəsində yeni forma və üslub axtarışlarında idi”* [121, s.43]. Maraqlı bir məqam da budur ki, “İrşad”ın qapıları hətə iki ədəbi cərəyanın nümayəndələrinin – həm realistlərin, həm də romantiklərin üzünə açıq idi. Bu qəzetin səhifələrində istər realist, istərsə də romantik şairlərin, ədiblərin əsərlərinə geniş yer ayrılırdı. Əsas məsələlərdən biri dövrün ovqatını duya bilmək, tələblərinə cavab vermək idi. K.Talıbzadə yazırdı: *“...ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin 90-cı illərində başlamış və ilk şeirlərini, əsasən klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi yayılmış şəkillərində”* [215, s.73] yazmış A.Səhhət öz bədii yaradıcılıqı ilə də dövrün çağırışına ilk səs verən şairlərdən biri oldu. “Səhhətin “yeni səpgidə” yazdıqı şeirlərinin bir qismi təbiət mənzərələrinin təsvirinə həsr edilmişdir. “Tazə şeir necə olmalıdır?” məqaləsinin sonunda nümunə üçün verilən şeir də bu mövzuda idi:

“Yaz mövsümü endikcə səmadan yerə axşam,

Gün nuru verir daqlara min rəngi-dilaram.

Ahəstəligiynən üfiqə eyləyir ahəng,

Şəffaf səmada görünür şövqi-fəzarəng.

...A.Səhhətin “yeni səpgidə” - “üsuli-cədid” üzrə yazdıqı şeirlərin ikinci qismi ictimai-siyasi mövzularda idi” [215, s.72-73].

Zaman artıq təsvirçilikdən, seyrçilikdən uzaq əsərlərin meydana çıxmasını tələb edirdi. “İrşad”da dərc edilən ədəbi-tənqidi məqalələrdə belə əsərlər və

müəllifləri tənqid hədəfinə çevrilirdi.

Qəzetin nəşrinin ilk ilində M.Ə.Rəsulzadənin M.Ə.R-zadə imzası ilə Hafizdən tərcüməsi dərc olunmuşdu:

*Bu nə qovğadır, qəmər dairəsindən görürəm,
Hamu afaqı dolu fitneyi-şərdən görürəm.
Hər kəs yaxşılıqın istiyor əyyamından,
Əlbət oldur ki, bitir, mən günü-gündən görürəm.
Cühələ şərbəti olmuş həmə qənd ilə güləb,
Üqələ qüvvətini mən çox cigərdən görürəm.
Əsbi tazə palan altında olubdu yaralı,
Eşşəgin zivərini sim ilə zərdən görürəm.
Analar ilə qızın cəngü-cidal varlarıdır,
Hamı oğlanları rəncur atalardan görürəm.
Qardaşın qardaşına zərrəcə rəhmi yoxdur,
Nə də şəfqət oğula, mən atasından görürəm
[Hafiz]in pəndin eşit, (Razi), gedib yaxşılıq et,
Bu nəsihətdir, gözəldir və gövhərdən görürəm [195, s.3].*

Məşhur şair Hafiz Şirazidən edilmiş bu tərcümə birmənalı qarşılanmamışdı. Ə.Hüseynzadə “İntiqad” adlı məqaləsində tərcümə sənətinə layiq olmayan cəhətlərinə, nöqsanlara yol verildiyinə görə, “Hafizdən tərcümə”ni çox ciddi, hətta sərt şəkildə tənqid etmişdi. Tənqidçi tərcüməçinin xətalərini, misraların müqayisəli tərcüməsindəki yanlışlıqları diqqətə çatdırır, hər bir bədii əsərin elə-belə, kor-koranə, ucdantutma tərcüməsini orijinala, həmçinin doğma dilə və mədəniyyətə qəsd sayırdı. Ə.Hüseynzadə diqqətə çatdırırdı ki, “*belə başabələ tərcümə doğma dili korlayır, son dərəcə mənasız, dolaşmaq ifadələrlə, birləşmələrlə onu zibilləyir, quru, cansız edir, bədiiliyini, gözəlliyini aşağı salır*” [105, s.3].

Tənqidçi tərcümənin əvvəldən-axıra qədər qüsurlu olduğunu göstərir, “*Hafiz aşarının heç bir surətlə hərcü-mərc ediləcəyini ümid etməzdik*” [105, s.3] deyər təəssüflənirdi. Müəllif nəzimdəki vəznin itməsi, sözlərin yerinə düşməməsi, türk dilinin morfoloji qayda-qanunlarının pozulması, ədəbi dilin normalarına əməl

edilməməsi və digər məsələlərin zəif tərcümədən irəli gəldiyini yazır, fikirlərini “Hafizdən tərcümə”dən gətirdiyi sitatlarla əsaslandırır: *“Mənzumə elmi-əruzə müxalif olduğu kibi, qafiyələr də dürüst degildir. Hərgiz “dairəsindən”, “şərdən”, “gündən”, “atalardan”, “atasından”, “görürəm” bir-birinə qafiyə ola bilməz. “Dən” qafiyə degil, vəli ancaq şeirin nəqəratıdır”* [107, s.134].

Tərcümə üçün tək cə dil bilməyin kifayət etmədiyini, həm də sənətkar olmağın lazım gəldiyini nəzərə çatdıran tənqidçinin bu qeydləri ümumilikdə tərcüməçilik sənəti barədə deyilmiş dəyərli fikirlərdir: *“Tərcüməçinin ən əsas xidməti, həm də ən vacib, ən gərəkli yaradıcılıq xidməti ondan ibarət olmalıdır ki, o, başqa xalqın dilində mövcud olan, lakin mütərcimin dilində bu vaxtadək işlənməmiş ifadə vasitələrini dilə gətirsin. Onları ümumxalqın fəal dilinə salsın, yaxud da dildə belə ifadə vasitələri aşkar etsin. Çünki ədəbi dili yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq, müntəzəm olaraq yeni ifadə vasitələrinin kəşfi inkişaf etdirir”* [28, s.27].

M.Ə.Rəsulzadənin söz ustası olması danılmazdır və istedadını müxtəlif janrlı əsərlərində göstərmişdir. Tərcümə üçün müraciət etdiyi müəllif və əsər də onun yüksək ədəbi zövqündən xəbər verir. Lakin “Hafizdən tərcümə”ni təhlil edərkən Ə.Hüseynzadənin düşüncələrinə haqq qazandırmamaq mümkünsüzdür. Tərcümə zəif alınmış, tərcüməçilik sənətinin qaydaları yetərincə gözlənilməmiş, qafiyələr arasında uyğunsuzluğa yol verilmişdir.

Tənqidçinin obyektivliyini qoruması, həqiqət müstəvisindən çıxış etməsi, şəxsi qərəzə yol verməməsi ədəbi-tənqidin əsas şərtlərindəndir. Lakin Ə.Hüseynzadədən fərqli olaraq, Ə.Kamal 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalında dərc olunmuş “İbrahim Tahir” adlı məqaləsində bu prinsiplərə əməl etməmişdi. Həmin tənqidi yazısında o, şairin yaradıcılığından verdiyi nümunələri bilərəkdən düzgün təhlil etməmiş, iradlarını ciddi şəkildə əsaslandırmamış, yersiz, hətta bəzən təhqiramiz səslənən ifadələr işlətməmişdi. *“Tənqidçinin qeyri-səmimiliyi, dost, qələm yoldaşı mövqeyində dayanmadığı aydın şəkildə ifadə olunmuşdu. Bir tənqidçiyə yaraşmayan kobudluq, istehza ilə yanaşma tənqidi məqalənin və müəllifin səviyyəsini şübhə atında qoyur. Müəllifin mövqeyi, tənqid etdiyi şəxsə münasibəti əsl ədəbiyyata və ədəbi-tənqidin qaydalarına yaddır. Şiddətli tənqiddə məruz qalan*

İbrahim Tahir də bu hədyanları cavabsız buraxmayıb “İrşad”da ona cavab vermişdi. İ.T.Musayev Bakıya yeni gələn Ə.Kamalın milli ədəbiyyatımıza gərəyincə bələd olmadığı qənaətini irəli sürmüşdü” [135, s.10-11].

Ə.Kamal ədəb çərçivəsini aşmış, tənqidi yanaşmanın qaydalarını pozmuş, həm də yalnız İbrahim Tahiri yox, bütövlükdə Azərbaycan türklərinin tarixinə, ədəbiyyatına, dilinə həqarət etməkdən çəkinməmişdi: *“İndi sən söylə, ey Musayev! Əcəba, səni də ömründə bir kərə olsun xidməti-qələmiyyəyə dəvət etmək, yaxud haqqında bir ufacıq təqdiri-mütəzəmmin olmaq üzrə – bənim o tənqidatımdakı bir-iki fəqərəyi-təşviqiyyədən maəda – bütün mətbuatda bir cümlə olsun bizə göstərə bilirmisin?” [119, s.326].*

XX əsrin əvvəllərində, dil məsələsinə çox həssas yanaşıldığı dövəndə Ə.Kamalın bu fikirləri xüsusi ilə etirazla qarşılandı: *“Sən hankı millətdənsən? “Türk” isən bu yazdığın şeylər nə mənaca, nə ifadəcə türk dili deyildir. Zatən türklər vətəni-qədimləri olan Şərq və vəsəti-Asiyadan qərbə doğru mühacirət etdikləri zaman hankı millətlərin arasında mehman olub qalmışlar isə, dilləri də o millətlərin dillərinin nüfuzuna, təsirinə qapılmış, binaənəleyh milliyyəti-əslilyələrini qayıb etmişdir. Bu hal yalnız Qafqaz türklərində, Osmanlı türklərində degil, mühacir olmuş hər millətdə az və ya çox vaqe olmuşdur. ...sənin lisanın pozuc bir osmanlı lisanı olub ondan fəzlə olaraq ziyadə İran ruhu ilə tərbiyələnmüşdir. Sənin lisanının islah oluna-oluna vasil olacağı müntəhayi-təkamül osmanlı lisanıdır” [119, s.326].*

Araşdırıcı Sədaqət Həsənova qeyd etmişdir ki, “Füyuzat” jurnalındakı həmin məqalədən alınmış “Sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur” cümləsindəki fikir *“...təhrif olunaraq “bəzədilmişdir”. Burada söhbət türk dilindən ayrı olmayan bir dildən - Azərbaycan dilindən gedir və bu, təbiidir. Bizim dilimizi böyük türk millətinin (soy-kökümüzün) dilindən kim ayırır, ya ayırmaq istəyir və ya nə üçün? Bir ağacın budağını kökündən ayırmaqla onun yaşamasının mümkün olmayacağı nəinki başbilənlərə, hətta “anlamaq istedadı”ndan məhrum olanlara da bəllidir. Bu, “iki dəfə iki dörd edər” məntiqi qədər sadə bir şeydir. Məsələnin mahiyyətini fərqiə vara bilməyən və ya varmaq istəməyənlər həmin fikri tamamlayan sonrakı*

cümləyə ya əhəmiyyət verməmiş, ya da bunu istəməmişlər” [100, s.113]. Lakin Ə.Kamalın öz yazdıqları bu fikrin əksini göstərir. *“Bən səndə təhqirə dəyə biləcək bir mövcudiyyət və mahiyyət görməm ki, hətta səni təhqir edəyim*” [119, s.326] yazsa da, Ə.Kamalın təhqirləri, həqarətləri həddini aşmışdır. Bu məqalələrlə o, prinsipial və peşəkar tənqidçi olduğunu şübhə altında qoymuşdur. Bu qədər kobud, böhtan, şər dolu yazıların “Füyuzat” kimi jurnalda dərc olunması isə yalnız təəssüf doğurur.

Maraqlıdır ki, başqalarını suçlayan Ə.Kamalın öz dili heç də rəvan, sadə və oxunaqlı deyildi. Ədəbiyyatşünas alim V.Quliyevin bildirdiyi kimi: *“...Əhməd Kamalın Osmanlı türkcəsi kimi təqdim etdiyi və öz yazıları ilə guya mükəmməl örnəklərini ortaya qoyduğu dil dövrün Azərbaycan ədəbi türkcəsi ilə müqayisədə qat-qat qəliz, anlaşılmaz idi. Burada yerli-yersiz milli təfəkkürə yad olan ərəb və fars sözləri, ifadələri işlənirdi*” [134, s.10-11].

İ.T.Musayev şeirlərində soydaşlarını maariflənməyə, tərəqqiyə səs-ləyir, milli birliyi, insanların azad yaşamasını, ölkədə qanunların aliliyinin qorunmasını təbliğ edirdi. *“Şeiriyət, poetik texnika baxımından onun yaradıcılığına müəyyən iradlar tutmaq mümkündür. Bu da tamamilə təbiidir. Anlaşılmayan Əhməd Kamalın Bakıda bütün tənqidçilik fəaliyyətini İbrahim Tahirə həsr etməsidir. Əsl ədəbiyyat və böyük sənət barəsində danışacağını vəd edən tənqidçi nə üçün özünü sadəcə bir nəfərin yaradıcılığı ilə məhdudlaşdırır? Aydın məsələdir ki, həmin dövrdə İbrahim Tahir Azərbaycan ədəbiyyatının yeganə təmsilçisi deyildi*” [134, s.14-15].

Əslində, Ə.Kamalın şairə qəzəbi, kobudluğu, ilk növbədə, dil məsələsində, dilə münasibətdə tamamilə fərqli mövqələrdə dayanmaları idi. *“İbrahim Tahir Azərbaycan türkcəsini tam müstəqil dil sayır, İstanbul şivəsini yamsılamağın əleyhdarı kimi çıxış edirdi. Özünün və qələm yoldaşlarının qarşısında duran ən ümdə vəzifəni oxucularının anladığı dildə xalqın və Vətənin dərdlərindən söz açə bilirdi*” [136, s.161-162].

Araşdırıcı Vüsalə Əsədzadə yazır ki, *“Ə.Kamalın “Füyuzat”da çıxan sonuncu – “İsbati-iştibah” məqaləsinin tənqid hədəfi yenə Tahir Musayevdir*” [54, s.168]. Lakin Ə.Kamalın İ.T.Musayevi qaraladığı açıq-aydın ortada olsa da,

əslində, o, Azərbaycanın digər şairləri haqqında da yüksək fikirdə deyildi. V.Əsədzadə haqlı olaraq yazır: “Ə.Kamalın ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məqalələrini nəzərdən keçirib belə qənaətə gəlmək olar ki, o, M.Hadi, S.Səlməsi və H.Qüdsidən danışib əsərlərini bəyəndiyini dilə gətirsə də, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı və dilini bəyənməmiş, M.Hadi kimi mütəfəkkir bir sənətkarın və eləcə də digər Azərbaycan şair və yazıçılarından onun “Füyuzat”a dəvət olunmasından sonra jurnalda çapına məhdudiyətlər qoyulmuş, bunların əvəzində sənətkarlıqca o qədər də kamil olmayan Osmanlı şairlərinə və onların əsərlərinin təbliğinə geniş meydan verilmişdir” [54, s.169].

Ə.Kamalın “İrşad” qəzetində, əsasən, 1908-ci ildə, “Füyuzat” bağlanıb bu qəzetə gəldikdən sonra bir sıra tənqidi məqalələri dərc olunmuşdur. Ədəbiyyat, mədəniyyət, məktəb məsələlərindən bəhs etdiyi “Lövheyi-tənqid!” adlı silsilə məqalələrinin biri 1908-ci ildə, “İrşad”ın 4-cü sayında verilmişdi. Ə.Kamal bu məqaləsinə kövrək notlarla başlamışdı: “Dün... bu Qurban bayramının birinci günü idi. Böylə günlər qürbətdə nə qədər həzin oluyor... yaxud qürbət böylə günlərdə insana nə qədər atəşin gəliyor!... İnsanlar, ümumiyyətlə, böylə günlərdə şadan və xəndan olur. Bu günlərdə sevinmək insanlar üçün adət olmuş kibidir. Ən əməli könuəllərdə bu günlərin xənde və mərurinə aldanmaqda biixtiyərdir. Lakin bən nə üçün bilməm ki, böylə günlərdə məzhun olurum” [117, s.2-3]. Müəllif “Lövheyi-tənqid!” adlı məqaləsinin ilkinə bu misralarla tamamlamışdı:

Ey bu qapıdan duxul edənlər

Ümidinizə verin nəhayət!

Yoq qurtuluş artıq atəşimdən

Yoq dəst əzadən istirahət! [117, s.2-3].

“Lövheyi-tənqid” adlı ikinci məqaləsində müəllif tənqidin faydalarından bəhs etmişdir. Əhməd Kamal imzası ilə verilmiş bu məqalədə müəllif öz mövqeyini yenə də bir qədər gərgin, çılğın şəkildə ifadə etmişdi: “Biz tənqidin əhəmiyyəti bir maşın vəsaiti tərəqqi içində nə qədər mühüm bir mövqe tutduğunu mərhum (Füyuzat)da əzmlə bildirmiş idik. İştə bu qənaəti-fikriyyəmişə biaəndir ki, hər nəradə olursaq olalım, biz tənqiddən əl çəkmiyoruz. İslamiyyəətə, insaniyyəətə

faydalı gördüyümüz yollardan heç bir maneə bizi geri çevirməz. Bu yollarda biz bəpərvə əcaleyi-qələm edəriz. Gördüyümüz qaiməyi-tənqid ilə qayəyi-iftixarımız olan şani sütunə islami gücümüz çatdığı qədər iləri götürməyə çalışacağız. Bunu biz özümüzə vəzifəyi-ədiniyə və vəzifəyi-insaniyyə biliriz. Məqsədlərini aləmi-islamın qəflət və cəhalətindən bəkləyənlər bundan münqəbil oluyurlarmış. O da bizim işimiz degil!” [118, s.2-3]. Məqalənin sonunda yazılmışdı: “İdarədən: Bu məqalənin təxirinə mühərririnə aid olmayan ittifaqlar səbəb olmuşdur” [118, s.3].

Ə.Kamalın bu qəzətdə başqa bir silsilə məqalə isə “Mühərriri Ə.K.” imzası ilə verilmiş “İrşad”ın munəti-ədəbiyyatı”dır. Həmin silsilədən olan birinci məqalədə yazılmışdı: “(42-ci nömrədəki “Sənə baxarkən” sərlovhəli şeirin tənqidi). Müəllif bu şeirin tənqidinə sərlovhədən başlayacağını, sərlovhənin imlasının doğru olmadığını bildirirdi: “*Bu mükəlimə nə üçün böylə yazılsın?*”

Kəlmənin əslini arayalım:

Sənə (sən) zəmiri şəxsiyyəsinin məful iləyhi halında olmasıdır.

Qaidə Türkiyə üzrə bir ismi məful iləyhi halinə qoymaq üçün axırına bir (ə) gətirilir. Bu qaidə etizəsinca bu kəlməni (sənə) surətində yazmaq lazım gəlir və toğrusu da budur. Bu gün bu kəlmənin (n)ni ağır tələffüz edən şöbəyi ətrak olduğu kimi bu haldə mənə (sənə) surətində nazik tələffüz edənlər də vardır. Hətta bu qism Qafqazda və xüsusilə Bakı civarındadı. Kəlmənin (sənə) surətində yazılmasını qaidəyi-eqtizə etdigi kimi bu iqtizayə bir şöbəyi ətrakın bu kəlməyi bu surətlə tələffüzü bir qaidə ilə təqviyə ediyor. İsimlərin məful iləyhi halinə intiqalında birdən ziyadə təbir hasil olmaz. Bu da axırında (q) olan kəlmələrin məful iləyhi halində bu (q)ları (ğ)ya təbəddül edir, məsələn:

(Pıçaq) kəlməsi məful iləyhi (yönlük_hal) (pıçağə) olur. Məful bihalində dəxi böylədir: bıçağı olur. Bu hal türkcə isimlərə məxsusdur. Türkcədə istimal olunan ərəbi kəlmələrin nə (məful iləyhi), nə də məful biyə də (izafət) hallarında əslən bir təsələn hüsulə gəlməz. Misal: (haqq) kəlməsinin məful bihalı (haqqı) və məful iləyhi halı (haqqə) və izafət halı (haqqın) surətində halında olur” [48, s.2]. Tənqidçi bu ifadəni ahəng qanunu və türk şivələri baxımından da düzgün hesab etmirdi.

“İrşad”ın poeziya nümunələrinin janrları, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətləri, müəllifləri haqqında ilk fikirlər elə bu qəzetin özündə yer almışdı. Belə məqalələrdən biri “Salik” imzası ilə bağlı ədəbiyyatşünas, tənqidçi Firudin bəy Köçərli tərəfindən yazılmışdı. Qeyd edək ki, “İrşad”da 1906-cı il 18 yanvar tarixində “Xeyirxahi-vətən H.Rasizadə” imzası ilə dərc olunmuş “Növhe” sonuncu bəndi belədir:

Oldu bəlayi-millətə hər kəs ki, mübtəla,
Əhli-vəfadı, bişək, olub layiqi-bəla.
Dilxun olubdu Saliki-biçarə bərməla.
Millət qəmilə az qalib axır cünun ola,
Hər dəm odur ki, neytək ucaldır nəvasını [108, s.2].

“Salik” imzasından iki şairin istifadə etdiyi məlum olduğundan “Növhe”nin hansı şairə məxsus olmasını öyrənmək üçün Muxtar bəy Nəsirbəyov qəzetə müraciət etmiş, “A.F.” imzalı bir şəxsin etirazı mübahisəni alovlandırmışdı. Yaranmış ədəbi mübahisəyə aydınlıq gətirmək üçün F.Köçərli “Ədəbiyyatımıza dair. Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsü barəsində bir parə məlumat” adlı məqalədə yazmışdır: “İrşad”ın 17-ci nömrəsində dərc olunmuş müxəmməsin sahibi Salik təxəllüslü şairin naxçıvanlı olmağını idarə xəbər verib rəfi-ıştibah etmişdir. Əgər idarə tərəfindən bu xəbər verilməsəydi, yenə də həmin kəlamı keçmiş əstrin şüərasına nisbət etmək olmazdı. Çünki şerin məal və məzmunundan və şairin şivəyi-lisanından aşkara görünür ki, bu nalə və fəqanlar indiki fəna halımız və pərişan övza və əhvalımız üçün edilən növhe və nəvalardır ki, şair suzişli dil ilə onları izhar edir” [90, s.2]. F.Köçərli əsaslı dəlillər və təhlillərlə sübut etmişdi ki, həmin şeir qazaxlı şairə deyil, naxçıvanlı şair Rasizadə Salikə məxsusdur.

Qənaətimiz belədir ki, “İrşad” qəzeti ədəbiyyatın inkişafına, onun öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməsinə böyük diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Doğrudur, bəzi müəlliflər həqiqət hesab etdikləri yanlışları da yazılarında əks etdirmişlər. Lakin bütövlükdə bu qəzetin ədəbi-tənqid sahəsində gördüyü işlər geniş və zəngin olmuşdur.

Tədqiqat işinin məzmunu “İrşad” qəzetinin ədəbi-bədii əsərlərində “Molla

Nəsrəddin” ənənələri” [66, s.484-492], “İrşad” qəzetinin şairlərindən – İbrahim Tahir Musayev” [67, s.353-360], “İrşad” qəzetində poeziya məsələləri” [64, s.583-593], “İrşad”da dərc olunmuş ədəbi-bədii əsərlərdə erməni vandalizminin təsviri məsələləri” [60, s.51-52], “Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikasında dövrün aktual məsələləri (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında)” [56, s.669-677], “Европа в художественной публицистике Ахмед бека Агаоглу (по материалам газеты “Иршад”)” [233, s.234-241], “Əhməd bəy Ağaoğlu və onun “Hicrəti-kübra” əsəri” [57, s.184-187], “İrşad” qəzetində ədəbi tənqid məsələləri” [61, s.52-62], “İrşad” gazetesindəki şiir və öykülərdə milli birlik sorunu” [232, s.506-511], “İrşad”ın daha bir “Nağıl”ı [69, s.14], “Mətbu mənbələrdə ədəbiyyat: “İrşad” qəzetinin nəsr nümunələrində həyat həqiqətləri və bədii gerçəklik” [70, s.52-62], “İrşad” qəzetində klassik ədəbi irsə münasibət” [62, s.58-61], “İrşad” qəzetində maarif və mədəniyyət məsələləri” [63, s.72-74] adlı məqalələrdə də öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ANA DİLİ PROBLEMİ

3.1. QƏZETDƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATINDAN TƏRCÜMƏLƏR VƏ ONLARA MÜNASİBƏT

“İrşad” qəzetində diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlərdən biri də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın həm siyasi-ictimai, həm də mədəni sahələrdə dünya ilə tanışlığının və ona inteqrasiyasının genişlənməsinin öz əksini tapmasıdır. Nəzərə alaq ki, hansısa millətin, ölkənin özünü digərlərindən təcrid edərək yaşaması bəlkə də mümkündür, lakin bu yolla yüksək tərəqqiyə nail olmaq müşkündür. Azərbaycanın inkişafını ən ülvi məqsədinə çevirmiş ziyalılar bunun üçün başqa xalqların tarixini, ədəbiyyatını, ictimai-siyasi mühitini öyrənməyin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Dövrün səsinə səs verən “İrşad”ın müəllifləri öz yazılarında, yeri gəldikcə, bəyan edirdilər ki, zamanın tələblərinə cavab vermək labüddür, öz içində qapanma millətin inkişafı yolunda əngələ çevrilə bilər. “İrşad”ın nəşrində fəallıq göstərən qələm adamlarının çoxşaxəli yaradıcılıqlarına tərcüməçiliyin də daxil edilməsinin əsas səbəblərindən biri də bu idi. Onlar ayrı-ayrı əsrlərdə, fərqli ölkələrdə yaşamış, ədəbiyyat tarixində iz qoymuş, eləcə də dövrdaşları olan məşhur yazıçıların, şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına daim diqqət göstərirdilər. Bu da “İrşad”ın oxucularına dünyada baş verən proseslərlə, müxtəlif xalqların həyatı, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı verirdi.

Başqa dillərdən tərcümə olunaraq “İrşad” qəzetində dərc edilən materialları iki yerə ayıra bilərik:

- 1) İctimai, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni mövzularda qələmə alınmış müxtəlif janrlı yazılar;
- 2) Bədii tərcümələr.

Doğrudur, birincilərə bu qəzetin səhifələrində daha çox yer verilirdi. Bunun da

bir sıra səbəbləri vardı. Əvvəla, “İrşad” sırf ədəbi-bədii mətbuat orqanı deyildi. İkincisi, qəzet ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hadisələrlə zəngin bir dövrdə nəşr olunurdu. Azərbaycanın tərəqqisi, istiqlalı, istiqbalı naminə çalışan, əsl ziyalı, vətəndaş mövqeyində dayanan irşadçılar Çar Rusiyasının və imperiyanın müstəmləkəsi olan ölkələrdə, həmçinin dünyada baş verən mühüm hadisələrdən xəbərdar olmağı və “İrşad” vasitəsilə oxuculara çatdırmağı vacib hesab edirdilər. Bu məqsədlə qəzetdə Avropa, Amerika, Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrinə ciddi maraq göstərilir, rus, fransız, ingilis, türk, fars mətbuatına istinadla beynəlxalq həyat barədə məlumatlar verilir.

Lakin bu qəzet həm də ədəbi-bədii nümunələrin nəşr olunduğu mətbu orqan idi və bunu səhifələrində tez-tez orijinal bədii əsərlərə, vaxtaşırı müxtəlif dillərdən tərcümə olunmuş bədii parçalara yer verməklə təsdiq edirdi. Bu yazılar vasitəsilə qəzetin oxucuları bir çox tanınmış xarici yazıçıların, şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar əldə edə bilirdilər.

“İrşad”da tərcümə üçün seçilmiş əsərlərə və onların müəlliflərinə ümumi şəkildə nəzər salanda, ilk növbədə, rəngarənglik diqqəti çəkir. Belə ki, qəzetdə fərqli dövrlərdə yaradılmış həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatından nümunələr verilmişdir. “İrşad”da dilimizə çevrilən əsərlərin mövzusunda, ideyasına çox ciddi yanaşılırdı. Qəzetdə yer verilən ilk tərcümələrdən bu istiqamət əsas götürülmüşdü. Belə ki, ilk müraciət olunan müəlliflərdən biri Şərqi dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi məşhur şair Hafiz Şirazi idi. M.Ə.Rəsulzadənin farscadan dilimizə çevirdiyi həmin əsər “Hafizdən tərcümə” adı ilə verilmişdi. Qeyd etdiyimiz kimi, öz işinin öhdəsindən lazımınca gəlməsə də, tərcümə zəif alınsa da, tərcüməçinin cəmiyyət üçün olduqca ibrətamiz mövzuda qələmə alınmış bir əsərə müraciət etməsi təqdirəlayiqdir.

“İrşad”ın bədii tərcümə sahəsində ən çox müraciət etdiyi dillər arasında Şərq dilləri əhəmiyyətli yer tuturdu. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinə ilk tərcümələr ərəbcə və farscadan edilmişdir. Məlumdur ki, tərcümə sənətinin inkişafına tarixi hadisələrin təsiri böyükdür. Ərəblərin və farsların Azərbaycana işğalçı yürüşləri, mollaxanalarda, mədrəsələrdə geniş tədris olunması səbəblərindən bu iki dil

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də mühüm rol oynamış, ədəbi-bədii nümunələrimiz bir neçə əsr, ana dili ilə yanaşı, həmin dillərdə yazılmışdı. XX əsrin əvvəllərində ərəb və fars dillərini bilmələri soydaşlarımıza həm Azərbaycanın bu dillərdə yazıb-yaratmış, həm də digər Şərqi xalqlarının şair və yazıçılarının yaradıcılıqları ilə sərbəst şəkildə tanış olmaq, onların əsərlərini elə qələmə alındıqları dildə oxumaq imkanı verirdi. Həmçinin bu, ərəb və fars dillərində yazılmış istər ədəbi-bədii, istərsə də elmi əsərlərin zaman-zaman dilimizə çevrilərək yayılmasını asanlaşdırırdı.

Bədii tərcümələr üçün müəlliflərin və əsərlərin seçilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. İrşadçılar da bu fikirdə idilər ki, dilimizə oxucuların mənəvi tələbatını ödəməyə qadir əsərlər tərcümə olunmalıdır. Ö.F.Nemanzadə yazırdı: *“Hərçəndi bu son vaxtlar bir para təzə kitablar nəşr olunur. Lakin bunların bir parası tarix və divan adı ilə, xurafat və cəfəngiyyatdan ibarət, bir parasının da qiyməti birə beş-on qat olduğundan ümumə nəf verməməkdədirlər.*

...Bu günlərdə mətbuatımıza “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab” adında gözəl, ibrətli bir kitab əlavə olundu. “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab” cahani-mədəniyyətdə məlum və məşhur olan Firdovsinin “Şahnamə”sindən tərcümə və nəql olunmuşdur.

“Şahnamə” məşhur dillərin cümləsinə ya tamamilən və ya qismən tərcümə olunduğu halda heyf ki, türkcə tərcüməsi hələ yoxdur. “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab” “Şahnamə”nin bir qisminin tərcüməsi isə də, bu qism o qədər mühüm və o qədər ibrətlidir ki, bundan, müəllifin əfkari-məxsusəsini bilmək olur” [178, s. 2].

Resenziyada məlumat verilmişdir ki, “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab” Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış 180 səhifəlik bir kitabdır. Tərcümənin dili və tərcüməçi haqqında da müəllif xoş sözlər yazırdı: *“Kitabın dili mümkün mərtəbə açıq, üslubi-təhriri xoş və səlisdir. Kitabın nazimi Zaqafqaziya idareyi-ruhaniyyəsi baş katibi, şair Abbas ağa Qayıbovdur” [178, s.2].* Ö.F.Nemanzadə kitabın 43-cü və 48-ci səhifələrindən nümunələr vermişdir. Birinci parçada o, Rüstəmin Keykavusa acıqlandığı səhnədən misal gətirmişdir:

Rüstəm şah ki, Keykavusa acıqlanıb:

*Başında gərəkdir şahın əqli ola,
Nə ki, sən kimi əfsəri cəhl ola,
Deməz şah əhli-həqiqət sana,
Adın şahdır, leyk təbin gəda.
Baş əyməm qabağında sən tək şahin,
Dəxi nazını çəkmənəm əbləhin [178, s.3].*

Resenziya Rüstəmi fikrindən daşındırmaq, İrandan getməsinin qarşısını almaq istəyən sərkərdə Gündərzənin bu sözləri ilə tamamlanmışdır:

*Keçər ömürlər, dövr edər dövrlər,
Vətən adını fəxr ilə yad edər.
Sənin həqqi-səyin unutmaz vətən,
Gəl əhli-vətəndən cəza gözlə sən.
Qılınca gərək qətrə qanın sənin,
Ola guşişin dəfinə düşmənin,
Başında kimin yoxdur eşqi-vətən,
Hesab et onu ruhsuz bir bədən,
Vətən qeyrətin çəkməsən sən əgər,
Kim eylər bəs ona canını sipər?
Olur isə İran əgər tarimar,
Səni rəncə etməzmi namus və ar?... [177, s.3].*

Bu misralar Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mövcud olan ictimai-siyasi ab-hava, ümumi əhval-ruhiyyə ilə səsleşirdi. “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab”da vətəni sevməyə, qorumağa çağırış vardır. Tərcüməçi elə sözlər, ifadələr seçməyə çalışmışdır ki, qəhrəmanların hissələrini, duyğularını əks etdirə bilsin və buna xeyli dərəcədə müvəffəq olmuşdur. Fikirlərin çatdırılması, misralar arasında bağlılıq, sözlərin axıcılığı “Müsəvvər Rüstəm və Söhrab”ın tərcüməsi barədə müsbət fikirlər yaradır.

Ö.F.Nemanzadənin fikirlərinə haqq qazandıraraq, bildiririk ki, Azərbaycan oxucularına Şərq ədəbiyyatının bu məşhur nümunəsini öz dilində mütaliə etmək imkanının yaradılması təqdirəlayiqdir. Doğrudur, “Şahnamə” tam şəkildə tərcümə

olunmamışdı. Lakin tərcüməçi elə hissələri dilimizə çevirmişdi ki, əsərin ümumi məzmunu, ideyası barədə oxucularda təsəvvür yarada bilsin.

Qərb ədəbiyyatının böyük şöhrətə çatmış nümayəndələrindən birinin – Hötenin əsərini isə “İrşad”da Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində oxuyuruq. O, bu qəzetə gələndə də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdu. O cümlədən dünyaşöhrətli Hötenin məşhur “Faust”undan dilimizə tərcümələr etmişdi. Ə.Hüseynzadə haqqında A.Şaiq yazırdı: “...çox yenilik gətirmək, ədəbiyyatı məhdud bir çərçivədən kənara çıxarmaq istəyirdi. Bizi, gənc yazıçı və ziyalıları Qərb klassiklərinin sənət və yaradıcılıqları ilə tanış etməyə çalışırdı. Onun ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti gəncliyə müəyyən təsir göstərirdi... Əskidən bəri könlünün yeganə munisi olan alman şairi Hötenin “Faust”undan tərcümələr edərək “İblis” mövzusu ilə gəncliyi maraqlandırır. Xüsusən o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan Hadini dilləndirirdi” [210, s.198-203].

“İrşad”ın 1907-ci il 117-ci sayında Ə.Hüseynzadənin “Faust”dan tərcüməsindən öncə “İdarədən” belə bir məlumat verilmişdi: “Mabədi “Həyat” və “Kaspi” qəzetlərinin və “Füyuzat” jurnalının müdiri və həməyi “İrşad” heyəti təhrirəsindən olan ədibi-bimüəlimiz və bəradari-həmməsləkimiz Əli bəy Hüseynzadə cənablarının türk lisanını vüsətləndirən, türk ədəbiyyatını zinətlənmiş edən və ümummüsəlmanların ərvah və nəfslərini tərbiyə edən aforizmlərinin cümləsindən zeylə də dərc olunan qitədir ki, nemsə lisandan məşhur, nemsə şair və filosofu Hötenin “Faust” adınlu əsərinin türkcəyə tərcüməsindən iqtibas olunmuşdur” [104, s.2]. Daha sonra “Füyuzat”ın 16-cı nömrəsindən mündəric “Səhn asimanda müqəddimə”nin mabədi” yazılmış və Ə.Hüseynzadə imzası ilə verilmiş “Faust”dan tərcümə bu misralarla başlamışdır:

- Nur -

Bir ayrı məramın var isə qıl ani izhar

Əhvali-bəşərdən bir hekayət bana hanı?

Xoşnud edəcək yokmu məni ərzə bir şey?

Mefstofel

Daim buluram hər şeyi qərinə səzavar

İnsan oldur çəkmədə dünyada səfalət

Ki yok həvəsim verməyə biçarəyə zəhmət [104, s.2].

Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində qəzetin səhifələrində “Faust” 1908-ci ildə yenidən görüldü. “İrşad”ın 117-ci nömrəsindən davam” olaraq verilmiş hissədə tərcüməçi Hötenin şeiriyyatını dilimizdə belə təqdim etmişdi:

O qul da olur əmrinə asüvü-köhənkər

Versən bana izn olmağa cinayətə rəhbər

Həm bəhs edərəm ki, olun axır bana tabe [103, s.2].

Ə.Hüseynzadə imzası ilə təqdim olunmuş bu tərcümənin sonunda [Səhni asimanda müqəddimənin xitamı] yazılmışdır. Diqqətə çatdıraq ki, Ə.Hüseynzadə XX əsrin əvvəlləri ədəbi-tənqidinin nüfuzlu nümayəndələrindən biri sayılırdı. O, öz ədəbi-tənqidi görüşləri ilə seçilirdi. Düşüncələrini birbaşa, açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinməyən Ə.Hüseynzadə öz yaradıcılığına qarşı da bəzən eyni münasibəti görürdü. Doğrudur, ona ünvanlanan tənqidi fikirlərin hər birini obyektiv, vicdanlı hesab etmək mümkün deyil. Lakin haqlı olaraq deyilənlər, yazılanlar da var idi ki, bunlardan biri də Ə.Hüseynzadənin dilinin ağırlığı idi. Bunu “Faust”un tərcüməsində də görürük.

XIX yüzildə Azərbaycan tarixində baş verən mühüm hadisələr, xüsusilə həmin əsrin əvvəllərində bağlanan iki müqavilə – “Gülüstan” (1813) və “Türkmənçay” (1828) sülh müqavilələri bütövlükdə Azərbaycanın müqəddəratına təsir göstərmişdi. Çar Rusiyası müstəmləkəsinə çevirdiyi Şimali Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti həyata keçirməyə başlamışdı. Görülən tədbirlərdən biri də açılmasına icazə verdiyi sayca çox olmayan məktəblərdə tədrisin rus dilində aparılması idi. Beləliklə, oxumuşlarımız arasında bu dili bilənlərin sayı çoxalır. Bunun müsbət tərəflərindən biri ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, rus dilindən tərcümələrə diqqətin artması idi.

Azərbaycanın XIX əsrdə iki yerə parçalanması tariximizin ən böyük faciəsi, bu günə qədər sağalmayan yarasıdır. Lakin xüsusilə o dövr üçün böyük nailiyyətləri olan rus ədəbiyyatının ədəbiyyatımıza müsbət təsiri danılmazdır. Bunu XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda yaşamış şair və yazıçıların bir çoxunun

yaratıcılığında aydın görmək olar. XX əsrdə həmin tendensiya davam edirdi. *“XX əsr ərəfəsində Azərbaycan lirikasının ideya, mövzu, janr və üslub cəhətdən yeniləşməsinə klassik rus ədəbiyyatı da təsir göstərirdi. Azərbaycan ziyalılarının rus ədəbiyyatı ilə tanışlığı və etdikləri tərcümələr getdikcə çoxalır. Hələ XIX əsrdə A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, Növrəs və başqa yazıçıların tərcümə sahəsində göstərdikləri təşəbbüslər həmin prosesin sonrakı davamı üçün zəmin yaratdı. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının oxucuları L.N.Tolstoy, M.Qorki, A.P.Çexov və başqa tənqidi-realistlər ilə tanış etmələri də dolayı yolla poetik fikrə öz təsirini göstərirdi”* [19, s.50].

XX əsrin əvvəllərində bədii tərcümələrin əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları da bu sahəyə diqqəti artırmışdılar. Həmin illərdə mənəvi dəyərlər aşılardan əsərlərin ana dilimizə tərcüməsi və çapı zəruri məsələlərdən sayılırdı. Bu sahədə mövcud olan problemlərdən bəhs edən Ö.F.Nemanzadə çıxış yolunu belə görürdü: *“İndilik talafı mümkün deyilsə, tərcüməyə nə söz. Ruscadan türkcəmizə tərcümə olunmalı minlərcə kitablar var.*

...Bu gündən camaatımız rus dili bilən ziyalılarımızdan, xüsusən müəllimlərimizdən çoxlu tərcümələr, əsərlər ümid edir” [178, s.2].

“İrşad”da dərc edilən Şərq ədəbiyyatı kimi, Qərb ədəbiyyatından, eləcə də klassik rus ədəbiyyatından tərcümə əsərləri tərcüməçilərin əhatəli məlumatla, eyni zamanda, yüksək ədəbi zövqə malik olmalarından xəbər verir.

Təmsilləri ilə məşhur olan İvan Andreyeviç Krilovun yaratıcılığına maraq göstərilməsində də istedadlı şairin satira atəşinə tutduğu cəmiyyətdəki nöqsanların, problemlərin, “qəhrəmanlar”ın əksəriyyətinin Azərbaycan üçün də xarakterik olması idi.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, qəzetdə “Vəlinin çuxası” “Krilovdan tərcümə” başlığı ilə verilsə də, əslində, İ.A.Krilovala nəziredir. Əsər “Qərib” imzası ilə dərc olunmuşdu. Müəllif əsərdəki hadisələrin baş verdiyi ünvanı da göstərərək yazırdı:

(Şəhər Dumasının maliyyə şöbəsinə aid edilir):

Vəlinin var idi bir əziz çuxası,

Gözinin nuru, din və dünyası.

*Qolları çuxanın dirsəkdən təمام
Yırtılıb Vəlini qılmışdı bədnam.
Axtarırdı Vəli buna bir çarə,
Gör, nə fikir eylədi pəs o biçarə.
Bu uzunluqda qol buna nə gərək?
Aldı qayçıni kəsdi bir çərək.
Yamadı dirsəkin eylədi möhkəm,
Geyinib çıxdı çox şad dili-xürrəm.
Xəlq onu görcək bu surəti nakam,
Hərə bir tərəfdə çaldılar qəh-qəh.
– Bilməyin siz mənə o qədər nadan
Sizə mən özümü edim əyan –
Qayıdıb qayçıni aldı əlinə
Kəsdi ətəgini, saldı qoluna
Geydi, gəzdi şəhəri şad biməzhən,
Bilmədi çuxası olubdu çəfkən [130, s.3].*

Şəhər Dumasının maliyyə şöbəsinin yarıtmaz fəaliyyətini tənqid atəşinə tutan müəllif bu misralarla diqqətə çatdırırdı ki, mövcud problemlərə səthi yanaşılır. Şəhər Dumasının maliyyə şöbəsi problemlərin kökündən həll olunmasına çarə axtarmaq əvəzinə, Vəlinin köhnə çuxası misalı, ətəkdən kəsib qola yamamaqla xalqın gözünə pərdə asır. Nəticədə, nəinki çıxış yolu tapa bilmir, daha da gülünc vəziyyət yaradır.

Əsərin dərc olunduğu “Qərib” imzasına gəlincə, N.Vəlixanov S.S.Axundovun özünün bu mövzu ilə əlaqədar mətbuatda çıxış etdiyini diqqətə çatdırmışdı: *“Onun “Qərib” imzası ilə “İrşad” və “Həqiqət” qəzetlərində dərc edilən yazıları maraqlıdır. Bunların içərisində “İrşad”ın səhifələrində Bakı şəhər idarəsinin maliyyə işlərini yumoristik üslubda tənqid edən böyük rus təmsilçisi Krilova nəzirə yazılmış “Vəlinin çuxası” şeiri ... “Həqiqət” qəzetində verilmiş “Beş manat əhvalatı” felyetonu Üzeyir Hacıbəyovun “Əsərləri”nin dördüncü cildinə (1968) daxil edilmişdir. Tərtibçi Q.Qasimov bu felyetonun “mövzusu, məzmunu,*

dili və quruluşu ilə Üzeyir jurnalistikası üçün səciyyəvi” olduğunu iddia edir. Bizcə, Qərib imzası ilə yazılan bu felyeton Ü.Hacıbəyovun deyil. Əvvəla, əgər Qərib imzası Ü.Hacıbəyova aid olsaydı, o, bundan vaxtaşırı istifadə edərdi, bir felyetonla kifayətlənməzdi. İkincisi, Ü.Hacıbəyov “İrşad”ın əməkdaşı, “Həqiqət”in ilk redaktoru, S.S.Axundovun dostu və yoldaşı idi. S.S.Axundov “Bəhs” [“İrşad” qəzeti, 1906, №28], (“Qonaqlıq”) adlı hekayəsini “İrşad” qəzetində dərc etdirərkən Ü.Hacıbəyov “İrşad” redaksiyasında çalışırdı. O, bütün bunların canlı şahidi idi. Ona görə də S.S.Axundovun imzasını işlətməzdi” [221, s.83].

Tədqiqat işində gizli imzaların araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmamışdır. Lakin sözügedən məsələ ilə bağlı fikirlərimizi çatdırmağı lazım bilirik. Əvvəla, bir gizli imzadan bir deyil, bir neçə müəllifin istifadə etməsi məlumdur. Bu fakta hətta yaxın dost, həmkar olmuş qələm adamlarımızın da yaradıcılığında rast gəlirik.

“İrşad”ın başqa bir sayında verilmiş “Krılovdan tərcümə” isə nəzirə yox, həqiqətən görkəmli rus şairi İ.A.Krılovdan tərcümədir. “Krılovdan tərcümə: Mənzumə. Əlvan qoyunlar” başlığı ilə verilmiş təmsilin müərcimi Ə.Əfəndizadədir.

Əsərin məzmunu belədir: Heyvanların şahı şir: “qoyun firqəsi əlvandı”, deyib onlara nifrətlə baxırdı. Qoyunların məhvinə hökm vermək onun üçün asan məsələ idi, lakin hökmdar ədalətsiz görünmək istəmirdi. Məqsədi bu idi ki, xain və qəddar əmələndən kimsə xəbər tutmasın. Məsləhət almaq üçün ayını və tülkünü bir yerə topladı. Əvvəlcə ayı öz fikirlərini şaha ərz edərək hər tədbirə əbəs vaxt sərf etməməsini məsləhət gördü:

Hökm eylə: dağı, düzü bir-birinə vursunlar,

Kimə rast olsa, qoyun cümləsini qırsınlar [45, s.2].

Ayının sözləri şiri qəzəbləndirdi. Bunu gören tülkü öz hiyləgər məsləhəti ilə şahı fərəhləndirdi:

İzn olarsa, deyərəm cümlə qoyun firqəsini,

Düzlərə yığdırasan, saxlamayıb bircəsini;

Çünki burda nə qədər lazım olsa, ot boldur;

*Gəzməgə, oynamağa hər tərəfi düz yoldur.
Bir də məlumdur: çoban az tapılır bizlərdə;
Bu səbəbdən qoyunu görməgə bu düzlərdə
Qurtları təklif eylərəm, mən sənə sağ söz verirəm,
Nədən isə... Bu işin aqibətin mən görürəm:
Tərk olub öz-özünə cümlə qoyun tayifəsi,
Qurtarar tədris ilə, qalmaz onun bir danəsi.
Sən buna daxil eləməzsən, sirri heç kəs bilməz;
Hər nə olsa bu arada, sənə töhmət gəlməz... [45, s.2].*

Tülkünün tədbiri şahın ürəyincə oldu. Beləliklə, Azərbaycan atalar sözündə deyildiyi kimi, “qoyunu qurda tapşırdılar”. Şah öz planını rahatlıqla həyata keçirə bildi. Lakin burada “qazanan” yalnız şah deyildi. Onun qərarı məqsədi hər zaman qoyunları öz şikarına çevirmək olan tülkünün də işini asanlaşdırdı. Nəticədə, hər ikisi çox rahat şəkildə öz istəyinə çatdı. Günahkar yerində qalan qurdlar, qurban gedən isə əlvan qoyunlar oldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, “İrşad”da yer verilən bədii tərcümələrin əksəriyyətinin mövzusu ibrətamiz olmaqla yanaşı, dövrün ictimai, siyasi, sosial mənzərəsi ilə uyğunluq təşkil etməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Böyük çar imperiyasına tabe olan xalqlar, xüsusilə dili və dini fərqli xalqlar hər zaman şikara çevrilə bilirdilər. Çarizm hakimiyyətini qorumaq məqamında onları çox asanlıqla yalnız öz mənfəətini güdən hiyləgər “tülkü”nün çaynağına verirdi. Bu yolla çar hökuməti bir xalqı digərinə qırdırmaq kimi ağır və dəhşətli planını həyata keçirirdi.

Bu əsərdə Ə.Əfəndizadənin tərcüməçilik məharətinə gəlincə, deyə bilərik ki, mütərcim təmsil ustası İ.A.Krılovun dilindəki şirinliyin, lakonikliyin Azərbaycan dilindəki variantını tapmağa müvəffəq olmuşdur.

“İrşad”da rus ədəbiyyatının başqa bir görkəmli nümayəndəsi M.Y.Lermontova da müraciət edilmişdir. Məşhur şairin “Qaçaq və yaxud hər b meydanından qaçan çərkəs” əsəri də bu qəzetdə Ə.Əfəndizadənin tərcüməsində təqdim olunmuşdu. Əsərdə çərkəslərin qan tökdükləri, can verdikləri döyüş meydanından qaçan Harunun faciəsindən bəhs edilir. İlk misralardan müəllif

qəhrəmanın çarəsizliyi, gələcəyindən nagiümanlığı ilə təbiət arasında həmahənglik yaradır, göstərirdi ki, Harunun əhvalı kimi təbiət də yavaş-yavaş zülmətə bürünürdü:

*Gün batdı, duman aşağı endi,
Dağlar, meşələr qarə geyindi.
Məşriq tərəfi ağardı birdən,
Yel başladı məşriqi-kəbirdən [46, s.4].*

Qan-tər içində kəndə yetişən Harun bir evdən işıq gəldiyini görüb içəri daxil oldu. Bir vaxtların pəhləvanı olmuş keçmiş həmdəmi Səlim xəstə yatağında, axır nəfəsində Harunu görərkən ümidləndi, zəif canında qan cuşə gəldi, ondan düşməne necə zərbələr endirdiklərini eşitmək istədi. Lakin Harundan döyüş meydanından qaçdığını öyrəndi. Səlim dostunun yalvarışlarına baxmayıb, onu qəbul etmədi. Harun çarəsiz oranı tərək etdi. Başqa bir evə yetişdi, orada gənc qızın yana-yana oxuduğu xoş nəğmə asimana ucalırdı:

*Göglərdə ay dövrən edər,
İnsanı bu heyran edər,
Bir növcəvan pəhləvan
Bu dəmdə can qurban edər [46, s.4].*

Sonra qız söylədi ki, kim davadan qaçarsa, düşməndən qisas almazsa, adını heç kəs yad etməz. Çünki qeyrətsizlə, öz millətini rüsvay edənə kimsə xoşrəftar olmaz, hətta bu dünyadan gedəndən sonra da onların cəsədini qurd-quş talan edər. Bu sözlər Harunun ümidini sevdiyi qızdan da kəsdi və o məkanı gözüyaşlı tərək etdi. Axır ki, öz evlərinə yetişdi. Anası oğlunu əsl qəhrəman kimi, sevinclə, qürurla qarşıladı, onunla birlikdə gedənləri xəbər aldı. Harundan onların döyüşdə həlak olduqlarını öyrənən ana oğlundan qatillərdən necə qisas aldığını soruşdu. Nəhayət, ən ağır xəbəri – fərariyyət etdiyini övladının öz dilindən eşidən ana hiddətləndi:

*Çox söyləmə hiyləkar kafir!
Yıxdın evimi bu gün də axır!
Can qoymadın isə pəhləvan tək,
Tərki-vətən eylə, get, dolan tək.*

*Ömrüm yetişib nəhayətinə,
Tab eyləmərəm xəcalətinə.
...Kəm cürət adamda qeyrət olmaz,
Rədd ol, sənə heç mürüvvət olmaz!* [46, s.4].

Çarəsiz cavanın yalvarışları təsirsiz qaldı, anası ona nifrətlə baxaraq üzünü çevirdi. Fərari çərkəzin cəzası bununla bitmədi. Onun hətta ruhu belə rahatlıq tapmadı.

Qeyd edək ki, “Qaçaq və yaxud hər b meydanından qaçan çərkəs” “Əlvən qoyunlar”dan həcmcə böyük, məzmununa görə daha mürəkkəb, sujet xətti genişdir. Fikrimizcə, mütərcim bir olsa da, “Əlvən qoyunlar”ın tərcüməsinin daha uğurlu alınmasında bu məsələlərin təsiri vardır.

“İrşad”da nəinki əcnəbi şair və yazıçıların əsərlərindən tərcümələr, həm də onların barəsində müxtəlif mənbələrdən götürülmüş yeni xəbərlər verilirdi. Qəzetdə haqqında ən çox bəhs olunanlardan biri yazıçı Lev Tolstoydur. Qeyd edək ki, rus ədəbiyyatının bu dəyərli nümayəndəsinin adı Azərbaycan oxucularına hələ XIX əsrdən tanış idi: *“L.Tolstoyun hekayələri ilk dəfə Azərbaycan dilinə 1882-ci ildə tərcümə olunub. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində L.Tolstoyun əsərlərinə Azərbaycanda çıxan “Kaspi”, “İttifaq”, “Səda”, “Tazə həyat” qəzetlərində geniş yer verilib. 1894-cü ildə Bakı şəhər rus-müsəlman məktəbinin direktoru Sultan Məcid Qənizadə L.Tolstoyun “Birinci araqçəkən” komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə edib və ona həvəskar səhnədə quruluş verib. 1895-ci il dekabrın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında Lev Tolstoyun “Zülmətin hakimiyyəti” pyesinin premyerası olub. Azərbaycan dilində yeni dünyəvi dərsləklərin ilk tərtibçiləri Rəşidbəy Əfəndiyev və Abbas Səhhət bu işdə Lev Tolstoyun “Əlifba” kitabının prinsipini, yəni qrammatik qaydalarla oxu prosesində tanış olmaq prinsipini əsas götürüblər”* [138].

“İrşad”da yalnız müstəqil tərcümələr verilmirdi. İrşadçılar, yeri gəldikcə, öz yazılarında xarici yazıçı və şairlərin yaradıcılığına müraciət edir, seçdikləri mövzulara uyğun dünya ədəbiyyatının məşhur simalarının əsərlərindən misallar gətirirdilər. Məsələn, F.Köçərli təhsilin problemlərindən bəhs etdiyi “Qaranlıqda

qalanlarımız” adlı məqaləsində İ.A.Krıllova müraciət edirdi: *“Rusların məşhur ədibi və timsalnəvisi Krılov “Ağacın yarpaqları və kökləri” adlanan bir timsalında yazır: “Baharın gözəl bir günündə ağacın yarpaqları səhraya kölgə salıb, sabah yeli ilə şirin söhbət edirdilər və özlərini tərif edib zəbani-hal ilə səbadan sorurdular: Məgər bu səhranı ziynətləndirən və ağacın özünə hüsn və lətafət verən biz yarpaqlar deyilik? Əgər biz olmasaq, ağac nəyə bənzər və özümüzü tərif etməkdə məgər bizim haqqımız yoxdur? Biz deyilikmi çobanı sürüsü ilə günün istisindən saxlayan və onlara rahatlıq bəxş edən? Biz deyilikmi qızları və gəlinləri öz sayəməzin altına rəqsə gətirən, biz deyilikmi sübhələr və axşamlar bülbülü şövqə və həvəsə gətirib, ona gözəl nəğmələr oxutduran və sən özün, ey səba, müttəsil bizimlə olurdun, bir dəqiqə bizdən ayrı qala bilərsənmi?”*

Bu sözləri eşidib, yerin altından ağacın kökləri həzin səslə dedi: Bizi də bir yada salıb razılıq etsəniz nə olur? Yarpaqlar qeyz ilə cavab verdilər ki, siz kimsiniz, sizin nə cürətiniz var ki, bizimlə belə küstaxanə mükəlimə edəsiniz? Ağacın kökləri dedi: Biz onlarıq ki, burada yerin altında qaranlıqda dolanıb sizi bəsləyirik və ağaca qüvvət və dirilik veririk. Biz onun rişələriyik. Sizinlə bizim təfəvütümüz bundadır ki, sizin ömrünüz bir sənəlikdir. Hər yazdan-yaza siz təzələnərsiniz. Amma biz həmişə qaranlıqda işləyib sizə həyat veririk! Əgər biz olmasaq, nə ağac səlamət qalar və nə də sizdə bu lətafət və tərəvət olar” [123, s.3].

N.Nərimanov isə, tədqiqatçı Kamran Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, *“eyham, masqara təriqi ilə yazılmış”* [149, s.24] *“Cümə söhbəti”* felyetonunda İ.A.Krıllovun təmsilindən belə nümunə gətirirdi:

*Yoldaşlıqda gər olmuya ittifaq,
Əmrlər yeriməz, olunar nifaq...
Düz gətirməz əhli-nifaq işləri,
Ağrıyar başları, sınar dişləri... [182, s.2].*

Qeyd edək ki, qəzetdə belə nümunələr çoxdur. Beləliklə, dövrün istedadlı qələm sahibləri öz bədii publisistik və digər əsərlərində müxtəlif ölkələrin şair və yazıçılarının yaradıcılığına istinad etməklə, onlardan ibrətamiz misallar gətirməklə

öz yazılarında irəli sürdükleri fikirləri daha da qüvvətləndirirdilər. Eyni zamanda, bu vasitə ilə də müəlliflər ayrı-ayrı ölkələrin məşhur ədəbi simaları və onların yaradıcılığı haqqında “İrşad”ın oxucularına məlumatlar vermiş olurdular.

Nəşr olunduğu dövrdə kifayət qədər tanındığını, geniş ərazidə yayıldığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, “İrşad”ın dünya ədəbiyyatının Qafqazda tanıtılmasında, təbliğində özünəməxsus yeri olmuşdu.

Qəzetin səhifələrində yer verilən tərcümələr barədə fikrimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, “İrşad” tərcümə məsələlərində də öz prinsiplərinə sadıq qalmış, ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından oxucu marağına uyğun əsərlərin dərcinə üstünlük vermişdi.

Milli və ümumibəşəri dəyərlərə söykənən, cəmiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasına, müasirlərinin maariflənməsinə, azadlıq ideallarını dərk edib həmin yolda mübarizəyə qoşulmasına istiqamətləndirən qəzetin müəllifləri tərcümə məsələlərinə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşır, bu reallıqdan çıxış edirdilər. Bir daha diqqətə çatdıraq ki, bu mənada, qəzətdə yer ayrılan tərcümə materiallarının əhəmiyyəti böyükdür.

3.2.“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ANA DİLİ VƏ BƏDİİ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda dil problemi ictimai, siyasi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edirdi. Məsələ o qədər aktual idi ki, K.Talıbzadənin yazdığı kimi, əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdi: *“Siyasətdən danışıqlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər”* [215, s.300].

Məlumdur ki, dil problemi Azərbaycanda uzun zamandan bəri mövcud olmuş, daha dəqiq desək, keşməkeşli tariximizin müxtəlif dövrlərində yaranmış, müəyyən səbəblərdən getdikcə böyümüş, XX əsrin ilk onilliyində ən çox

müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olan mövzularından birinə çevrilmişdi. Ziyalılarımızın əksəriyyətinin ana dilinin taleyinə laqeyd qalmadığı vaxtlarda Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov və digər görkəmli qələm sahibləri Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar. Onlara mətbuat orqanları bu məqamda da fikirlərini bəyan etmək üçün geniş meydan verirdi. Bu sırada da o dövr Azərbaycanının nüfuzlu qəzetlərindən biri kimi “İrşad”ın müstəsna yeri və xidmətlərini qeyd etməliyik. Qəzetin bu sahədə fəaliyyətini yalnız nəşr olunduğu zamanın tələblərinə uyğunlaşması kimi dəyərləndirməyi düzgün hesab etmirik. Çünki söhbət türk millətinin yolunda işıq olmaq üçün meydana çıxmış mötəbər bir qəzətdən gedir. Bu mənada, “İrşad”ın dil məsələlərinə – ana dili, ədəbi dil, ortaq türk dilinin, yəni ümumtürk dilinin yaradılması və digər vacib məsələlərə böyük diqqət yetirməsi daha dərin mətləblərdən xəbər verir. Milli kimliyin qorunmasına, uca tutulmasına rəvac verən hər bir məsələ bu qəzet üçün əhəmiyyətli idi. Buna görə dil problemlərini, milli dil xüsusiyyətlərini “İrşad” daim ən vacib mövzuları sırasında saxlayırdı.

Şübhəsiz ki, bir millətin varlığının ən mühüm təzahürü, ilk növbədə, onun dilidir. Ona görə irşadçılar bu məsələyə böyük həssaslıqla yanaşırdılar, ana dilinin saflığının qorunması, inkişafı uğrunda mübarizə onların fəaliyyətində xüsusi yer tuturdu. “İrşad”ın müəllifləri bu vacib məqamı heç vaxt unutmurdular: əsrlər boyu müstəmləkəçilərin hücumları nəticəsində, demək olar ki, Azərbaycan türkcəsi də yad dillərin təsirinə məruz qalmışdı. Bununla yanaşı, ədəbi dilimizin keçib gəldiyi tarixi yol da hamar olmamışdı. Uzun illər ədəbi-bədii nümunələrimiz ərəb, fars dillərinin, son əsrlərdə isə rus dilinin təsiri altında yaradılmışdı. Həmçinin elm inkişaf etdikcə, ixtira və kəşflər artdıqca yeni adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdı ki, bu da, əsasən, latın, yunan və digər dillərdən sözlər almağa səbəb olmuş, həmin sözlər də Azərbaycan dili lüğətinə daxil edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində ana dili məsələsi mətbuatda olduğu qədər ədəbiyyatda da ən çox müraciət edilən, yazıçıları, şairləri, ədəbiyyatşünasları düşündürən mövzulardan biri idi. Həmin qarışıq, ziddiyyətli zaman Azərbaycan ədəbi dilinin

inkişafında da ziddiyyətli mərhələ olmuşdur. Xüsusilə XX yüzilliyin ilk on illində Azərbaycanda çox vacib məsələlərdən biri millətin varlığının, milli kimliyinin göstəricilərindən olan ümumi ədəbi dil problemi idi. Mürəkkəb konstruksiyalar, tərkiblər bu dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin bəhrəsi hesab edilir. Lakin dövrün əksər ziyalılarının ana dili və ədəbi dil probleminə yanaşmalarında uyğunluqlar olduğu qədər fərqliliklər vardı. Onların geniş müzakirələri, mübahisələri qəzet və jurnalların səhifələrində davam etdirilirdi.

Hər bir xalqın dil mədəniyyəti, ədəbi dil xüsusiyyətləri onun mənəvi aləmini təcəssüm etdirir. Ən ali məqsədləri millətin bütövlüyünü qorumaq, milli şüurunu oyatmaq, milli düşüncələrini ona yenidən xatırlatmaq olan irşadçılar bunun üçün ən doğru yolu müəyyənləşdirmişdilər: bu, xalqla onun öz doğma dilində, öz üslubunda danışmaq idi. Doğrudur, burada istisnalar da var. Yəni “İrşad”ın müəlliflərinin, yaxud bu qəzetdə çıxış edənlərin hər birinin yazı dili və üslubu haqqında eyni sözləri söyləmək mümkün deyil. Bu məsələyə bir azdan qayıdacağıq. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, ədəbi dilimizin formalaşma və inkişaf dövründə – XX əsrin ilk onilliyində dil, üslub, ifadə tərzində cəhətdən fərqlənən müəlliflərin əsərlərinə “İrşad” öz səhifələrində geniş yer verirdi. Bu da həmin qəzetin bədii irsinin zəngin olduğu qədər də çoxcəhətli olması ilə nəticələnmişdi. Belə ki, “İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələri yalnız məzmun deyil, dil, ifadə, üslub rəngarəngliyi ilə də oxunaqlı və yaddaqalandır.

Qəzetdə dərc olunan əsərləri təhlil edərkən əksər müəlliflərin ədəbi dilimizi xalq dili leksikası və ictimai-siyasi terminlərlə zənginləşdirdiklərini görürük. Ümumiyyətlə, XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ədəbi dilində diqqətə çatdırdığımız faktlarla yanaşı, xalq danışığı dilini müşahidə edirik. Bütün bunlar söyləməyə əsas verir ki, bir dili nə qədər təzyiqa məruz qoysalar da, ona yad ünsürlər daxil etməyə çalışsalar da, öz kökündən tamamilə ayırmağa nail ola bilməzlər. Görkəmli dilçi alim, akademik Ağamusa Axundovun qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycan dili böyük inkişaf mərhələsinə – milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsinə çatmışdı. Bu dildə qələmə alınmış nəzm əsərləri ilə yanaşı, nəsr və dram əsərləri də qəzet və jurnallarda mütəmadi dərc olunmağa başlamış,

bəzi rəsmi sənədlər tərtib edilmiş, elmi araşdırmalar aparılmışdı. Lakin ədəbi dilimiz yenə yalnız bir istiqamətdə inkişaf yolu tutmamışdı: *“XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında üç əsas meyl özünü göstərir: 1) Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu, özünün bariz şəklini “Molla Nəsrəddin” jurnalının yazılarında, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi yazıçıların əsərlərində tapmışdır; 2) Daha çox Osmanlı (türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu, “Həyat” və “Füyuzat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi maarifpərvər yazıçıların dilində özünü göstərir. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi; 3) Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyli. Heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar”* [23, s.5]. Fikrimizcə, ədəbi dildə olan bu üç meylin hər birini “İrşad” qəzetində görmək mümkündür. Bunun səbəblərini, ilk növbədə, irşadçıların şəxsiyyətində, təhsilində və düşüncə tərzlərində axtarmaq lazımdır.

XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan cəmiyyətində hələ də daha çox mollaxanalar ilk təhsil mərkəzləri sayılırdı. Nəticədə, ərəbcə və farsca yazıb-oxumağı bilənlərin sayı artırdı. Onların bir qismi dini savad almaq üçün ərəb ölkələrinə üz tuturdular. Lakin XIX əsrdən artıq təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycandan yalnız Şərqi ölkələrinə deyil, həm də Qərbi ölkələrinə, xüsusilə Rusiyanın şəhərlərinə getməyə başlamışdılar. Eyni zamanda, həmin əsrin sonlarından etibarən Çar Rusiyasının müstəmləkəsi altındakı əksər yerlər kimi, Azərbaycanda da sayca çox olmasa belə, yeni tipli məktəblər açılırdı. Rus-tatar, Azərbaycan-rus, üsuli-cədid, yaxud realni gimnaziya adları ilə tanınan yeni tipli məktəblərdə oxuyanlara rus dili öyrədilirdi. Onların bəziləri sonradan Rusiyanın şəhərlərində, əsasən, Moskva, Sankt-Peterburq, yaxud Zaqafqaziyanın mərkəz şəhəri sayılan Tiflisdə fəaliyyət göstərən Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsillərini davam etdirirdilər. İstər Şərqi, istərsə də Qərbi ölkələrində oxuyub geri dönənlər həmin ölkələrin təsirini yalnız aldıkları elmi biliklərdə deyil, həm də dünyagörüşündə, geyimində, danışığında və yazı üslubunda gətirirdilər: *“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində Azərbaycan ümumxalq*

və ya ədəbi dili ilə əks qütbə dayanan yeni-yeni “kadrlar”ın meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının bütöv dil mənzərəsinə təsirsiz ötürmürdü. Həmin proses Azərbaycanın vaxtilə tərkibinə daxil olduğu Çar Rusiyasında, istərsə də Sovetlər birliyində çox canlı şəkildə müşahidə olunurdu. Əsas məsələ onda idi ki, bu dövrdə kadrların əksəriyyəti Rusiyada təhsil alırdı və Azərbaycan rus imperiyasından ibarət inzibati əraziyə daxil idi. Sağlam düşüncəli milli kadrların ciddi-cəhdi ilə milli dirçəlişin ilk əlamətləri meydana çıxmaqla milli özünəqayıdış, ana dilinə düzgün münasibət, onu dirçəltmək uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil olurdu. Bu yolda təkə siyasətçilər deyil, həm də ədiblərimiz böyük işlər görmüşlər” [98, s.17].

Bu məsələlər istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də mətbuatında yeni deyildi. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər” adlı geniş tədqiqat əsərinin müəllifi, ədəbiyyatşünas alim Xeyrulla Məmmədov: “*Milli mədəniyyətə arxa çevirib, ana dilini bəyənməyib başqa dildə danışmağı üstün tutanlar artıq bədi əsərlərin tənqid hədəfinə çevrilmişdi*” [148, s.49] deyə bildirərək “Kəşkül”də dərc olunmuş, ata-baba yadigarlarına etinasızlıq göstərənlərin tənqid edildiyi “Bizim Tiflis müsəlmanları” başlıqlı məqalədən nümunə gətirmişdir.

XX əsrin ilk illərində Azərbaycanın ictimai həyatında özünüdərk prosesi ədəbi dilə güclü təsir göstərirdi. Bununla yanaşı, çarizm mənafeyi naminə həyata keçirdiyi dil siyasətinə uyğun, milli dillərə təzyiq edirdi. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları isə bunun qarşısını almağa çalışırdılar. Kənarda təhsil alan, elm, savad öyrənənlərimizin çoxu böyük dəyər verdikləri ana dilini qorumağa səy göstərirdilər. Təbii ki, bütün bunları xarici ölkələrdə oxuyub qayıtmış əksər ziyalıları aid etmək doğru olmazdı. Bəzisi özünü xalqdan ayırır, ona yuxarıdan baxır, bəzisi isə ifrata varır, danışanda və ya yazanda əcnəbi sözlərdən yerli-yersiz istifadə edirdi. Bu da Azərbaycanın ümumilikdə dil mənzərəsində mürəkkəblik yaradırdı. XX əsrin ilk onilliyində ana dili məsələsinin aktual olmasının əsas səbəblərindən biri də məhz əsrin əvvəllərində başqa ölkələrdə oxuyub gələn ziyalılarımızın bəzisinin düşüncəsində, əsərlərində yad mədəniyyətin, yad dillərin təsirinin güclü olması idi. Akademik Tofiq Hacıyev də XX əsrin əvvəllərində ədəbi

dildə üç meylin olmasının zərərini açıqlayırdı: *“Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup türk-osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər”* [96, s.85].

Gəldiyimiz qənaətə görə, XX əsrin əvvəllərində “İrşad”ın dili qədər dil mənzərəsi mürəkkəb ikinci mətbuat orqanı olmamışdır. Çünki qeyd etdiyimiz problemləri yaradan səbəblərin hər birini, eyni zamanda, ana dilinə qarşı təəssübkeşlik və onu qorumaq cəhdlərini bu qəzetə şamil etmək mümkündür.

Aydındır ki, millətə, vətənə münasibətdə düşüncələrinin oxşarlığı, əqidə, məslək yoldaşlığı bu istedadlı qələm adamlarının eyni mövqedən çıxış etməsi ilə nəticələnmişdi. Həmçinin təhsilin, formalaşma mühitinin təsiri yazı üslubunda, ədəbi, bədii, pubisistik dildə istər-istəməz özünü göstərirdi. Məsələn, “İrşad”da Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov və başqalarının əsərlərində ərəb, fars sözlərindən daha az istifadə olunmuşdu. Bununla belə, demək olmaz ki, digərləri ana dilinin müqəddəratını onlardan daha az düşünmüş, yaxud mübarizə aparmışdılar. İrşadçıların hər biri ana dilini sevir, dünyagörüşləri, bilik və bacarıqları daxilində bu hissələrini ifadə edirdilər.

Qəzetin dilinə təsir edən məsələlərdən biri də “Füyuzat” jurnalı bağlandıqdan sonra füyuzatçıların əksəriyyətinin ideyaca daha yaxın olduqları jurnalistlərin topladıqları “İrşad”a üz tutması idi. O zaman artıq həm ictimai, mədəni həyatda, həm də jurnalistikada kifayət qədər tanınmış Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal və başqaları bu mətbuat orqanına öz dəstxəti, yazı tərz, dil və ifadə üslubları ilə gəlmişdilər. Həmin müəlliflərin əsərlərinin dilində ərəb, fars sözlərindən, eləcə də osmanlıcadan gen-bol istifadə etdiklərini diqqətdə saxlayaraq, deyə bilərik ki, bundan sonra “İrşad”ın ümumi dil mənzərəsi bir az da mürəkkəbləşdi. Lakin qəzet bütün məsələlərdə, eləcə də dil siyasətində öz yolunu ilk sayından bəyan etmişdi. Ə.Ağaoğlunun “İrşad”ı əvvəldən-axıradək özü üçün aydınlaşdırdığı bir yolla irəliləmişdi.

Bu qəzetdə vaxtaşırı ana dilinin problemlərinə həsr edilmiş yazılar dərc olunmuş, yaxud ayrı-ayrı məqalələrdə, ədəbi-bədii nümunələrdə bu barədə söz

açılmışdır. Həmin müəlliflərin sırasında həm bu qəzetin daimi və fəal müəlliflərinin, həm də ona kənardan yazı göndərənlərin imzalarını görürük. Bu da “İrşad”ın mövqeyindən irəli gəlirdi. İrşadçılar haqlı olaraq, belə hesab edirdilər ki, xalqın müqəddəratında başlıca yer tutan ana dilinin qorunması, yaşadılması kimi vacib məsələlərə xalqını, vətəninə düşünən hər kəs həssaslıqla yanaşmalı, öz münasibətini bildirməlidir.

İrşadçıların əksəriyyəti bu qəzətdə həm ana dili ilə bağlı müzakirələrdə fəal iştirak edir, həm də ayrı-ayrı yazılarında bu aktual məsələyə toxunur, problemlərin həlli yollarını axtarırdılar. Onlar “İrşad”a qədər də, bu qəzətdən sonra da, yeri gəldikcə, dil məsələsində öz mövqelərini ifadə edən əsərlər yazdılar. Məsələn, Ü.Hacıbəyli hələ 1905-ci ildə “Həyat”da “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsni-təvəccöhi” başlıqlı məqaləsində “Peterburqskiye vedomosti” qəzetində Maqda Neymanın dilimizin saflığı əleyhinə yazdığı böhtana nifrətini bildirmişdi [218, s.3]. “İrşad”da isə publisist bu mövzuda daha kəskin yazılarla çıxış etmişdir. O, əcnəbi sözlərdən dilimizdə kor-koranə istifadə olunmasının, Azərbaycan türkcəsinin korlanmasının qarşısının alınmasının vacibliyini diqqətə çatdırmışdır. Ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında ana dili məsələsinə xüsusi yer vermiş, bu mövzuda silsilə məqalələr yazmışdır. 1906-cı ildə “İrşad”ın üç sayında – 15, 16 və 20 fevral tarixli saylarında “Üzeyir bəy Hacıbəyov” imzası ilə verilmiş “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsbi maarif etməliyiz” başlıqlı silsilə məqaləsində o, millətin var olması üçün ana dilinin yaşadılmasını əsas amil hesab edirdi. İrşadçıların çoxu kimi, Ü.Hacıbəyli də düşünürdü ki, ana dilinin qorunması uğrunda hər kəs, xüsusilə də ziyalılar mübarizə aparmalıdırlar. O, yazırdı: *“Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir”* [94, s.1].

O illərdə bəzi oxumuşlarımızın ümumxalq yolunda çalışmaması, bəzisinin isə dil biliklərini nümayiş etdirmək cəhdlərinin həddini keçməsi, ana dilini gözdən salması “İrşad”da tənqid olunurdu. Bu problemlərin yaranmasında mühüm səbəblərdən biri irşadçıların qənaətinə, məktəblərdə tədrisin düzgün təşkil

olunmaması idi. Millət övladları ya köhnə üsullu məktəblərdə ərəb və fars dillərində, ya da yeni üsullu məktəblərdə rus dilində oxuyurdular. Bu da qeyd etdiyimiz problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradırdı. “Mühüm suallar, vəhim cavablar” başlıqlı felyetonunda Ü.Hacıbəyli milləti üçün vacib olan, inkişafı yolunda əngələ çevrilən problemlərin sırasında bu məsələni də qeyd edirdi: *“Sual: erməni-müsəlman məsələsi nə vaxt qurtaracaqdır?”*

Cavab: ermənilərin əqli başlarına gəlib, ürəkləri təmizləndikdən sonra. Bunun da nə vaxt olacağını mən bilmioram, “daşnaksüyun” firqəsindən xəbər al, desin.

Sual: Biz nə üçün geridə qalmışıq?

Cavab: Çünki bizi irəli aparanlar cibləri ağırlıq etdiyinə görə yorulub yolda qalıbdırlar. Ciblərinin də nə səbəbə ağır olduğunu mən bilmioram. “Vıssı kurs” qurtarmışlarımızdan xəbər al, desin.

Sual: İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcəkdirlər?

Cavab: İdareyi-ruhaniyyələrimizin düzəlməsi “Stanislav” və “Anna” nişanlarının çoxalmasına bağlıdır. Döşümüz nişanlar ilə təzyin edildikcə idareyi-ruhaniyyələrimiz də müzəyyən olub düzələcəkdir. Nişan almağın da yolunu mən bilmioram, “Molla Nəsrəddin”in əvvəlinci səhifəsilə bərabər “Tərcüman”ın 36-cı nömrəsindən xəbər al, desin.

Sual: Məktəblərimiz nə vaxt islah olunacaqdır?

Cavab: Ana dilimizi bilmərrə unudandan sonra. Ana dilini unutmaq yolunu da mən bilmioram. Zaqafqaz seminariyası müəllimlərindən xəbər al, desin” [73, s.3].

Ana dilinin tədrisinə nail olmaqla iş bitmirdi. Bu vəzifəni yerinə yetirən müəllimlər öz işlərinə vicdanla, məsuliyyətlə yanaşmadıqda meydana çıxan vəziyyəti Ü.Hacıbəyli belə təsvir edirdi: *“Məktəblərimizdə ümumi tədrisəni ana dilində icra etmək üçün bizə müsaidə verildi. Lakin hal-hazırda mövcud olan məktəblərimizin, yaxud şkolalarımızın nəqunə əsaslara məbni təsis edildiyini təhqiq və tədqiq etsək, bizə verilən müsaidənin öz ana dilimizi layiqincə öyrənmək üçün ən cüzi bir vasitə olduğunu müşahidə edə biləriz. Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vaqif olan zəvat biz Rusiya müsəlmanlarının ana*

dili sarıdan mən hələ “obed” eləməmişdim, “vizitni kartoçka” gəldi ki, madam Papkova səni “veçer”ə “priqlasit” eləyir. Gəlməsən “abijatsa” olar kimi belə bir əsəfli halımızı görsə, bizə verilən müsaidənin “dilimizi yuyub” təmizləməkdən ötrü bir damcı su mənziləsində olduğunu iqrar edib, buna çaylar, sellər lazımdır, deyər. Həqiqətdə də belədir: biz, ibtidaiyyə məktəblərinin birinci şöbəsində öz ana dillərinə bilmərrə dara olmayan müəllimlərdən bir il zərfində dərs almaqla ana dilimizi öyrənib, istemalinə müqtədir olmaırıq. Halbuki bizim türk insanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir [93, s.2].

Ana dilinə xor baxan, soykökündən uzaq düşən cavanlar, şübhəsiz ki, millətin qayğılarına da laqeyd yanaşacaqlar: “...niyə müəllimlər kəndlərdə oturma bilmiyorlar, bəli! Seminariyalarda əkilən ağacların “nübarları” yavaş-yavaş yetişməkdədir: bəzi müəllimlər familiyalarının axırında bulunan “lu” ləfzini nagüvara və nalayiq ədd edib “ski” ləfzinə mübəddəl ediblər. Məsələ: Şıxlı-Şıxlinski, Şaxtaxtılı-Şaxtaxtinski. ...Hərgah böylə zahirpərəstligə biz bir mənə vermiyoruqsa da, amma (çə fayda!) işlərimizi batinən həm fəna görürüz. Uzaq getmək lazım degil... Böylə qövlini felə mütabiq etmiyən bir müəllim cəmaət nəzərində sadıq əlqövl ədd olunub etibar kəsb etməgə qadir olarmı? Və etibardan düşmüş müəllim gərəkdir cəmaətdən fərar etsin...” [95, s.2].

Ü.Hacıbəylinin fikrincə, dilimizi öyrənməkdə bizə yardım edəcək neçə-neçə vasitələr mövcuddur. Onlardan biri öz dilimizdə çıxan qəzetlərdir. İkincisi, danışmaq və aramızda mübadilə edilən hər bir məktubu türk dilimizdə yazmaqdır. Ü.Hacıbəyli diqqətə çatdırırdı ki, danışiq əsnasında fikrimizin öz sözlərimizlə təmiz ifadəsinə səy göstərməliyik və qəzetlər sayəsində öyrəndiyimiz yeni ifadələri və islahatı lazımı yerlərdə işlətməliyik: “Məsələn: “zabastovka” yerinə “tətıl”, “pajar” əvəzinə “yanğın”, “sosialist, revolyusioner”, “demokrat” və sairələrini deməyib, “ictimaiyyun, inqilabiyyun, amiiyyun” və sairələrini istemal etməliyik.

Burada onu əxtar etməlidir ki, biz nədənsə tazə libasda bazara çıxmaqdan

utanan cavanlar kimi – bu yeni öyrəndiyimiz öz sözlərimizin danışiq əsnasında istemalından utanırıq və utandığımızdan da bildiyimiz yeni sözlərimizi bərqəsd işlətməyib, qarnımızda saxlayırıq. Qarnımız dəxi bir guşeyinisyan olduğundan zavallı sözlər orada itir, batır və bilaxərə unudulur... Və habelə alim və ədiblərimiz zəhmət çəkib, diriltikləri və icad etdikləri təbirat bizim utancaqlarımız ucundan nisyan sandığına atılıb qalır” [95, s.2].

Müəllif bir mühüm məqamı diqqətdən qaçırmırdı: elə bir dil yoxdur ki, onun lüğətində əcnəbi sözlər olmasın. Ü.Hacıbəyli “samovar” sözünü nümunə gətirirdi. Yazırdı ki, indi biz istəsək də bu sözü rusca yox, öz dilimizdə işlədək, fars, ərəb və başqa dillərin köməyindən istifadə etməyimiz lazım gəlir: “*Məsələn: “hudpəs”, “xudçuş” və sair və illə “özüqaynayan” desək əvamımız anlamaz. Çünki “özü” və “qaynayan” təbirləri əvama məlum olduğundan onun zehmində dürlü-dürlü şeylər zair edib “samovar” ifadə edilmir. Əvamdan sorsan ki, “uzaqyazan” nədir. Heç vaxt deməz ki, “teleqraf”dır. O səbəbdəndir belə sözlər çamaat arasında qəbul keçib, əcnəbi sözü öz-özlüyündə qalır. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər “qaloş” əvəzində “mokrostup”, “zont” əvəzində “dojdoxranilişşe” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin çamaat tərəfindən qəbula keçmədi” [95, s.2]. Müəllif belə bir nəticəyə gəlirdi ki, Avropa dillərindən bir sözü öz dilimizə idxal etmək istədikdə onu öz-özlüyündə qəbul, yaxud ərəb və fars kəlmələrilə ifadə etməyimiz təbiidir. Lakin öz dilimizdə ifadəsi mümkün olan sözü ərəbcə və ya farsca söyləməyimizin mənası yoxdur.*

XX əsrin əvvəllərində dilimizin saflığının qorunması poeziyada da diqqət mərkəzində idi. “İrşad”da dərc edilən bir sıra şeirdə ana dilinə xor baxan, əcnəbi dillərdə danışmağa üstünlük verən, bunu özləri üçün şan-şöhrət hesab edən ziyalılar tənqid olunurdu. İ.T.Musayev belələrinə etirazını “Molla Nəsrəddinə” şeirində belə ifadə edirdi:

*Tax qurşağına, ay kişi, bir tazə qələmdan,
Çayxanələrə gir, çıx, eylə küçədə cövlan.
Yaz namə, verum, qasid ayaqüstədi əlan,
Çoxdandı vətəndə dolanur ailə giryən,*

Bilməm mən biçarə müsəlmanca, a Molla,

Ancaq yazaram mən yazı almanca, a Molla [170, s.3].

Qeyd etdiyimiz kimi, irşadçılar dilə əcnəbi sözlərin daxil olmasına qarşı çıxmır, alınma sözlərin müəyyən tarixi, siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələr nəticəsində müxtəlif dillərə keçməsinin qaçılmaz olduğunu danmırdılar. Unutmurdular ki, əsrlər ötdükcə dilin lüğət tərkibində öz yerini möhkəmlətmiş sözlərdən imtina etmək çətin, bəlkə də mümkünsüzdür. Bunun üçün “İrşad”da yeni yaranan terminlərə münasibət ədəbi dil mövqeyinə uyğun idi.

Qəzetdə alınma sözlərin dilimizə keçməsindən deyil, onlardan ehtiyac olmadığı halda istifadədən narazılıq edilir, ana dilinə laqeyd yanaşan, yad və gərəksiz sözlərlə onu yükləyən yazıçı, şair və publisistlər, eləcə də onların iştirak etdikləri mətbuat orqanlarının fəaliyyəti təhlil və tənqid olunurdu. Ö.F.Nemanzadə irsinin tədqiqatçısı Şamil Qurbanovun onun haqqında qeyd etdiyi bu fikirləri irşadçıların əksəriyyətinə şamil etmək mümkündür: *“Ömər Faiq millətini sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi”* [180, s.15]. Ş.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, dil məsələsi Ömər Faiqdə öləri, keçici xarakter daşıyırdı. O, uzun müddət Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Tiflis kimi yerlərdə müəllimlik və jurnalistlik etmiş, xalqın dilinə, mənəviyyətinə, psixologiyasına yaxından bələd olmuşdu.

Ana dilinin qorunmasına böyük məsuliyyətlə yanaşan qələm sahiblərindən biri də N.Nərimanov idi. *“Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda daima mübarizə aparən ədib həmin ciddi məsələni də xalqın azadlığı məsələsi ilə bağlayırdı”* [149, s.42].

N.Nərimanov 1906-cı ildə haqlı olaraq yazırdı ki, millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. O, “Cümə söhbəti”ndə çox kəskin şəkildə çıxış edirdi. N.Nərimanovun istehza ilə ifadə etdiyi bu fikirlərdə o dövrün mənzərəsi var. Biz bu mənzərədə özlərini “abrazovanni” göstərməyə çalışan oxumuşların qəliz danışmağı mərifət hesab etdiklərini, bununla, necə deyərlər, ana dilinin evini

yıxdıqlarını görürük: “Ədəbiyyat dilimiz türk, ərəb və fars dillərinin mürəkkəb bir lisanıdır. Heç çarəmiz yoxdur, dilimiz “loru”dur, kasıbdır. Yamaq lazımdır, “zinət” gərəkir, deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim! Razılıq verib dilimizin qüsurlarını “dəftərin bir kənarına yazarız. Lakin “Qospodin predsdatelin mneniyası komissiya naznaçit etməkdir”. “Biz isbalşim udovolstviyom, soqlasiya zayavit ediyoruz” kibi ləhcələri hankı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İndi bu yərdəmi türk dilini unudubsunuz? Ya ruscamı elminiz artıq düşübdür? Ya rusca bilməyinizimi göstərmək istəyirsiniz? Yəinki türk dilinə “zinət”mi verirsiniz? Anlamayırıq və anlaya da bilməyirik! Ərəb-fars sözlərini işlətməyə hər cəhətdən ixtiyarımız var, fəqət bu tövr rus sözlərini işlətməyə heç cəhətdən ixtiyarımız yoxdur. Ondan savayı rus özü razı olmaz ki, onun sözlərini qolsuz, qıcsız qoyub “şaltay-paltay” söyləyəsınız. Böyləmi? Böylə isə, türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.

Xəyanət? Bəli, xəyanət Bir dəfə yox, yüz dəfə yox, min dəfə!” [182, s.2-3]. N.Nərimanov bildirirdi ki, məsələ hansısa dildə danışmaqda deyil, mətləbinizi təmiz ana dilində söyləyə bilmirsinizsə, söhbət etdiyiniz adam rusca anlayırsa, təmiz rusca söyləyin, nəinki “şaltay-paltay” edib asan türk kəlmələrinin yerində rus sözlərini işlədəsiniz. Müəllif özü kimi millət təssübkeşlərinin adından dilimizi korlayanlara deyirdi ki, “şaltay-paltay” söyləməyinizi yazacağıq, bağıracağıq, müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq, onları da özünüzə oxşatmaq istəyirsinizsə, sizə mane olacağıq, yoxsa millətə xəyanət etmiş oluruq: “Yox, əfəndim! Məclislərdə döşünüzə vurub “Pojalyustə” demək ilə milləti qabağa aparmayacaqsınız: millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. Lakin biz deməyirik, əfəndilər, tərcümə edən kimi “samovara” “özündən qaynadan” adı qoyasınız. İndi anladınız nə söyləmək istəyirik?

Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişilər. Ona görə də tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: “Hürriyyət” bəxşiş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. “Sosial-demokrat-ictimaiyyəun amiiyyun!”, “Sosial-revolusioner-ictimaiyyəun inqilabiyyəun”. Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər. Böylə tərcümələrə sözüümüz

yoxdur: “İctimaiyyəun” sozü “sosial” sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözüümüz yoxdur. Lakin “provakator”, “xuliqan” sözlərini tərcümə etməkdənsə etməmək məsləhətdir” [182, s.2-3].

İrşadçılar türkdilli qəzetlərin sayının çoxalmasına sevinərkən, təqdir edərkən də həmin mətbuat orqanlarının məsləki, məramı ilə yanaşı, dilinə və üslubuna böyük əhəmiyyət verirdilər. Məsələn, “Tan yulduzi” [Dan ulduzu]” adlı mətbuat orqanı haqqında M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Qəzetənin şiveyi-təhririyyəsi qafqaziyalılar anlayacaq bir dildə deyilsə də, mündəricatı o qədər maraqlı, məsləki o qədər müstəqimdir ki, hər bir sahibi-zövq hıqqana-hıqqana da olsa, onu oxuyub məzmunundan xəbərdar olacaqdır. Arzu edilirdi ki, ədəbiyyatımızın üfüyündə bu tövr yulduzlar çoxlaşıb “Tan yulduzi”nin məsləki aramızda bərqərar olaydı” [199, s.3].

Başqa bir qəzetin – “Vətən xadimi”nin əvvəlinci sayının gəlməsi sevincini isə M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə edirdi: “Qəzetə Krimda “cismi var, ismi yox” “Quvasu” qəsəbəsində nəşr olunur. ...Qəzetədə oxucularımıza asari-qələmiyyəsilə tanış olan ədibi-şəhir Həsən Səbri cənabları da iştirak ediyolar” [200, s.3]. Yeni qəzetin məsləkcə “İrşad”a yaxın olması M.Ə.Rəsulzadəni sevindirirdi: “Qəzetənin məsləki hürriyyətpərvərlikdir. ...Qəzetənin dilinə gəldikdə Rusiyada sakin türk əqvamının çox hissəsi qanacaq bir ləhcə ilə yazılmışdır. Şiveyi-təhririyyəsi “İrşad” və “Həyat”ın şivələrinə qəribdir” [200, s.3-4].

“İrşad”ın nəşrində iştirak edən S.M.Qənizadənin əsərlərinin dili məsələsinə toxunan F.Köçərli onun barəsində belə yazırdı: “Sultan Məcid Qənizadənin əsərlərinin cümləsi ədəbi dil ilə yazılmışdır, dili pür-ibarə isə də, ibarələri qəliz və dolaşiq deyildir. Bunları hər kəs oxursa asan olaraq anlar. Təzə yazıçılarımız kimi osmanlı ədiblərinə təqlid etməyib. Azərbaycan türklərinin dilinə məxsus olan şivədə yazmaqdadır” [124, s.25].

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ən çox müzakirə və mübahisələrin mövzusunə çevrilən məsələlərdən biri də dilimizi sürətlə İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq meylı idi. Belələrinin ön sıralarında Ə.Hüseynzadə və onun redaktoru olduğu “Həyat” qəzeti, daha sonra “Füyuzat” jurnalı, Türkiyədən

Bakıya gəlmiş Ə.Kamal, A.Cövdət və başqaları dayanırdılar.

Sovet hakimiyyəti illərində XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının ədəbi dilindən, üslubundan danışılarda da, həmin dövrün nüfuzlu, məktəb yaratmağı bacarmış iki mətbu orqanı – “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” arasında mövcud olmuş ziddiyyətlər bilərəkdən önə çəkilmiş, məsələ qəsdən şişirdilmiş, xeyli dərəcədə mübaliğələrə yol verilmişdi. Əslində, sovet tədqiqatçılarına məlum idi ki, Ə.Hüseynzadə və C.Məmmədquluzadə başda olmaqla “Füyuzat”ın və “Molla Nəsrəddin”in müəllifləri bir məqsədə xidmət etmişdilər. Sadəcə, bununla fikirləri hədəfdən yayındırmaq, onların eyni məslək yolçuları olduqlarını unutdurmaq istəmişdilər. Doğrudur, “Molla Nəsrəddin” də, “Füyuzat” da özünə məqbul saydığı yolla getmişlər, lakin son nəticədə ikisi də bir millətə xidmət etmiş, onun gələcəyi naminə çalışmışdırlar. Arada əsas ziddiyyət ana dilinə münasibətdə idi. “Füyuzat”ın dilinin tədqiqatçısı S.Həsənova yazır: *“Fəaliyyət dövrü ilə əlaqəli olaraq “Füyuzat” jurnalının dili çağdaş dövrümüzdə və XX yüzilin əvvəlində xalq danışığı dilinin ən mükəmməl örnəyi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinə görə mürəkkəbdir. Ona görə də zaman-zaman davam edən tənqidlərdə onun dilinin çətinliyi vurğulanmış, mükəmməlliyi isə başa düşülməmiş və ya başa düşərəkədən qiymətləndirilməmişdir”* [100, s.96].

XX əsr Azərbaycan ədəbi hərəkatının qoşa qanadı hesab edilən “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat” arasındakı ideya-mövqə, ədəbi-estetik, ictimai hadisələrə baxış fərq və uyğunluğu arasında geniş təhlil və paralellər aparmış akademik İsa Həbibbəyli Mirzə Cəlili “vahid və müstəqil Azərbaycanın məcnunu”, Əli bəyi “turançılığın ideoloqu” [99, s.189] kimi xarakterizə etmiş, “Molla Nəsrəddin”i milli realist ədəbiyyatın, “Füyuzat”ı isə çağdaş romantik bədii fikrin “ana qucağı” adlandırmışdır: *“Mirzə Cəlillə Əli bəy Hüseynzadənin, “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat”ın dərdi və məramı yaxın və doğma, hətta bir çox məsələlərdə tamamilə eyni, yolları, üsul və vasitələri, yazı tərzləri müxtəlif idi. Bütün bunlara görə, Cəlil Məmmədquluzadə və Əli bəy Hüseynzadə XX əsrin müəyyən fərqli baxışlara malik olan, əksər məsələlərdə ortaq, vahid məcrada qovuşan, birləşən iki fikir nəhəngi, yanaşı qoşa zirvələridir”* [99, s.192].

Qeyd edək ki, sovet hakimiyyəti illərində bu iki mətbuat orqanının – “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”ın dili barədə çox danışılmış və tədqiqatlar aparılmışdır. Halbuki bu jurnallardan daha əvvəl mətbuat meydanına çıxmış və populyarlığın zirvəsinə çatmış “İrşad” vardır. Bu qəzetin müqayisəyəgəlməz şöhrətini, mətbuat tariximizdə müstəsna xidmətlərini danmaq ədalətsizlikdir. Dil və üslub məsələlərində də “İrşad”ın öz yeri olmuşdur. Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, ədəbi üslubu, ana dilinə münasibət və digər çox mühüm məsələlər barədə bu qəzetdən zəngin məlumat almaq mümkündür. “İrşad”da bəzən kiçikhəcmli yazılarda, xəbərlərdə də ana dili və bədii üslubla bağlı çox mühüm məsələlərə toxunulurdu. Məsələn, “İrşad”ın poçta qutusu” daimi rubrikalarından biri Naxçıvanda yaşayan Rəsizadəyə ünvanlanmışdır. Onun dilinin qəlizliyi, müasirlikdən uzaq yazması belə tənqid edilmişdir: *“Naxçıvanda Rəsizadə cənablarına:*

Əfəndim, qələminiz çox gendirsə də, nəzəriniz qayət dardır; qələminiz ilə nəzəriniz arasında böylə bir fərq olması həman məqalənizdə zikir etdiyiniz (əlxattül-müstəqim yadumu bilmüstəqim valnamucu lə yəstəqim bil müstəqim) mənasındadırlar. Əfəndim! Böylə ərəbcə qulaqları taqqıldadan sözləri yazıb da iki məsələdən qafilsiniz: əvvəla, bu qunə əsrari-qələmiyyədən hesab etdiyiniz məlumatı mübtədi uşaqlar böylə bilirlər. Tənha biz müsəlmanları bu günlərə salan iştə bu qunə qulaq taqqıldadan firıldaqlardır! Əfəndim, bu firıldaqlar barəsində yazılarda qəzəb etməyiniz. Müsəlmanlar daha ayılıb müstəqim lə yəstəqim bil müstəqim [tərcüməsi: düzlük düzliyə bərabər deyil - Z.F.] firıldaqlara allanmıyorlar!” [114, s.4].

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ilk onilliyində ədəbi dil və ədəbi üslub çox mürəkkəb idi. *“Satirik üslubun nümayəndələri ədəbi-bədii dili xəlqiləşdirmək üçün onu ifrat dərəcədə lorulaşdırır, romantiklər isə orta qədər ədəbi dil yaratmaq üçün yad dillərin materiallarına öz əsərlərində geniş yer verirdilər. Satiriklərdə ərəb, fars, türk sözləri çox vaxt kinayə, satira materialıdırsa, romantiklərdə belə sözlər “ali üslub” naminə bədii dilə daxil edilmişdi. H.Vəzirov, A.Səhhət, S.S.Axundov, Y.V.Çəmənşəminli, A.Şaiq və başqaları isə belə bir dövrdə orta mövqe tuturlar”*

[96, 85]. Görkəmli alim T.Hacıyev onları “realist-romantik” və ya “lirik-realist” yazıçılar adlandırmışdır.

Bu illərdə mətbuat dilinin formalaşmasında folklor üslubunun da rolu vardı. Həmin dövrdə F.Köçərli və digərləri folklor nümunələrini yazıya köçürməyə başlamışdılar. “İrşad” qəzetində dərc olunan müxtəlif yazılarda da folklor nümunələrindən geniş istifadə olunurdu. Bəzən hətta məqalələrin başlıqları da atalar sözləri ilə verilirdi. Məsələn: “Ağacı içindən qurt yiyər”, “El üçün ağlayan gözsüz qalar” və s. Belə başlıqlar oxucuda yazını oxumağa maraq oyadır, düşündürürdü.

Məlumdur ki, xalqın varlığı, millətin milliliyinin ilkin şərtləri hesab olunan dil işlənmə yerinə, tərzinə görə müəyyən xüsusiyyətlər tələb edir. T.Hacıyev “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” əsərində [96, s. 85] keçən əsrin əvvəlinin sənət dilini, bədii üslubu satirik dil, romantik dil, realist-romantik dil, uşaq ədəbiyyatı dili, folklor dili kimi mikrosistemlərə ayırmışdı.

Dil materialına münasibətdə müəyyənləşdirilmiş belə bölgü o dövrün sənət adamlarının ideya-siyasi səciyyəsinə obyektiv müdaxilə imkanı da yaratmışdı. “XX əsrin əvvəllərində də ədəbi dilin mühüm bir qolu – bədii üslub əsas və aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Lakin əvvəlkindən hal-keyfiyyət fərqi kimi təzahür edən bir faktor diqqəti daha çox cəlb edir: realist nəsr dili bu dövrdə təkmilləşir, genişlənir və o dərəcəyə çatır ki, ”poeziyanı bədii fikrin ifadə formasındakı hegemonluqdan çıxarır” [121, c.4, s.17].

“İrşad”ın dili üçün bütünlüklə ictimai-siyasi üslubu xarakterik üslub hesab edə bilmərik. Qəzetin dilində siyasi publisistika mühüm yer tutur, dövlət, millət, siyasət, hüquq və başqa məsələlər, əsasən, ictimai-siyasi üslubda təqdim olunur, həmçinin elmi üslub elementləri əksini tapırdı. Bütün bunlarla yanaşı, “İrşad”da mütəmadi ədəbi-bədii nümunələr verilirdi. Həmçinin bir sıra siyasi mövzular bədii üslub səviyyəsində təqdim olunurdu. Siyasətin bədiiliklə verilməsi “İrşad”ın bir çox yazılarının dili üçün xarakterikdi.

Qəzetdə çağdaş hadisələr çox vaxt tarixi hadisələr zəminində verilirdi. Əvvəllər irəli sürülən və XX əsrin ilk illərində daha da aktuallaşan, qızğın

müzakirə mövzusunda çevrilən, böyük mübahisələr doğuran ana dili, ədəbi dil, ədəbi üslubla yanaşı, ortaq dil məsələsi vardı.

İrşadçılar dövrün əksər millətsevər ziyalıları kimi bütün dünya türklərinin qarşılaşdığı, həlli yollarını aradığı problemlərin əsas səbəbini və onlardan qurtuluşu birliyə nail olmaqda görürdülər. Bu böyük məqsəd naminə atılmalı ən əhəmiyyətli addımlardan birinin isə vahid dil yaratmaq olması fikri “İrşad”da alqışlanırdı. Çünki bu vasitə ilə nəhəng ağaca bənzəyən qədim türksoylu xalqların danışıqda və yazıda zamanla yaranmış bəzi problemlərini tamamilə aradan qaldırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, XX əsrin ilk onilliyində geniş müzakirələrə səbəb olmuş ortaq türk dilinin yaradılması fikrini hələ XIX əsrin 80-ci illərində böyük türkcü, 1883-cü ildən 1918-ci ilədək Kırmıda işıq üzü görən, əsl adı “Tərcüman-əhvali-zaman” olan və “Tərcüman” adı ilə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində geniş yayılmış, XX əsrin əvvəllərinə qədər Rusiyada yaşayan türksoylu xalqların tək mətbuat orqanının qurucusu və baş redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralı irəli sürmüşdü. Həmin qəzet vasitəsilə İ.Qaspiralı özü bu məsələdə nümunə göstərirdi. Ə.Ağaoğlu “Tərcüman”ın dilini belə dəyərləndirirdi: *“Tərcüman”ın lisanı Kazandan Kafkaziyyəyə, Kırmıdan Türkiüstana qədər anlaşılırdı. Bu əzim bir məharətdi. Bununla mərhum düsturunun birinci şıkkını icra etmiş bulunurdu. Türklər hər yerdə onu anlamaya başlamışlardı*” [192].

“İrşad” ortaq türk dili ilə bağlı müzakirələrin tam mərkəzində olan mətbu orqanlardan idi. Qəzetdə S.M.Əfəndizadə imzası ilə verilmiş “Ana dili barəsində” adlı məqalədə qeyd olunurdu ki, hər millətin, hər qövmin özünəməxsus ana dili var, o dildə ata-babaları və özləri danışır, hər kəsə öz ana dili xoş görünür. Müəllifin fikrincə, ana dilini bilməyib, ya da bilib xarici dildə danışmağa üstünlük verən şəxs eyibli iş tutub öz milləti barəsində günah edir: *“Əgər Varşav şəhərində bir polaq polaqın dükanına girib xarici dildə şey tələb eləsə, dükançı polaq təəssübkeşlikdən özünə beş-on manat zərər verib müştərisinə şey satmaz.*

Lakin iki türk oğlu türk öz aralarında qeyr dildə söhbət ediyolar. Bundan əlavə, əsla rusca bilməyən və savadı olmayan müsəlmanlar bir neçə rus sözünü düz deyər bilməyib, sözlərin qolunu, qıçını sındıraraq, qələt, müsəlman məclislərində

danışmağı özləri üçün iftixar bilirlər. Bəzi vaxtı rusu bilən müsəlmanə türk dilində sual edəndə rusca cavab veriyor, yenə döndərib rusca soruşanda başlayıb rusca diyor” [47, s.2].

Əcnəbi dildə danışmağa bu qədər meyil göstərilməsinin, ana dilinə laqeyd yanaşılmasının səbəbi nədir? 1906-cı ildə S.M.Əfəndizadə çarizmin dil siyasəti səbəbindən belə vəziyyət yarandığını düşünürdü: “*Öz ana dilini həqirənə sanmaları bu şəxslərin təqsiri olmuyor, bəlkə bizləri küçüklükdən öz ana dilimizə nifrət nəzərilə baqmağa məcbur edənlərin təqsirləridir.*

Böylə tərbiyə almış adam böyüklükdə bir divanxanədə məmur olanda, yanına bir əvam müsəlman gəlib bir sözü iki kərə soruşanda, məmur “Ay kişi, genə müsəlmanlığına saldın!... Raz mən sənə abyosnit eylədim [bir dəfə mən sənə qandırdım] gərək vtaroy razda obyasnit edim (gərək ikinci dəfə də anladam)...” [47, s.2].

Müzakirəyə qoşulmuş Əbuturab Axundoğlu S.M.Əfəndizadəyə bu gözəl nəsihətlərinə görə yüzlərcə təşəkkür etdikdən sonra yazırdı ki, çifayda bunları görən göz, eşidən qulaq, təsir edən ürək insan övladlarının arasında az tapılır. O, məsələyə münasibətini kəskin şəkildə bildirir, bəlkə heyvanların da zərərdən qaçdığı halda çox insanın mənfiyyətini dərk etməyib təhsilə səy göstərmədiyini, müsəlman qardaşlarının nəsihətlər dinləmədiklərini, gecə-gündüz pul, yemək və içmək fikrində olub ömrü fənaya verdiklərini yazır və qüdrətli Azərbaycan şairindən bu nümunəni gətirirdi: “*Füzuli Bağdadi rəhmətullah təali buyurubdur:*

Necə bir nəfs təmənnası ilə,

Yeməkü-içmək ola dilxahın.

Eyləyib zöhdü vərədən nifrət,

Taəti-həqdən ola ikrahın.

...Bunun üçün mü olubsan məxluq?

Bumudur əmri sənə Allahın?” [22, s.3].

Ə.Axundoğlu məqalədə millətpərvər, vətənpərvər kimi çıxış etmişdi. Maraqlıdır ki, müəllif o vaxt da, sonralar da işlədilən ana dili ifadəsinin əvəzinə “ata və ana dili” deyə yazırdı. Başqa bir məqaləsində o, bildirirdi: “*Müəllimlər göz*

və qulaq ağrıları olan haldə yaxşı görməz və eşitməz və ürək azarlı olan zəmanda yaxşı təsvir edə bilməz. Əlbəttə, mərəzi nəfanəyə mübtəla olan uşaqlar yüz yaşasa da, o rüsum edib müzəmmın olan azar zayıf olmayacaqdır. Əgər o uşaqlar öz atalarının din və məzhəbində oxuyub kamil olmuş olsalar, hər anlı müəllimlərinin nəfani azarlarını öz nəflərindən rəf etməyə qadir olurlar bəlkə dəxi nəfanəyə mübtəla olan şəxsləri müalicə edirlər” [21, s.1].

Vahid türk dili ideyasını alqışlayanların, dəstəkləyənlərin də ortaq fikrə gələ bilmədiklərini “Dil məsələsi” adlı məqaləsində Mirzə Abdullah belə təsvir etmişdi: “Bu məsələ ortaya düşəli xeyli vaxt oldu. “Türk” qövminin dili olan “türkcənin” müxtəlif şivələrdən azad edilməsi düşünüldü. Bu barədə çox da yazıldı. “Nur”da, “Həyat”da, “Tərcüman”da, “Azad”da, “İrşad”da lisan məsələsinə dair bir çox məqalələr yazıldı. Mühərrirlərimiz də canü-dildən yazdılar. Nəticə böylə çıxdı: mütləq tövhidi-lisan etməli, ümumtürk qövmi arasında da ədəbi dil təlim olunmalıdır. Cümlə mühərrirlərimiz bu barədə fikirlə iştirak etdilər. Həmrəy oldular. Söz vahid qiyasi əxzi məsələsinə gələndə araya ixtilaf düşdü. Məqsudi əfəndi öz məqsədini irəli sürərək “qazax” şivəsini təklif etdi. Qasprinski İsmayıl bəy həzrətləri də “Qırım” şivəsini və yaxud “Tərcüman” dilini təklif etdi. İshaqi, Əsədullah axundlar da, tatarlar da “əvam” şivəsi tərəfdarı oldular. Kəngərli həzrətləri də bir başqa üsul ortaya çıxardı. Hüseyinzadə Əli bəy əfəndi də “osmanlı”, daha doğrusu, “İstanbul” şivəsi tərəfdarı kibi göründü. İxtilaf böyüdü. Dərd anlaşıldı. Tövhid lisanə lüzum göründü... Əlac, həm də məqbul bir əlac ortaya çıxarılmadı. Hər kəs yenə başını aşağı salaraq, öz əfkarını, öz təriqətini irəli aparmağa, öz bəgəndigi şivəni təmim və nəşr etməyə çalışmaqdadır. Bundan isə bir fayda çıxmaz. Çıxsa da bir çox münaqişələrdən, ixtilaflardan sonra çıxar. Bu da uzun müddətə möhtacdır. Vaxt isə dayanmayaraq keçməkdədir” [161, s.3].

Bu vacib mövzuya həsr etdiyi “Dil məsələsinə dair” başlıqlı məqaləsində Cəmaləddin Əldəğistani də vaxtı fəvət etməyərək ittihad və maarif naminə çalışmanın vacibliyini önə çəkirdi [38, 3].

Bütün məqamları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, XX əsrin ilk illərində təkə Azərbaycan ədəbi dilinin vəziyyətini araşdırırlar üçün deyil, eyni zamanda, dil

tariximizin həmin dövrlərinin tədqiqatçıları üçün “İrşad” olduqca maraqlı mənbədir. O illərdə Azərbaycan dili barədə qəzetin səhifələrində dərc olunan yazılar əhatəli təsəvvür yaradır.

Tədqiqat işinin məzmunu “İrşad” qəzetində bədii tərcümə məsələləri” [59, s.180-184], “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri” [58, s.266-278] adlı məqalələrdə də öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

“İrşad” qəzetinin meydana çıxması inqilabi şüur, milli-azadlıq ideyaları və milli oyanış prosesinin güclənməsinə təkan vermiş, milli mənlük şüurunun formalaşmasında, millətin özünüdərk, özünüdəşkil və özünüdəsdiqində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdi. Çünki bu mətbu orqanda fəal iştirak edənlərin əksəriyyəti XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai, siyasi, mədəni fikrində böyük işlər görməyi qarşısına məqsəd qoyaraq fəaliyyətə başlamış ziyalılar idi. Onların fədakarlığı sayəsində “İrşad”ın məqsədi, ən müqəddəs vəzifəsi millət yolunda, onun azadlığı uğrunda mübarizə olmuşdu.

İrşadçılar dövlətçilik, millət, vətən sevgisi, istiqlaliyyət düşüncəsinin ümumxalq düşüncəsi kimi formalaşmasında bədii ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğu qənaətində idilər. “İrşad”ın Azərbaycanın hürriyyəti uğrunda əzmkarlığı, müstəqil dövlətçilik, istiqlaliyyət ideyaları bədii əsərlərdə də əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat məsələlərinin araşdırılmasından belə qənaətə gəlirik ki, “İrşad”ın ədəbi-bədii materialları XX əsr Azərbaycanının milli mübarizə, milli mücadilə, milli özünüdərk əhval-ruhiyyəsinin təbliği və tərənnümü ilə diqqəti çəkir.

Qəzetin ədəbi-bədii materialları ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının klassik ənənələri, çağdaş inkişafı və yeni istiqamətlərindən xəbərdar olan, bəhrələnən müəlliflərin əsərlərinə “İrşad”da geniş yer verilirdi. Doğrudur, bu yazıların heç də hər birinin peşəkarlıqla qələmə alındığını, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verdiyini, kamil sənət nümunəsi olduğunu söyləyə bilmərik. Lakin müəlliflərin bir çoxunun şəxsiyyətini, parlaq istedadı ilə ədəbiyyatımızda, ədəbi-tənqidimizdə müstəsna xidmətlər göstərdiyini xatırlatmaq kifayət edir ki, “İrşad”ın ədəbi-bədii materialları arasında əsl sənət nümunələrinin üstünlük təşkil etdiyini söyləyək.

Üslub rəngarəngliyi, janr müxtəlifliyi, mövzu zənginliyi qəzetin ədəbi-bədii nümunələrini daha da oxunaqlı etmişdir.

Qəzetin yalnız Azərbaycanda və müstəmləkəsi olduğu Çar Rusiyası ərazisində deyil, qonşu ölkələrdə də yayıldığını nəzərə alsaq, ədəbiyyatımızın

təbliğində “İrşad”ın mühüm rol oynadığı bir daha aydın olur.

“İrşad”ın səhifələri Ə.Ağaoğlunun “Hicrəti-kübra” kimi irihəcmli əsərindən tutmuş kiçikhəcmli bədii materiallar – hekayələr, felyetonlar, səhnəciklər, miniatürlər və digər janrlı nümunələrlə zəngindir. Mövzu baxımından müxtəlif olan bu əsərlərdə həm tarixi, həm də müasir hadisələrə müraciət olunmuşdur. Hansı dövrü, yaxud mövzunu əhatə etməsindən asılı olmayaraq, “İrşad”da yer verilən nəzm, nəsr, bədii publisistik əsərlərin əksəriyyəti tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir, ibrətamizdir.

İstər nəzm, istərsə də nəsr nümunələri, əsasən, ictimai-siyasi məzmunlu, maarifçilik ruhlu əsərlərdir. Bu da qəzetin dövrün nəbzini tuta bilməsindən irəli gəlmişdir. İrşadçılar milli qurtuluşa gedən yolun mədəniyyətin və təhsilin inkişafından keçdiyinə əmin idilər. Onlar bədii yazılarında da bu amili nəzərdən qaçırmırdılar və cəmiyyətin formalaşmasını əsas vəzifələrdən hesab edirdilər. Tədqiqatdan belə qənaətə gəlinir ki, maarifçilik ideyalarının təbliği, elmin, mədəniyyətin yüksəlişi arzuları qəzetin əksər yazısında əksini tapmışdı. Təhlilə cəlb etdiyimiz ədəbi-bədii yazılarda, xüsusilə poetik nümunələrdə sevgili obrazında vətən təcəssüm olunmuşdur.

Şəxsiyyət azadlığının məhdudlaşdırılması, ictimai bərabərsizlik, ədalətsiz qayda-qanunlar və digər problemlər “İrşad”da dərc olunan ədəbi-bədii nümunələrdə tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, sülh, tərəqqi həmin əsərlərdə ümumbəşəri duyğular kimi tərənnüm edilmişdir.

“İrşad”da bədii ədəbiyyatın nəzəri problemlərini və ədəbiyyat tarixçiliyini əhatə edən ədəbiyyatşünaslığımıza dair əsərlərə də mütəmadi yer verilmişdi.

Qəzeti tədqiq edərkən belə nəticəyə gəlirik ki, “İrşad” Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının klassiklərinə dəyər verməklə bərabər, dövrünün ədəbi proseslərini də yaxından izləmişdi. Səhifələrində dərc olunmuş tərcümə əsərləri ilə qəzet həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatının klassikləri haqqında Azərbaycan oxucularına dolğun məlumatlar vermişdir.

“İrşad”ın ədəbi-bədii materialları içərisində poeziya nümunələrinə – həm orijinal şeirlərə, həm də poetik tərcümələrə vaxtaşırı yer verilmişdir. Bədii tərcümə üçün seçilmiş əsərlər deməyə əsas verir ki, “İrşad” bu sahədə də öz dəstxətinə

sadiq qalmışdır. Belə ki, qəzetin əsas məqsədi, ideyası səhifələrində yer alan əksər yazılar kimi, tərcümə materiallarında da əksini tapmışdır.

Qəzətdə dərc olunan bir sıra silsilə elmi-nəzəri, bədii publisistik yazılar yalnız milli ədəbiyyatımız və jurnalistikamız üçün deyil, həm də çağdaş ictimai-mədəni həyatımız üçün gərəklidir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən milli mətbuat, maarif, müstəqil dövlət, azad millət, qadın azadlığı, türkçülüyn, İslamın təbliği “İrşad”ın ədəbi-bədii yazılarının əsas mövzularından idi. Qeyd etdiyimiz kimi, qəzetin ədəbiyyat nümunələrində dövrə uyğun olaraq, daha çox ictimai, siyasi, sosial problemlərdən bəhs edilmişdir.

İrşadçılar bu düşüncədə idilər ki, avropalaşmaqla müsəlman və türk xalqlarının iqtisadi dirçəlişinə, mədəni və siyasi yetkinliyinə kömək etməklə yanaşı, türkçülük və islamçılıq ideyaları ilə onların milli mənlük şüurunun oyatmaq olar. Milli oyanışa təkan verdiyi üçün irşadçıların fəaliyyəti çar hökumətini çox narahat etmiş, “İrşad”ı mübarizə meydanından çıxarmağa çalışmışdır.

Maddi sıxıntılar, abunə azlığı, sensor basqısı və ermənilərin danosbazlığından başqa, milli biganəlik, savadsızlıq, cəhalət “İrşad”ı çökdürürdü. Lakin Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni fikrində böyük işlər görməyi qarşısına məqsəd qoyan bu qəzetin meydana çıxması milli ziyalı təbəqəsinin formalaşmasında inqilabi şüur, milli-azadlıq ideyaları və xalqın oyanışı prosesində danılmaz rol oynadı. “İrşad” öz amalını millət yolunda, onun azadlığı uğrunda mübarizədə görmüş, milli mənlük şüurunun güclənməsində millətin özünüdərək, özünütəşkil və özünütəsdiqi istiqamətində böyük missiya yerinə yetirmiş oldu.

Vətən dərdi, millət qeyrəti bu qəzətdə verilmiş əsərlərin əsas qayəsi oldu. Müəllifləri doğma xalqın əsrin tələblərini anlamamalarını, təhsil cəhətdən geri qalmalarını, tərəqqi etmiş millətlərə baxıb hərəkətə gəlməmələrini, yeri gələndə, ürək yanğısı ilə, şikayətlə, yeri gələndə, yüksək mübarizə əzmi ilə qələmə aldılar. Azərbaycan mətuatına xalqın doğru yol göstərəni kimi qədəm qoyan “İrşad” adı ilə də, əməlləri ilə də bəlli etdiyi məramından heç vaxt dönməmişdir. Qəzet fəaliyyəti boyunca çətinliklərlə çox qarşılaşmış, lakin çıxdığı yolu, məsləyini dəyişməmiş, xalq mövqeyi, milli mənafe hər zaman başlıca qayəsi olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva, T.M. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meyilləri (XX əsrin əvvəlləri) / T.M.Abdullayeva, elmi red. və ön söz. müəll: Zaman Əsgərli. – Bakı: Avropa, – 2014. – 152 s.
2. Ağayev, Ə.H. Aləmi-islama bir nəzər // İrşad. – 1907, 17 noyabr. – s. 2-3.
3. Ağayev, Ə.H. Bizə nə lazımdır // İrşad. – 1906, 12 yanvar – s. 1.
4. Ağayev, Ə.H. Bizə nə lazımdır // İrşad. – 1905, 29 dekabr. – s. 1-2.
5. Ağayev, Ə.H. Bir firəngin mənə yazdığı məktubat // İrşad. – 1906, 18 aprel. – s. 1.
6. Ağayev, Ə.H. İranda reforma, yəni tənzimat // İrşad. – 1906, 4 may. – s. 1.
7. Ağayev, Ə.H. İranda reforma, yəni tənzimat // İrşad. – 1906, 8 may. – s. 2.
8. Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura) // İrşad. – 1906, 20 mart. – s. 1-2.
9. Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura) // İrşad. – 1906, 26 mart. – s. 2.
10. Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura) // İrşad. – 1906, 21 mart. – s. 2.
11. Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura) // İrşad. – 1906, 28 mart. – s. 2.
12. Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma, ya padşahlıq şura // İrşad. – 1906, 19 aprel. – s. 2.
13. Ağayev, Ə.H. Hicrəti-kübra // İrşad. – 1906, 2 iyun. – s. 2-3.
14. Ağayev, Ə.H. Hicrəti-kübra // İrşad. – 1906, 19 may. – s. 2.
15. Ağayev, Ə.H. Hicrəti-kübra // İrşad. – 1906, 18 may. – s. 2.
16. Ağayev, Ə.H. Hicrəti-kübra // İrşad. – 1908, 26 fevral. – s. 2.
17. Ağayev, Ə.H. Tülü edən ay parçası // İrşad. – 1906, 22 mart. – s. 3.
18. Ağayev, Ə.H. Ümumi müsəlmanlara! // İrşad. – 1906, 26 noyabr. – s. 1.
19. Ağayev, İ.M. Azərbaycan şeirində tənqidi-satirik istiqamətin təşəkkülü (1890-1905). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / İ.M.Ağayev. İkinci kitab, red. Kamran Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1985, – 204 s.

20. Ağayev, Ə. Fərhad Ağazadənin fəaliyyətinə bir nəzər: [Elektron resurs] /, <https://ajdaragayev2017.blogspot.com/2017/08/fərhad-agazadənin-fəaliyyətinə-bir-nzr.html>)
21. Axundoğlu, Ə. Ana dili // İrşad. – 1906, 25 yanvar. – s. 1.
22. Axundoğlu, Ə. Ana dili //İrşad. – 1906, 18 yanvar. – s. 3.
23. Axundov, A.A. Azərbaycan dili // Ədalət. – 2010, 1 iyun, s.5
24. Axundov, S.S. Keçmişlərdən // Ədəbiyyat. – 1934, 12 iyun. – s. 5.
25. Axundov, S.S. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / S.S.Axundov, tərt. ed.: Nadir Vəlixanov. – Bakı: Gənclik, – c. 2. – 1968, – 228 s.
26. Axundov, Y.İ., Əhməd bəy Ağayevin məşhur nitqi / Y.İ.Axundov, İ.Ə.Həbibov // Dialoq, – Bakı: – 1990. № 17, – s. 38-44.
27. Alapaxta. Lətifə //İrşad. – 1908, 18 mart. – s. 3.
28. Arzulu, H.F. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri / H.Arzulu, – Bakı: Elm, – 2003, – 256 s.
29. A.Səhhət. Mərhum Hacı Məcid əfəndinin vəfatına dair // İrşad. – 1908, 8 mart. – s. 4.
30. Aslanov, M.A. Üzeyir Hacıbəyov – jurnalist / M.A.Aslanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1985, 203 s.
31. Ayvazov, H.S. Məkatibimizə bir nəzər // İrşad. – 1905, 22 dekabr. – s. 2-3.
32. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası: [2 cilddə] / red. hey. Ə.Həsənov, V.Səfərli. Ə.Amaşov, nəşrə haz. və elmi red.: Ş.Vəliyev, N.Yaqublu. – Bakı: Elm və təhsil. – 2011, – c. 2. – 440 s.
33. Babayev, İ.C. S.M.Əfəndiyev – Publisist (100 illiyi münasibəti ilə) / İ.Babayev. – Bakı: Azərbaycan SSR EA mətbəəsi, – 1987. – 63 s.
34. Bayramoğlu, A. Abdulla Tofiq Surun publisistikasında tanıtma // – Bakı: Jurnalistika (ictimai– siyasi humanitar elmlər seriyası). Elm və təhsil, – 2015. №3, – s. 33-39.
35. Bayramoğlu, A. Bircə günün hekayəti, yaxud M.M.Axundov jurnalistika haqqında // – Bakı: Ulduz, – 2007, №07 (578), – s. 48-50.
36. Bayramoğlu, A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit) / A.Bayramoğlu, elmi red. Əziz Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1997, – 240 s.

37. Cabbar Əsgərzadə İrəvani. Vətən naləsi // İrşad. – 1908, 8 may. – s. 2.
38. Cəmaləddin Əldəğistani. Dil məsələsinə dair // İrşad. 1906, 26 mart. – s. 3.
39. Dəli. Qorxuram // – Bakı: Molla Nəsrəddin. – 1907, №30, – s. 3.
40. Doktor Abdulla Cəvdət. (Qəhriyyət)dan (Yurgəli Ciftci) // İrşad. – 1907, 29 may. – s.3.
41. Əbdülqafur Əfəndizadə Gögçayi Əlmütəxəllis Bifaiz. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 22 oktyabr. – s. 3.
42. Əbdülsəlimzadə, M.H. Nəyimiz var? // İrşad. – 1907, 17 noyabr. – s. 4.
43. “Ədəbiyyat”, Üzeyir Hacıbəyli. 22 dekabr 1938, №60, – s. 4.
44. Əfəndiyev, S.M. Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən / S.M.Əfəndiyev. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – Bakı: – 1957. – 100 s.
45. Əfəndizadə, Ə. Kırlovdan tərcümə: Əlvan qoyunlar // İrşad. – 1906, 18 aprel. – s. 2.
46. Əfəndizadə, Ə. Lermontovdan tərcümə: Qaçaq və yaxud hər b meydanından qaçan çərkəs. // İrşad. – 1905, 25 dekabr. – s. 4.
47. Əfəndizadə, S.M. Ana dili barəsində // İrşad. – 1906, 12 yanvar. – s. 2.
48. Ə.K. “İrşad”ın münəti-ədəbiyyatı //İrşad. – 1908, 12 aprel. – s. 2.
49. Ə.Q.X. Mənzumə. // İrşad. – 1907, 4 dekabr. – s. 4.
50. Əli Sabir Tahirzadə Şirvani. Ənin // İrşad. – 1908, 19 yanvar. – s. 3.
51. Ə.Sabir Tahirzadə. Ləbbeyk icabət // İrşad. – 1906, 5 dekabr. – s. 2.
52. Ə.Sabir Tahirzadə. Növheyi-milli // İrşad. – 1907, 15 fevral. – s. 4.
53. Əsədova, V.İ. “Füyuzat” məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2017, – 25 s.
54. Əsədzadə, V.İ. “Füyuzat” məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri / V.Əsədzadə, elmi məsl: Bəkir Nəbiyev, elmi red. və ön söz. müəl. Alxan Bayramoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – 204 s.
55. Ə.S.M. Vəqə (Yuxu) // İrşad. – 1905, 21 dekabr. – s. 2.
56. Fərəcova, Z.F. Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikasında dövrün aktual məsələləri (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // IV Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi Sanat Etkinlikləri, – Konya, Türkiyə: – 14-16 mayıs, 2015. Materiallar kitabı, – Konya: – 2016, – s. 669– 677.

57. Fərəcova, Z.F. Əhməd bəy Ağaoğlu və onun “Hicrəti-Kübra” əsəri // – Bakı: Azərbaycan, – 2017. № 6, – s. 184-187.
58. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. № 6, – s. 266-278.
59. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində bədii tərcümə məsələləri // – Bakı: Azərbaycan, – 2019. №7-8. – s. 180-184.
60. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində dərc olunmuş ədəbi-bədii əsərlərdə erməni vandalizminin təsviri məsələləri // I Beynəlxalq tarixdə soyqırımlar: faktlar, reallıqlar, uydurmalar simpozyumu. Tezislər kitabı, – Bakı: 2-3 aprel, – 2015, – s. 51-52.
61. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində ədəbi tənqid məsələləri // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji seriyası, – 2020, № 4, – s. 52-62.
62. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində klassik ədəbi irsə münasibət // – Bakı: Mədəniyyət.az. – 2019. may-iyun № 3 (325), – s. 58-61.
63. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində maarif və mədəniyyət məsələləri // – Bakı: Mədəniyyət.az. – 2016, iyun, № 6 (304) – s. 72-74.
64. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində poeziya məsələləri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər”. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm. – 2014, – s. 583-593.
65. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetində türkcülük məsələləri // VIII Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Koruma sempozyumu/sanat etkinlikləri, – Konya-Türkiye: – 15-16-17 mayıs, – 2014, Materiallar kitabı, – Konya: – 2016. – s. 417-426.
66. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetinin ədəbi-bədii əsərlərində “Molla Nəsrəddin” ənənələri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2007. № 4, s. 484-492.
67. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetinin şairlərindən – İbrahim Tahir Musayev // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Filologiya məsələləri”, – 2007. № 8, – s. 353-360.
68. Fərəcova, Z.F. “İrşad” qəzetinin tədqiqat tarixi” // Bakı Dövlət Universiteti, “İrşad” – 100” (“İrşad” qəzetinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın

- materialları), – 16 dekabr 2006, – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı.– 2006, – s. 43-47.
69. Fərəcova, Z.F. “İrşad”ın daha bir “Nağılı”ı // Bakı: – “525-ci qəzet”. – 2011, 22 yanvar. – s. 14.
70. Fərəcova, Z.F. Mətbu mənbələrdə ədəbiyyat: “İrşad” qəzetinin nəsr nümunələrində həyat həqiqətləri və bədii gerçəklik // – Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi əsərlər jurnalı. Kitabxana və informasiya araşdırmaları, – 2019,– cild. 1, № 1, – s. 84-88
71. Fərəcova, Z.F. 1905-1906-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları, IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Lənkəran: – 22-27 aprel 2017, – s. 331-336.
72. Filankəs. Müalicə // İrşad. – 1907, 20 mart. – s. 3.
73. Filankəs. Mühüm suallar, vəhim cavablar // İrşad. – 1906, 17 aprel. – s. 3.
74. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 11 iyun. – s. 4.
75. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 18 aprel. – s. 4.
76. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 18 iyul. – s. 4.
77. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 17 aprel. – s. 4.
78. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 25 iyun. – s. 4.
79. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 30 avqust. – s. 4.
80. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 8 avqust. – s. 4.
81. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1907, 8 may. – s. 4.
82. Filankəs. Ordan-burdan // İrşad. – 1906, 7 sentyabr. – s. 4.
83. Filankəs. Ordan-burdan. Əşi, işini gör! // İrşad. – 1906, 21 iyun. – s. 4.
84. Filankəs. Ordan-burdan. Moizə // İrşad. – 1907, 11 may. – s. 4.
85. Filankəs. Ordan-burdan. Nağıl // İrşad. – 1908, 17 iyun. – s. 4.
86. Filankəs. Ordan-burdan. Öz məişətimizdən bir (drama) // İrşad. – 1907, 18 aprel. – s. 4.
87. Filankəs. Ordan-burdan. Sədini tənqid // İrşad. – 1907, 24 may. – s. 4.
88. Filankəs. Ordan-burdan. Sədini tənqid, Hafizi tərif // İrşad. – 1907, 25 may. – s. 4.
89. Filankəs. Ordan-burdan. Stolipinin xəyalı // İrşad. – 1907, 30 may. – s. 4.

90. Firudin bəy Köçərli Ədəbiyyatımıza dair. Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsü barəsində bir parə məlumat// İrşad. – 1908, 8 mart. – s. 2.
91. “Füyuzat” jurnalı. “Yeni qələm yoldaşımız”. – Bakı: – 1907, №18, s. 5.
92. Hacıbəyli, Ü.Ə. Ensiklopediyası [Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu]. red: Sevdə Ağababayeva, Təranə Dadaşova. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2007. – 264 s.
93. Hacıbəyov, Ü.Ə. Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz// İrşad. - 1906, 20 fevral. - s. 2.
94. Hacıbəyov, Ü.Ə. Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz // İrşad. - 1906, 16 fevral. - s. 2.
95. Hacıbəyov, Ü.Ə. Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz // İrşad. - 1906, 15 fevral. - s. 1-2.
96. Hacıyev, T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili / T.Hacıyev, elmi red. Ə.Bağirov. – Bakı: Maarif, – 1977. – 188 s.
97. Hacıyeva, L.O. Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası: “Kaspi” qəzetinin materialları əsasında / L.Hacıyeva, red.: Aqil Hacıyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 404 s.
98. Hacıyeva, N.H. C.Məmmədquluzadənin müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında dil məsələləri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2011. №2, – s. 40-46.
99. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli, elmi red. Y.Axundov. red., V.Məmmədov. – Bakı: Nurlan, – 2007, – 689 s.
100. Həsənova, S.Q. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri / S.Həsənova, elmi red. Y.M.Seyidov. – Bakı: Elm, – 2006, – 298 s.
101. Hüseynov, Ş. Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü / Ş.Hüseynov, elmi red. C.Mustafayev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1998, – 128 s.
102. Hüseynova, Ü.N. Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri / Ü.Hüseynova, elmi red. və məsl: Şamil Vəliyev. – Bakı: Nurlan. – 2006, – 156 s.
103. Hüseynzadə, Ə.H. Höte. Faust // İrşad. – 1908, 1 yanvar. – s. 2.
104. Hüseynzadə, Ə.H. Höte. Faust // İrşad. – 1907, 20 noyabr. – s. 2.
105. Hüseynzadə, Ə.H. İntiqad // Həyat. – 1905. №129, – s. 3.
106. Hüseynzadə Ə.H. İrşad // Həyat. – 1905, 19 dekabr. – s. 3.

107. Hüseynzadə, Ə.H. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir / Ə.Hüseynzadə, tərt. ed., transliterasiya, müqəddimə və izahların müəll. O.Bayramlı. Elmi red. Ə.Mirəhmədov, Ç.Sasani. – Bakı: Mütərcim, – 1997. – 292 s.
108. Xeyirxahi-vətən H.Rasizadə. Növhe. // İrşad, 1906, 18 yanvar, – s. 2.
109. Xəndan, C. Seçilmiş əsərləri: / [3 cildə] / C.Xəndan, elmi red. Adil Xəndanoğlu. Firuzə Ağayeva. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 1. – 2010. – 352 s.
110. İbadoğlu, Ə. M.Hadi yaradıcılığında azadlıq motivləri / Ə. İbadoğlu. “Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair”. “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” (Üçüncü kitab). red.: K.Məmmədov, K.Əliyev. – Bakı: Elm. – 1989, – 232 s.
111. İrşad. // – 1907, 15 fevral. – s. 4.
112. İrşad. Bir əsirin növhəsi. // – 1906, 30 iyun. – s. 2.
113. İrşad. İdarədən elan. // – 1908, 7 aprel. – s. 2.
114. İrşad. “İrşad”ın poçtə qutusu. // – 1906, 1 may. – s. 4.
115. İrşad. // – 1905, 17 dekabr. – s. 1, 2.
116. İrşad. Məktubat. // – 1906, 23 may. – s. 4.
117. Kamal, Ə. Lövheyi-tənqid! // İrşad. – 1906, 8 yanvar. – s. 2-3.
118. Kamal, Ə. Lövheyi-tənqid // İrşad. – 1908, 24 yanvar. – s. 2-3.
119. Kamal, Ə. Müxtəsər bir cavab // Füyuzat. – 1907, №21. – s. 326
120. Kamal, Ə. Tahir Musayev // Füyuzat. – 1907, 12 iyun, – s. 12.
121. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov, red: A.A.Axundov. – Bakı: – Nurlan. – c. 4. – 2009, 528 s.
122. Köçərli, F.Ə. Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair // İrşad. – 1906, 10 fevral. – s. 2.
123. Köçərli, F.Ə. Qaranlıqda qalanlarımız // İrşad. – 1906, 2 mart. – s. 3.
124. Köçərli, F.Ə. Seçilmiş əsərləri. / F.Köçərli, red. K.Talibzadə, tərt və qeyd. müəll: Kamal Talibzadə və Nadir Məmmədov. – Bakı: – Azər.SSR Elmlər Akademiyası nəşr. – 1963, – 341 s.
125. Kürd. Qoca İbrahim // İrşad. – 1906, 18 avqust. – s. 2.
126. Qaçayev, A. Mirzə Ələkbər Sabir və “İrşad” qəzeti / – Bakı: Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (jurnalistika seriyası), – 1979, – №2, s. 45-48.

127. Qasimov, C.Ə. Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya) / C.Ə.Qasimov, elmi red. və ön söz. müəl: Kamran Əliyev. – Bakı: Təhsil, – 2004, – 136 s.
128. Qasimova, E.K. Gizli imza və atribusiya (monoqrafiya) / E.K.Qasimova, red.: Zaman Əsgərli. – Bakı: Avropa, – 2017, – 296 s.
129. Qərib. Bəhs // İrşad. – 1906, 22 yanvar. – s. 3.
130. Qərib. Vəlinin çuxası // İrşad. – 1906, 7 fevral. – s. 3.
131. Qəribli, İ.E. Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920-ci illər) / İ.E.Qəribli, elmi məsl. və red. Bəkir Nəbiyev. – Bakı: Elm və təhsil. – 2011, – 448 s.
132. Quliyev, V.M. Ağaoğlular / V.Quliyev, red.: Asif Rüstəmli. – Bakı: Ozan, – 1997, – 236 s.
133. Quliyev, V.M. Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı) / V.Quliyev, elmi red.: Bəkir Nəbiyev. – Bakı, Ozan, – 2000, – 424 s.
134. Quliyev, V.M. “Füyuzat”ın başqa bir müəllifi – Əhməd Kamal // 525-ci qəzet. – 2013, 3 avqust. – s. 14-15.
135. Quliyev, V.M. “Füyuzat”ın ən fəal müəllifi // 525-ci qəzet, – 2013, 6 iyul. – s. 10-11.
136. Quliyev, V.M. “Füyuzat”ın iki yazarı / V.Quliyev, ön söz. müəl: İsa Həbibbəyli, elmi red: A.Rüstəmli, ön söz. müəl. İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – 223 s.
137. Qurbanov, Ş.D. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası / Ş.Qurbanov, red.: İslam Sadıq, Ayna Hüseynova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1996, – 220 s.
138. Lev Tolstoy [Elektron resurs] / Vahid Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Portalı. – Bakı: – 2015. <http://cls.az/front/81/az/more/text/26699>
139. Marzadə. Xırda-mırda // İrşad. – 1908, 22 yanvar. – s. 4.
140. Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1907, 7 iyun. – s. 3.
141. M.Əmin. Dəhşətli məbər // İrşad. – 1906, 21 iyul. – s. 2.
142. Məmmədli, Q.M. İmzalar / Q.M.Məmmədli, A.M.Əliyeva. Red. Elmira Qasimova. – Bakı: Letterpress, – 2015, – 312 s.
143. Məmmədli, Q.M. İmzalar / Q.Məmmədli, elmi red., A.Zamanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1977, – 146 s.
144. Məmmədli, Q.M. Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) həyatı və yaradıcılığının salnaməsi / Q.Məmmədli. red.: Qulam Məmmədli. – Bakı: Yazıçı, – 1984, – 462 s.

145. Məmmədli, P.H. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / P.Məmmədli, elmi red.: Teymur Əhmədov. – Bakı: Sabah, – 2015, – 300 s.
146. Məmmədov A.B. “İrşad”ın xüsusi müxbiri // – Bakı: Müxbir, – 1988. №1, – s. 25-27.
147. Məmmədov, Ə. Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Birinci kitab. red,: Kamran Məmmədov, – Bakı: Elm, – 1979, – 260 s.
148. Məmmədov, X.Q. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər / X.Məmmədov, red., Əziz Mirəhmədov. – Bakı: Yazıçı. – 1987, – 270 s.
149. Məmmədov, K. N.Nərimanov publisistikasında gülüşün mövqeyi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / K.Məmmədov, İkinci kitab. red.: – Bakı: Elm, – 1985, – 204 s.
150. Məmmədov, M.M. Sabir və mətbuat / M.Məmmədov. – Bakı: Elm. – 1974, – 115 s.
151. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [6 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed.: Ə.Mirəhmədov, T.Həsənov. red.: Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1985. – c. 4. – 274 s.
152. M.Ə.Rəsulzadənin H.Zərdabının dəfn mərasimində nitqi // “İrşad”. – 1907, 2 dekabr. – s. 1.
153. M.Ə.Sabir Şirvani. Vəfat xəbəri // İrşad. – 1906, 18 fevral. – s. 3.
154. M.Ə.Sabir Tahirzadə. Təhəssür // İrşad. – 1906, 22 fevral. – s. 3.
155. Mirat. Xəsisin heyfi, varisin keyfi // İrşad. – 1907, 21 fevral. – s. 4.
156. Mirat. Nəfsin qərəzi, əqlin mərəzi // İrşad. – 1907, 24 yanvar. – s. 4.
157. Mirəhmədov, Ə.M. Azərbaycan jurnalistləri və nəşirləri: ensiklopediya Ə.Mirəhmədov, tərt. ed., Dilarə Mirəhmədova. red.: İmaməddin Zəkiyev. – Bakı: Ərgünəş. – 2013. – 270 s.
158. Mirəhmədov, Ə.M. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə.Mirəhmədov, nəşrə haz. və red.: Dilarə Əziz qızı Mirəhmədova-Əlizadə. – Bakı: Ərgünəş. – 2014, – 264 s.
159. Mirəhmədov, Ə.M. Əhməd bəy Ağayev. (Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları) / Ə.Mirəhmədov, tərt. ed., red. və ön söz. müəl: Elçin. – Bakı: Yazıçı. – 1984, – 340 s.

160. Mirəhmədov, Ə.M. Təqsirimi yumaq istəyirəm // Ədəbiyyat, – 2012, 1 sentyabr. – s. 1-2.
161. Mirzə Abdullah. Dil məsələsi // İrşad. – 1906, 13 mart. – s. 3.
162. Molla Nəsrəddin // Əlminnətü-lillah ki “Dəbistan” da qapandı. – 1907, 29 iyul. – s. 3.
163. Molla Nəsrəddin // Fələ, özünü sən də bir insanmı sanırsan? – 1907, 26 may. – s. 9.
164. Molla Nəsrəddin. Kişmiş. – 1907, 24 iyul. – s. 2.
165. Molla Nəsrəddin. Məsləhət // 1908, 6 aprel. – s. 4.
166. Musayev, İ.T. Bioqrafiyası (əlyazma şəklində). Müəllifin şəxsi arxivi.
167. Musayev, İ.T. Milli bir tərənə // İrşad. – 1907, 10 may. – s. 4.
168. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 2 noyabr. – s. 4.
169. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 25 oktyabr. – s. 4.
170. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 24 oktyabr. – s. 3.
171. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 10 oktyabr. – s. 4.
172. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 18 oktyabr. – s. 3-4.
173. Musayev, İ.T. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1907, 7 iyun. – s. 4.
174. Müəllim Şaiq Talıbzadə. Əkinçi // İrşad. – 1908, 17 may. – s. 4.
175. Nazim Muxəmməs. Muxəmməs // İrşad. – 1906, 25 sentyabr. – s. 3.
176. Nəbiyev B.Ə. Üzeyir Hacıbəyli – publisist // Ədəbiyyat. – 2010.- 2 iyul.– s.1, 3.
177. Nemanzadə. Məsəvvər Rüstəm və Söhrab // İrşad. – 1908, 4 iyun. – s. 3.
178. Nemanzadə. Məsəvvər Rüstəm və Söhrab // İrşad. – 1908, 3 iyun. – s. 2-3.
179. Nemanzadə, Ö.F. Əhməd bəy Ağayev // Şərqi-rus. – 1904, 23 may. – s. 3.
180. Nemanzadə, Ö.F. Seçilmiş əsərləri / Ö.F.Nemanzadə, tərt. ed., ön söz. və izahl. müəl: Şamil Qurbanov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 352 s.
181. Nəqlyazan. Nəql // İrşad. – 1908, 6 may. – s. 2.
182. Nər. Cümə söhbəti // İrşad. – 1906, 28 iyul. – s. 2-3.
183. Nər. Cümə söhbəti // İrşad. – 1906, 7 aprel. – s. 2-3.
184. Nər. Türk dilində yeni jurnal // İrşad. – 1906, 9 mart. – s. 4.
185. Nərimanov, N.N. Seçilmiş əsərləri // N.N.Nərimanov, red.: R.Mehdiyev, tərt. ed. və ön söz. müəl: Teymur Əhmədov. – Bakı: Lider, – 2004, – 496 s.

186. Novruzov, Ş. “Şərqi-rus”un çağırışı / Şövqü Novruzov. red: A.Zamanov. – Bakı: Yazıçı. – 1986. – 160 s.
187. Osmanlı, V.M. Azərbaycan romantizmi [2 cildə] / V.Osmanlı, red: Rafael Hüseynov. – Bakı: Elm. – 2010, – c. 1. – 462 s.
188. Rəsulzadə. Dəbistan // İrşad. – 1906, 7 dekabr. – s. 3.
189. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. Ərəb qrafikasından trans. ed., qeyd. və lüğ. müəl: Asif Rüstəmov, red.: İmamverdi Həmidov, Ağanəcəf Həmidov. Bakı: Elm – 1990. – 116 s.
190. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri (1903-1909-cu illər). / M.Ə.Rəsulzadə, ön söz. müəl: Şirməmməd Hüseynov. Bakı: – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1992, – c.1, – 470 s.
191. Rəsulzadə, M.Ə. Qara pul // İrşad. – 1906, 16 fevral. – s. 3.
192. Rəsulzadə, M.Ə. Ortaq türkcə cərəyanı: təşəkkülü, təkamülü, tənəzzülü: [Elektron resurs] / <http://www.rasulzade.org/ideology/42.html>
193. Rəsulzadə, M.Ə. Saillərə // İrşad. – 1908, 19 fevral. – s. 4.
194. Rəsulzadə, M.Ə. Şeir. Məzaliyyət içində mübhəmiyyət // İrşad. – 1907, 6 dekabr. – s. 3.
195. R-zadə, M.Ə. Hafizdən tərcümə // İrşad. – 1905, 23 dekabr. – s. 2-3.
196. R-zadə, M.Ə. Hürriyyət // İrşad. – 1905, 28 dekabr. – s. 2.
197. R-zadə, M.Ə. Mövcibi-heyrət // İrşad. – 1906, 9 yanvar. – s. 3.
198. R-zadə, M.Ə. Rüstəmin yuxusu // İrşad. – 1906, 9 noyabr. – s. 4.
199. R-zadə, M.Ə. Tan yuldızı (Dan ulduzu) // İrşad. – 1906, 1 iyun. – s. 3.
200. R-zadə, M.Ə. Yeni qəzetə // İrşad. – 1906, 9 may. – s. 3-4.
201. Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., izahl. və lüğ. müəl: Məmməd Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb. – c. 2 – 2004, – 384 s.
202. Sabir. Mətbuat // İrşad. – 1906, 26 sentyabr. – s. 3.
203. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət, tərt. ed., ön söz və qeyd. müəl. fil. e.d., prof. Kamal Talıbzadə. – Bakı: Lider, – 2005, – 456 s.
204. Sisyani Hüseyn Tahirzadə. Əşar // İrşad. – 1907, 31 may. – s. 4.
205. Sur, A. Bir tövsiyyə // İrşad. – 1906, 3 sentyabr. – s. 3.
206. Sur, A. Əski İstanbul xanımları // İrşad. – 1906, 2 noyabr. – s. 4.

207. Süleyman Sani Axundovun avtobioqrafiyası // – Bakı: Revolyusiya və kultura, – 1939, №4, – s. 104.
208. Süleymanlı, M.A. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar / M.Süleymanlı, elmi red.: Vasim Məmmədliyev, ön söz. müəl.: Ufuk Özcan. – Bakı: “Letterpress” MMC, – 2008. – 145 s.
209. S.M.Ə. Məşədi İsmayıl // İrşad. – 1905, 29 dekabr. – s. 2.
210. Şaiq A. Xatirələrim / A.Şaiq, red.: R.Hacıyeva. – Bakı: Gənclik. – 1973, – 363 s.
211. Talıbzadə, A.Ş. İyirminci əsrə xitab // İrşad. – 1908, 10 yanvar. – s. 3.
212. Talıbzadə, A.Ş. Niyə uçdu // İrşad. – 1907, 15 dekabr. – s. 2.
213. Talıbzadə, K.A. Abbas Səhhət / K.A.Talıbzadə, red. R.Salamova. – Bakı: Gənclik, – 1986. – 271 s.
214. Talıbzadə, K.A. Əhməd Ağaoğlu / Bakı: Azərbaycan, – 1989. №1, – s.133-146.
215. Talıbzadə, K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.Talıbzadə. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1966. – 540 s.
216. Ü. Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi. Ağaoğlu Əhməd bəy // Azərbaycan. – 1918, 10 noyabr. – s. 2.
217. Ümid. Ağacı içindən qurt yiyər // İrşad. – 1906, 13 sentyabr. – s. 1-2.
218. Üzeyir. Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsni-təvəccöhi // Həyat. - 1905, 10 sentyabr. - s. 3.
219. Üzeyir. Pristav ağa // İrşad. – 1905, 25 dekabr. – s. 4.
220. Vəlixanov, N.İ. Publisistikada maarifçilik ideyaları. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / N.Vəlixanov, Birinci kitab, red.: Kamran Məmmədov. – Bakı: Elm, –1979, – 260 s.
221. Vəlixanov, N.İ. Süleyman Sani Axundovun elmi bioqrafiyası / N.Vəlixanov, red., Ə.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1996, – 228 s.
222. Vəliyev, Ş.Q. Azərbaycan jurnalistikasının yolgöstərəni / – Bakı: Dialoq-XXI əsr. – 2007. №2 – s. 29-32.
223. Vəliyev, Ş.Q. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917) / Ş.Vəliyev, red. və ön söz. müəl: Kamal Talıbzadə. – Bakı: Elm, – 2004. – 187 s.

224. Vəliyev, Ş.Q. (Körpülü). “Füyuzat” ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev, elmi red. və ön söz. müəll: Kamal Talıbzadə. – Bakı: Elm. – 1999, – 442 s.
225. Vəzirov, H.M. Keyfim gələndə. / H.Vəzirov, tərt. ed., və ön söz. müəll., A.Zeynalzadə. red., V.Quliyev. Bakı: Şuşa, – 2001, – 304 s.
226. Yaqublu N.Q. M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin xronologiyası: [Elektron resurs]. – Bakı: 2014. <https://ebooks.azlibnet.az/book/E7w1WmbK.pdf>.
227. Zöhrabbəyov, S. Molla Nəsrəddinə // İrşad. – 1906, 24 oktyabr. – s. 3
228. Zöhrabbəyov, S. Vətən naləsi // İrşad. – 1907, 17 yanvar. – s. 4.
229. Zeynalov, N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi: [2 cildə] / N.Zeynalov. – Bakı: ADU, – c. 2. – 1974, – 104 s.
230. Zeynalzadə, A.Ə. “İrşad” qəzetinin nəşri tarixinə dair. // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 2001. № 3-4, – s. 61-72

Türk dilində:

231. Ferecova, Z.F. Ahmet bey Ağaoğlu yaratıcılığında türkçülük konuları (“İrşad” gazetesinin verilerine dayanılarak hazırlanmıştır) // Uluslararası Ankara Bilimsel Araştırmalar kongresi. – Türkiyə, Ankara: – 4-6 ekim 2019, Tam metn kitabı, – Ankara: – İKSAD Yayın evi, – 2019, – s. 462-466.
232. Ferecova, Z.F. “İrşad” qəzetesindeki şiir və öykülərdə milli birlik sorunu // II Uluslararası Develi – Aşık Seyranî və türk kulturu kongresi, – Türkiyə, Develi: – 10-12 ekim 2019, – Tam metn kitabı. – Develi: – 2019, – s. 506-511.

Rus dilində:

233. Фараджова, З.Ф. Европа в художественной публицистике Ахмед бека Агаоглу (по материалам газеты “Иршад”) // – Київ: “Мова і культура” наукове видання. – 2016, том IV (181), выпуск 21, – с. 234-241.